

De ethische denkbeelden van Hendrik Laurensz. Spiegel

<https://hdl.handle.net/1874/320745>

DE ETHISCHE DENKBEELDEN VAN
HENDRIK LAURENSZ SPIEGEL

J. F. BUISMAN

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

A-92-172-1935

DE ETHISCHE DENKBEELDEN VAN
HENDRIK LAURENSZ SPIEGEL

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

3327 0574

DE ETHISCHE DENKBEELDEN VAN HENDRIK LAURENSZ SPIEGEL

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBE-
GEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE
UTRECHT, OP GEZAG VAN DEN RECTOR-
MAGNIFICUS DR H. BOLKESTEIN, HOOG-
LEERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE, VOLGENS BESLUIT VAN
DEN SENAAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN
DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER
LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDE-
DIGEN OP DONDERDAG 11 JULI 1935, DES
NAMIDDAGS TWEE UUR DOOR

JOHAN FREDERIK BUISMAN

GEBOREN TE ELBURG

H. VEENMAN & ZONEN — WAGENINGEN — 1935

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

Aan mijn Moeder

Aan de nagedachtenis van mijn Vader

Hooggeachte Promotor, Hooggeleerde Professor DE VOOYS, aan het eind van mijn academische studie betuig ik U mijn hartelijke dank voor de leiding die ik bij mijn wetenschappelijke vorming van U heb mogen ontvangen, en voor de bereidwilligheid waarmee U me steeds met raad en daad bijstond bij de voltooiing van mijn proefschrift.

U, Hooggeleerde Professor VAN HAMEL, dank ik voor de boeiende colleges die ik bij U mocht volgen. Ze zullen me altijd een aangename herinnering blijven.

Hooggeleerde Professoren KERNKAMP en OPPERMANN, ook Uw leerzame colleges zal ik niet licht vergeten.

Aan de nagedachtenis van Professor FRANTZEN worde hier een *In Memoriam* gewijd.

Hooggeleerde Professor BECKER, hoewel ik niet Uw leerling was, zijt U me steeds met Uw rijke kennis behulpzaam geweest. Hiervoor breng ik U thans openlijk mijn dank.

Aan allen die mij verder behulpzaam waren bij het schrijven van deze studie, betuig ik hier eveneens mijn erkentelijkheid, inzonderheid aan de Heer Drs A. KOK te Amsterdam, en aan de Heer N. G. VISSER te Hoogeveen.

Ten slotte herdenk ik met dankbaarheid de bereidwilligheid, waarmee de ambtenaren der Bibliotheken me voortdurend geholpen hebben.

INHOUD

	Blz.
Inleiding	1
Spiegels leven en omgeving	8
Spiegels ethische denkbeelden	25
Onderwijs en stichtelijke lectuur	44
Coornhert en Spiegel	65
Neo-klassieke en klassieke invloeden	97
Spiegel en Montaigne	116
Spiegels invloed	132
Spiegels plaats in zijn tijd	148
Bijlagen	153

INLEIDING

De zestiende eeuw is een tijd van tegenstellingen: de oude Middeleeuwse idee poogt zich te handhaven tegen de nieuwe wereldbeschouwing, maar moet zich aanpassen, van het nieuwe, dat haar poogt te verdringen, aanvaarden wat niet geheel verwerpelijk is. Zo ontstaat in de Rooms-Katholieke kerk de „Innerweltliche Askese” der Jezuïeten, zo in de maatschappij het verlot om rente te vragen. Het is echter niet alleen een periode van strijd tussen oud en nieuw, het is ook een tijd van onrust, van onzekerheid, van twijfel. Het oude wordt wel verworpen, maar men weet niet zeker wat er voor in de plaats moet komen: allerlei wind van lering poogt het oude Rooms-Katholieke geloof te verdringen, maar onderling is men ook weer verdeeld, in verbitterde onderlinge strijd der nieuwe gezindten. Ook op maatschappelijk en wetenschappelijk gebied wordt veel op losse schroeven gezet, wat tot dan als onomstotelijk heeft vast gestaan: het gezag van adel en geestelijkheid wordt ontkend, de middeleeuwse wereldbeschouwing bestreden. Het is de tijd van Humanisme, Renaissance en Hervorming.

Velen hebben over de kenmerken van deze tijd geschreven en meenden het typerende gevonden te hebben, maar als ze dachten gegrepen te hebben, waarin het nieuwe bestond, dan ontsnapte het hun weer, en zagen ze dat hun opvatting toch in lang niet alle gevallen opging. Prof. Huizinga heeft in één zijner studiën op dit fiasco gewezen.¹⁾ Toch gaf men de pogingen niet op, in de vaste overtuiging dat een gemeenschappelijk kenmerk bestond, en moest gevonden worden. Eén der laatst verschenen werken slaat hiertoe een andere, hoewel niet geheel nieuwe weg in, door van uit de sociologische grondslag de eenheid der verschijnselen te verkla-

¹⁾ J. HUIZINGA, *Het Probleem der Renaissance*. (Tien studiën, blz. 289 vlg. Eerder in de *Gids*, 1920, IV). Ook in *Herfsttij der Middeleeuwen* van dezelfde schrijver komt dit onderwerp telkens aan de orde.

ren. ¹⁾ De opkomst van burgerij en groot-kapitaal drongen, volgens Alfred von Martin, tot een rationele opvatting van de wereld-ordering, een verwerping van al het bovennatuurlijke. Niet de stand gaf meer voorrechten, alleen persoonlijke kennis besliste. Geen gezag kon iemand een mening opleggen: eigen inzicht bepaalde de keuze. Toch bleef deze toestand niet lang duren: het was slechts een overgangsvorm tot een nieuwe tijd, met een nieuwe standen-indeling. Uit de rijk geworden burgerij en uit de intellectuelen vormde zich een nieuwe groep, die weer het hofleven der middeleeuwen vervolgde, zij het met enige veranderingen. Ook hier ontstonden weer Maecenaten en daarvan afhankelijke kunstenaars.

De kenmerken der beweging vertoonden zich ook in de kunst van die tijd: eerst ontstond een zekere gemeenschapskunst, later een meer individuele, toen de literatoren verder van het werkelijke leven kwamen af te staan. Zelfs drong toen een zeker Romantisme door, dat zich uitte in een verlangen naar het land, of naar de gouden eeuwen in het verleden.

De schrijver geeft dus als *de* kenmerken van deze nieuwe tijd in de eerste plaats het heersen van de Ratio en het ontkennen van al het bovennatuurlijke; daarna het verwerpen van alle autoriteit: ook de klassieken konden niet anders dan een beperkt gezag uitoefenen. Dr von Martin slaat de invloed van de klassieke studie op deze beweging dan ook lang niet zo hoog aan als vroegere schrijvers, die er een ereplaats voor inruimden.

Juist deze zelfde twee kenmerken nu worden door Dr UBBINK ook voor de hervorming vastgesteld: het verwerpen van alle geloof op gezag van de kerk of van enige andere autoriteit dan van Gods Woord alleen, en het aannemen van dat wat de Heilige Schrift ons leert op grond van een *redelijk* zien. ²⁾ Ook hier vinden we dan in later tijd, bij geordende toestanden, een terugkeeren naar

¹⁾ ALFRED VON MARTIN, *Soziologie der Renaissance*, 1932. Zeer oriënterend is ook Dr H. A. ENNO VAN GELDER, *Is de zestiende eeuw modern?* (Tdschr. v. Gesch., 1931, blz. 158 vlg.). Dr P. W. HOOGTERP, *Middeleeuwsch Humanisme*. Groningen, 1934. Andere lectuur over de Renaissance kan men in ieder handboek vinden.

²⁾ Dr J. G. UBBINK, *De nieuwe belijdenis aangaande Schrift en Kerk*, Wageningen 1931. Men leze vooral Hoofdstuk VII (Het beginsel der Reformatie). Ook op andere plaatsen in zijn boek spreekt hij echter over deze kwestie. Voor het *redelijke* zien leze men ook blz. 192. Hier kant de schrijver zich tegen iedere mystieke opvatting.

een uitwendig gezag, naar autoriteit. Deze verklaring lijkt me veel juister dan die van Dr von Martin, die in de Hervorming niets anders kan zien dan een sociale reactie tegen de opvattingen der hogere standen. Aanvaardt men die van Dr Ubbink, dan hebben we tenminste een bevredigende overeenkomst tussen Renaissance en Hervorming, die te treffender is, daar de schrijver in zijn boek zelfs geen poging doet om dit verband aan te wijzen.

Wel zijn dan deze beide geestesstromingen ontstaan uit een zelfde verschuiving van inzicht, maar verder toch sterk onderscheiden door hun zeer verschillende levenshouding: het godsdienstig element, in Humanisme en Renaissance tot een minimum teruggedrongen, heeft bij de hervorming de leiding.

Dat dit onderscheid samenhangt met het verschil tussen de Germaanse en Romaanse geest, zou men kunnen afleiden uit de ontwikkeling van het Humanisme in de noordelijke streken. Ook dit krijgt hier een sterk religieuze inslag in het zgn. Bijbels Humanisme, dat evenals het Italiaanse een wetenschappelijke grondslag heeft, maar in tegenstelling hiermee de wetenschappelijke methode toepast bij zijn tekstkritiek op de Bijbel en de kerkelijke geschriften, en niet op de profane klassieke werken.¹⁾

Dit laatste staat zeker in verband met de invloed van de Devotio Moderna, vooral hier te lande en in Duitsland uitgeoefend. Boeken, uit deze kringen afkomstig, werden ook in de zestiende eeuw nog herhaaldelijk gedrukt en hebben natuurlijk niet nagelaten invloed uit te oefenen op de lezers en hun leerlingen.²⁾

Ook over Nederland verspreiden deze bewegingen zich. Humanisme en Renaissance dringen vooral van het Zuiden ons land binnen. Zowel door hun geschriften als door hun persoon oefenen Franse geleerden en dichters hun invloed uit: Na de Zuid-Nederlanders, die het eerst beïnvloed worden, volgen de Noord-Nederlanders.

Doch ook de Reformatie krijgt reeds spoedig aanhangers. De eerste Hervormden, de Sacramentisten, vertegenwoordigen nog een tamelijk onafhankelijke stroming, vooral onder invloed van de

¹⁾ Zie vooral Dr J. LINDEBOOM, *Het bijbelsch Humanisme in Nederland* (Leiden 1913). Verder van dezelfde schrijver *Erasmus, Onderzoek naar zijne theologie en zijn godsdienstig gemoedsbestaan* (Leiden 1909), J. HUIZINGA, *Erasmus* (2e dr., Haarlem 1915) en P. MESTWERDT, *Die Anfänge des Erasmus* (Leipzig 1917).

²⁾ Verg. A. HYMA, *The Christian Renaissance* (N. York-London z.j.).

Moderne Devotie. Later komt de Duitse, Lutherse invloed meer op de voorgrond, waarna ten slotte het Franse Calvinisme hier de meeste aanhangers vindt.

Het Bijbels Humanisme is in deze streken inheems. De vader hiervan, Erasmus, is Nederlander, opgegroeid in de sfeer der Moderne Devotie, en er zeer door beïnvloed. Veel navolgers, zowel onder de Rooms-Katholieken als onder de Protestanten, hebben zijn meningen hier verspreid, daarbij gesteund door de praktisch-godsdienstige zin van het Nederlandse volk.

Naast deze nieuwe geestelijke stromingen blijft de oude Rooms-Katholieke kerk nog een niet te onderschatten macht, vooral door het catechetisch onderwijs en de vele stichtelijke lectuur. Wel helpen vele Rooms-Katholieke geestelijken, gewonnen voor Erasmus' idealen, diens meningen verspreiden, zodat ook in de Roomse kerk opvattingen, afwijkend van de kerkleer, ingang vinden.

Ook de oude middeleeuwse mystiek oefent nog invloed. Tauler en de Theologia Duytsch worden herhaalde malen herdrukt en dus nog veel gelezen. Het praktisch Christendom, hierin gepropageerd, is meest niet specifiek Rooms, zodat ook veel protestanten hun stichting in deze boeken kunnen vinden. Hierdoor ontstaan uitgaven van Tauler, in protestantse geest gewijzigd, meest door uitlating van zinnen en uitdrukkingen, die een hervormd oor konden kwetsen. ¹⁾

Verder mag men niet vergeten de Doopsgezinden, stillen in den lande, die door hun voorbeeld meer dan door hun geschriften invloed op hun omgeving uitoefenen; de Wederdopers die het Godsrijk, desnoods met geweld, reeds op deze wereld willen verwezenlijken; de vele individualistische groepjes en personen, veelal meer roerig dan groot in aantal.

Amsterdam, de plaats waar Spiegel is geboren en geleefd heeft, is reeds in de zestiende eeuw een belangrijke koopstad, die van alle zijden vreemdelingen trekt, velen aanhangers van nieuwe ideeën, al of niet gewijzigd naar persoonlijke opvattingen. Daar verwacht men dus geen sleurleven, geen volgen van de van ouds overgeleverde gewoonten.

¹⁾ O.a. die van 1565 uit Frankfort, en die uit 1588 uit Amsterdam. Zie ZIJDERVELD, *Verwaarloosde „Renaissance“-literatuur* (Nieuw Theol. Tdschr., 1927, blz. 141).

Het Humanisme vindt er reeds spoedig aanhangers. Nicolaas Cannius, Cornelis Crocus, Alardus en Sartorius bevorderen zoveel mogelijk de studie der klassieken. De koopman Occo is een geleerde en een Maecenas. Hij bezit een keurige bibliotheek, bezorgt de uitgave van sommige werkjes en versiert de Heilige-stedekapel met mooie kunstwerken. Geen van deze personen is echter hervormingsgezind op godsdienstig gebied. In de tweede helft der zestiende eeuw worden de humanistische ideeën gepropageerd in de Kamer „De Eglentier”, die een tijdlang door Alva's algemeen verbod niet had kunnen vergaderen.

Ook de hervorming dringt hier reeds spoedig door, wordt zelfs vóór 1535 door de regering, Erasmiaans-gematigd als ze dan is, niet tegengewerkt. Om de wederdopers tegen te gaan worden zelfs hervormingsgezinde (Erasmiaanse) predikers aangesteld. Pas na de woelingen der Anabaptisten treedt de regering, noodgedwongen, met meer strengheid op, vooral tegen de Doopsgezinden. De Sacramentariërs, hoewel ook geen kleine groep, worden minder vervolgd, misschien omdat ze zich rustiger hielden. Toch behouden ook de eerstgenoemden aanhang; na de alteratie vindt men ze ten minste weer in groot aantal. Dan worden ze beschermd door vele aanzienlijken, zelfs door regeringspersonen. Tot dezen behoort ook burgemeester C. P. Hooft, wiens vrouw graag naar hun prediking hoort. ¹⁾ *linkert*

Erasmiaansgezinden vindt men in deze stad ook velen. Regering en geestelijkheid gaan voor, zodat het volk onder zulk een leiding ook veel van die bijbels-humanistische ideeën in zich opneemt. Johannes Sartorius en Wouter Deelen geven bovendien in hun school bij hun lessen schriftuurverklaringen, die niet in overeenstemming zijn met die der Rooms-Katholieke kerk. Wel moet Sartorius in 1535 de stad verlaten, maar hierdoor worden de nieuwe ideeën niet tegelijk uitgebannen!

Het Calvinisme vindt hier eveneens spoedig aanhang. Reeds onder de regering van Margaretha van Parma ten minste klaagt een groep kooplieden van Calvinistischen huize over de handelingen der stadsregering. Een der gematigden onder hen, L. Rael, behoort tot de vriendenkring van Spiegel. Ook hij moet, als zoveel anderen, na de beeldenstorm, het land verlaten.

¹⁾ Zie KÜHLER, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw*, blz. 444.

De Moderne Devotie oefent nog invloed uit in Amsterdam. De stichting van het Agnietenklooster is mede aan aanhangers dezer stroming te danken. Naast andere namen vindt men in de „Memories” van dit convent o.a. die van Gerard Zerbolt van Zutphen, een hunner bekende voormannen. Willem Eggert en zijn zoon Jan zijn voorstanders van de Devotio Moderna. Hun stichting, de kweekschool voor godgeleerdheid en wijsbegeerte, zal die ideeën verder zeker verbreid hebben. Dat zulk een diepgaande stroming niet in enkele geslachten uitgewerkt is, mag men veilig aannemen.

Natuurlijk mag men de invloed van Rooms-Katholieken die tegenover elke verandering zijn, hier evenmin uitschakelen, daar naast reconciliante geestelijken ook vurige voorstanders van de ongewijzigde toestanden voorkomen.

De Amsterdamse drukkerijen helpen mee aan de verspreiding van al deze stromingen. Naast de bijbelvertalingen van Luther en Erasmus, die er reeds vroeg van de pers komen, worden ook nog zuiver Roomse stichtelijke werkjes gedrukt; naast historische boeken, kaarten en werken voor de zeevaart. Later komen daar nog de Doopsgezinde uitgaven bij, en andere protestantse stichtelijke werken, zoals een voor protestanten geschikt gemaakte Tauler-vertaling.¹⁾

Rustig zijn de jaren van Spiegels jeugd dan ook niet voor Amsterdam. Er is tweedracht zowel op het gebied van het regeerbeleid als op dat van de godsdienst, en beide partijen strijden met harts-tochtelijke ijver. Onderwijl gaat de stad achteruit en zal niet weer tot bloei komen, voor ze naar de kant der opstandelingen overgegaan is.

Ten aanzien van het regeerbeleid gaat de strijd tussen de behoudende partij, die de binnenstad de hand boven het hoofd wil houden, en dus van een uitbreiding der stad niets wil weten, en de vooruitstrevenden, de Lastagiers, die de stad langs het IJ wensden uit te breiden. Het persoonlijke neemt in deze strijd vaak de overhand, en het geven van geschenken is voor de regering veelal een

¹⁾ Wat hier in 't kort gememoreerd is, kan men in vele werken uitgebreider terugvinden, o.a. in TER GOUW, *Geschiedenis van Amsterdam*. Ook de *Catalogus der historische tentoonstelling Amsterdam 1925* geeft in het eerste deel (inleiding) veel wetenswaardigs. Zeer belangwekkend is ook: Dr J. F. M. STERCK, *Onder Amsterdamsche Humanisten*, Hilversum 1934.

middel, om haar zin door te drijven, en de vooruitstrevenden de mond te snoeren. En toch heeft de geschiedenis de laatsten in het gelijk gesteld!¹⁾

Ook godsdienstige woelingen beroerden de stad. De mislukte aanslag der Wederdopers is wel reeds lang geleden, wanneer Spiegel opgroeit, maar vergeten is die nog niet. In 't biezonder de zachtmoedige Doopsgezinden ondervinden de gevolgen. Omdat ze zo vaak verward worden met de drijverige Wederdopers, verduren vooral zij de vervolgingen. Aan Melchior Hofman en Jan van Leiden vraagt Spiegel nog in 1601 in *Kerk-twists Jaar-lied*:

Statet u Melcher, Jan, te maken vry een kerk,
Stort ghy met zulk beghin niet zelf u eyghen werk?

Ook vrienden van Hendrik Spiegel behoren tot de vervolgdgen. Egbert Meinerts wordt ter dood gebracht, en Laurens Reael moet vluchten. De laatste had tijdens de beeldenstorm de protestanten te veel toegegeven. De regering, op wier last hij zo gehandeld had, liet hem echter in de steek, toen het er om ging zichzelf schoon te wassen van de blaam te toegevend geweest te zijn ten opzichte van de ketters. De alteratie brengt geen verbetering. De tot dan onderliggende partij wordt nu de heersende, en direct gebruikt deze haar macht, om de tegenpartij alle invloed te ontnemen. In strijd met de verdragen wordt de Rooms-Katholieke kerk, wier eredienst volgens de overeenkomst alléén openlijk uitgeoefenend mocht worden, vernederd tot een slechts gedulde.

Zo ziet Spiegel aan alle kanten een onverdraagzaamheid die hem de volgende klacht naar de lippen zal dringen:

De Turrixe Tyran laat Christens by hem wonen;
En willen wy elk aar in 't minste niet verschonon?
Zien die 't betaamt niet om, ik ducht, en ik gheloof,
In 't eynd wort hem de muys en vorsch bey tot een roof.

(*Kerk-twists Jaarlied*).

Spiegel kon dus niet alleen door boeken, maar ook door persoonlijke ervaring al deze ideeën leren kennen. Eveneens kon hij de verderfelijke gevolgen van de onderlinge twisten zien en tot het inzicht komen, dat het enige middel tot herstel van vroegere welvaart was: onderlinge verdraagzaamheid.

¹⁾ Zie voor verdere bijzonderheden: TER GOUW, *Gesch. van Amsterdam*.

SPIEGELS LEVEN EN OMGEVING

Hendrik Laurensz Spiegel werd geboren te Amsterdam, de elfde Maart 1549. Hij stamde uit een rijke koopmansfamilie met veel invloed. Waarschijnlijk was zijn vader zeepzieder en oliehandelaar. ¹⁾ Hijzelf dreef later ook handel, maar waarin hij handelde weten we niet. Misschien was hij o.a. koopman in lijnwaad? We zouden het kunnen opmaken uit zijn bezoeken aan de blekerijen te Haarlem, waarvan hij in zijn werk gewaagt. ²⁾

Volgens een bericht uit 1570 weten wij dat hij niet te Amsterdam is, maar waar hij zich bevindt en waarom, blijft ons onbekend. In 1578 huwt Hendrik met Brechtje ten Berch, die in 1599 sterft.

Die vrouw herdenkt Spiegel in zijn wondermooie regels:

Ik trantel vol ghepeins, staegh-eenzaam, ook versuft
Als mijn liev'eghaas dood, onlief, in mijn vernuft
Vaak schielijk valt, en drukt, al poogh ik druk t'ontvlieden
Door reen-besluit en tbidden Heer u wil gheschiede

(Hertsp. VI, 7 vlg.).

Ook in vele zijner kinderen was hij toen reeds vaak getroffen: de meeste stierven jong.

Na de alteratie laat Spiegel zich ontpoorteren, liever dan gedwongen te worden tot handelingen tegen zijn eed aan de oude regering. In 1589 staat hij nog op ditzelfde standpunt, waarom hij dan ook liever een boete betaalt, dan zijn benoeming als lid van het admiraliteitscollege te Hoorn aan te nemen. Als lid van de

¹⁾ Verg. VERWEY, *H. L. Spieghel*, blz. 50. Evenmin geeft hierover uitsluitel J. G. v. DILLEN, in *Bronnen tot de Geschiedenis van het bedrijfsleven en het Gildewezen van Amsterdam*, 1ste deel, 1512-1611. (Rijks geschiedk. Publ. Gr. Serie 69).

²⁾ Zie *Hertsp. V*, begin. Deze suggestie dank ik aan een artikeltje in *Penningmagazijn* 1839 (een jeugdtijdschrift), blz. 257-262. Dit artikeltje van een onbekend schrijver geeft als zekerheid op wat ik slechts durf veronderstellen, daar er geen bewijzen worden gegeven.

schutterij dient hij daarentegen zijn vaderstad wel.¹⁾ In 1592 maakt Spiegel een reis naar Leiden, waar hij verwacht wordt door zijn vriend Van Hout. In verband met de studie van zijn zoon zal hij er met deze en zijn vrouw heen gaan.²⁾ In 1594 werkt hij mee aan de blijde inkomste van Maurits te Amsterdam na de Reductie van Groningen. Na de dood van zijn vrouw hertrouwt Spiegel in 1602 met Dieuwertje van Marken, die blijkbaar de plaats van zijn eerste Echtgenote met ere ingenomen heeft. In 1604 weigert hij, evenals zijn vriend Roemer Visscher, een meliorisatie-belasting voor zijn panden te betalen. Beiden geven toe na een gijzeling, die ze er voor moeten ondergaan.³⁾ Dan geeft Spiegel waarschijnlijk aan zijn jongere broer Pieter de administratie over van het Rooms-Katholieke Maagdenhuis, waarover hij vanaf 1590 als regent het beheer gehad heeft.⁴⁾ In 1608 vinden we Hendrik in Haarlem, volgens sommigen om de kwestie der meliorisatie-belasting, volgens anderen om een verkiezing tot schepen te ontgaan. Op het eind van zijn leven is hij in Alkmaar gevestigd, waar hij de vierde Januari 1610 sterft, volgens de overlevering door de aanblik van zijn kinderen die aan de pokken leden. Daardoor zou bij hem dezelfde ziekte veroorzaakt zijn, waarvan hij niet herstelde. Hij is begraven in Amsterdam, in de Nieuwe Kerk.

Van Spiegels omgeving in zijn jeugd is ons weinig bekend. Zijn vader heeft groote invloed op zijn ontwikkeling gehad. Hoe dit gezin tegenover de hervorming stond, weten we niet. We zouden een verdraagzame houding kunnen veronderstellen, daar we in deze familie later zowel Rooms-Katholieken als Protestanten aantreffen, zonder dat een minder hartelijke verhouding blijkt. Dat Spiegel later zijn vrienden onder aanhangers der oude en der nieuwe

¹⁾ Zie: W. DEL COURT en Jhr Dr J. SIX, *De Amsterdamsche Schutterstukken* (Oud-Holland, XXI, p. 67 en 73). Voor de ambtsweigerings vooraf VERWEY, *Spiegel*, blz. 63.

²⁾ Zie: PRINSEN, *Van Hout* 47. Verg. J. PRINSEN, *Bronnen*, Tdschr., XXV. 172, 177, 180.

³⁾ Zie: MR N. DE ROEVER, *Uit onze oude Amstelstad*, dl. III, 87-90 (2e dr., 175).

⁴⁾ Jhr Mr J. BACKER, *De familie Spieghel en het R.K. Maagdenhuis*. (Jaarboekje Alb. Thym, 1901, blz. 110-123).

leer heeft, zou ook daarop kunnen wijzen. ¹⁾ Over het godsdienstig onderwijs, door hem genoten, spreekt hij zelf in de bekende regels:

Ons kindsheids kerke-kinder-leer
Die hield alleen van node
Het Vader ons, 't Gheloof, niet meer,
Beendijst, en Tien gheboden.

(Jubeljaarlied).

We zullen niet te ver van de waarheid zijn, wanneer we het gezin waarin Spiegel opgroeide, ons voorstellen als een godsdienstig Rooms-Katholiek gezin, dat door de ideeën der Moderne Devotie is beïnvloed. Zulk een Christelijk gezin wordt ons (geïdealiseerd) getekend in de *Summa der Godliker Scripturen* door H. v. Bommel ²⁾. Een samenvatting moge er ons enig denkbeeld van geven.

Man en vrouw leven in wederkerige liefde. De man heeft zijn vrouw lief als „Suster in dat kersten ghelove” en om haar deugden; de vrouw haar man als haar lichaam en haar heer. Beiden geven hun kinderen een goed voorbeeld, leren ze juist spreken en pronken ze niet op. Ze weten waar de kinderen heengaan en met wie ze verkeren. Ze zoeken de sterk verschillende hoofdzonden der jongens en meisjes te leren kennen. Ze zien er op toe hoe de kinderen hun geld gebruiken, en laten ze een ambacht leren „eer si op die schole verluyen”. Toch zijn ze in het algemeen niet te streng. Op de lectuur zien ze nauwlettend toe, opdat ze geen „vreemde historiën van amoreusheyt oft van oerlogen ende ander

¹⁾ Evenmin weten we of de ketterse LYSBETH JANS DR SPIEGEL tot deze familie behoorde.

Of de *Imitatio* van TH. à KEMPIS in dit gezin bekend was, kunnen we niet zeggen. Wel heeft Hendriks broer Pieter dit boekje later vertaald (Zie *Cat. Bibl. Mij. Ned. Lett.*, Dl. I, afd. Hs. Kol. 82). Hij kan dit werkje reeds in zijn jeugd hebben leren kennen, daar het zowel in R.K. als Prot. kringen gelezen en gewaardeerd werd.

²⁾ Dit boek kwam uit in 1523, en behoort tot de kring der Moderne Devotie. De beschrijving van het christelijk gezin omvat hoofdstuk 22 en 23. Dr V. TOORENENBERGEN heeft het boek in 1882 opnieuw uitgegeven (bij E. J. BRILL te Leiden). In hetzelfde jaar verscheen bij dezelfde uitgever ook een volksuitgave onder de titel *Wat een Roomsche geestelijke in 1523 aan de Christenmenschen leerde*. De aanhalingen hierboven zijn uit de eerstgenoemde uitgave.

Dr TROELSTRA geeft in zijn *Toestand der Catechese in Nederland* ook een beschrijving van een christelijk gezin uit *Die Tafel des kersteliken levens* (1478).

fabulen" lezen. Liever geven deze ouders hun kinderen een Nederlandse bijbel. Ze nemen ze ook mee naar de kerk en praten met hen over het gehoorde, maar ze doordringen hen vooral van het feit dat God voor ons is gestorven. Kortom, ze letten op hun kinderen en verwaarlozen ze niet, zelfs niet om bedevaarten te doen of andere godsdienstige plechtigheden te verrichten, die hen aan het gezin onttrekken. „Ende als ghi een aelmissen geven wilt voor u doere, dat doet doer u kinder, opdat si so moghen leeren den armen dienen. Ende als die kinderen onder malcander twist oft ghekijf hebben, soe sullen die ouders savonts die kinder by malcander brenghen dat si malcander om vergiffenisse bidden, ende als si haer ouders vertoernt hebben, so sullen si oeck om vergiffenisse bidden. Ende als men die kinderen hoert sweren, vloecken, kiven, vechten of violeynige woerden spreken, of vuyle lijdekens singhen, dan salmen se altijd scarpelick straffen. Ende die ouders sullen altijd meer arbeyden, dat die kinder haer vreesen wt liefde dan wt anxte ende vervaernisse. Want alle kinder die haer ouders ghehoersaem sijn wt vrese der slaghen, die en ontsien haer ouders niet langher dan als si die slaghen gevoelen... Maer die kinder die haer ouders vreesen wt liefde, die sijn altijd haer gehoersaem, ende si bliven altijd in liefde. Ende die ouders sullen oec naerstelick wachten, dat si met malcander niet en kiven, noch sweren, noch vuyle woerden spreken, noch u ongeluck en claecht in teghenwoerdicheyt van u kinder, want dit leeren si van ioncx altemael, ende si en moghent dan in haer oude daghen niet laten. Ende als si haer ouders hooren claghen over tijtlick ongeluck, so krijghen si oeck liefst tottet tijtlicke goet, dat si hem niet en verbliden, dan in tijtlick gheluck, ende niet en bedroeven, dan in tijtlick ongheluck, want si leeren dat an haer ouders." Zulk een religieuze opvoeding stelde de praktijk wel op de voorgrond, en legde een sterke nadruk op het voorbeeld. Het leven ging daar boven de leer.

De jongelingsperiode van Spiegel valt in de, ook voor Amsterdam, bewogen eerste oorlogsjaren. Of hij meegeleefd heeft met de gebeurtenissen van die tijd kunnen we uit zijn werken niet opmaken. In die periode raakt hij bevriend met Roemer Visscher, en schrijft in diens trant losse gedichtjes, echter niet als deze over de Amsterdamse gebeurtenissen, maar over eigen ware of verzonnen avonturen. Het persoonlijk element neemt er een grote plaats in.

't Is echter de vraag of dit niet grotendeels „Spielerei” is, en of Spiegel zijn ware ideeën niet zorgvuldig verbergt. De grote plaats die de vertalingen innemen, geven, dunkt me, het recht dit waarschijnlijk te achten. Pas omstreeks 1578 schijnen de staatkundige gebeurtenissen hem aan te grijpen, zodat hij van de onbezorgde jonge man de in zichzelf gekeerde denker wordt.

Na de overgang van Amsterdam beslaat de Rederijkerskamer „In Liefde Bloeyende” een belangrijke plaats in zijn leven. Hij schrijft daarvoor zijn Nieuwjaarsgedichten, stelt met hulp van anderen de Tweespraack op, en helpt mee aan de feestelijke ontvangst van Maurits.¹⁾

Deze kring waarin hij verkeert, waardeert reeds de verdraagzaamheid, die ook voor Spiegel zoveel aantrekkingskracht heeft, evenals het geloof, uit de liefde werkende. Dit blijkt duidelijk uit het Sinnespel, waarmee de Eglentier in 1563 te Rotterdam optreedt.²⁾ Het werk is Erasmiaans getint, en dus tegen alle uiterlijkheden gekant:

Al loopen die Joden met Martha sonder schromen
alleen uitwendich, soeckende Gods eere
met veel ceremoniën meenende den Heere
te versoenen met veel offeranden hier
Maer hy heeft gheen lust tot bloet van eenen ram of stier
dan t'ghelooue deur liefde werckende hem behaecht.

De Spelen van Bermherticheyd³⁾ ademen dezelfde geest, ook reeds door het behandelde onderwerp.

God is ghierich, maer t'is na der liefden crose
Gheen dinck sonder liefde, God behaecht
Hoe ist dan moghelijck, datmer so luttel nae vraecht
Jae dat die menschen seggen Liefde dwaesheyte te zyne.

(Spel V, 5.)

Er bestaan echter slechts „geschilderde christenen” (I, 1). Ieder zoekt zijn eigen tijdelijk voordeel, en is zodoende door „zorgvul-

¹⁾ Verg. *Gedenkboek der Reductie van Groningen in 1594*, blz. 243. Daar wordt ook de verdere lectuur opgenoemd.

²⁾ *Spelen van Sinne... op de vraghe: Wie den meesten troost oyt kwam te baten, Die schenen te zijn van Godt verlaten*... te Rotterdam..., 1561, blz. 140 v. en volgende.

³⁾ *Zeven spelen van die wercken der bermherticheyd*, Amsterdam, 1593.

digheid des levens" geheel in beslag genomen. Dit baart eigenliefde (I, 1), waardoor de mens tot „eigenzoekelijk bedrog" komt I, 8).

Op het geestelijke, het innerlijke, wordt zo sterk de nadruk gelegd, dat we hier zelfs het geestelijk testament vinden, onder de Doopsgezinden zo gebruikelijk, en waarvan we ook bij Spiegel een voorbeeld vinden in zijn *Uyterste wil*.¹⁾

Wel vinden we hier ook uitspraken, waarmee Spiegel zich niet zo gemakkelijk zou kunnen verenigen, b.v. dat de mens van nature tot de zonde geneigd is (VII, 2), maar de algemene geest van verdraagzaamheid maakt dat deze verschillen geen geschillen worden.

De Nieuwjaarsliederen van de Eglentier²⁾ tekenen het best de sfeer waarin Spiegel verkeert. Vinden we in de Sinnespelen alleen de grote lijnen, hier gaan de dichters meer op de bijzonderheden in.

De schijn doet ons van het goede afwijken:

Elck een wil zijn

De best, al waart maar schijn (1589).

Onverstand en verkeerd oordeel houden ons gevangen:

t' Verkeert oordeel, doet ons blindelijck dwaelen,
Soeckend' t' voordeel, daert niet en is te haelen

(1609, verg. 1604).

We praten wel veel over de deugd, maar „Niemand en wil aan de daad". (1588), en toch

t' Segghen can weynich baten,
Het doen moetmen anvaten. (1594).

Evenmin het vele weten:

Wat baat het veel te weeten
Alsmer niet mede leert
Anders dan groot vermeeten
Tot twist die t' hart begeert
God en sich selff vergheeten,
Dat liefd' in haat verkeert.

(1597, verg. 1598 en '99).

¹⁾ Zie *Hertsp.* 1614, blz. 139. In de Uitgave van 1723 staat 't gedicht op blz. 151. Vergelijk voor later tijd het *Vaderlyck geschenk* van de doopsgezinde P. J. Twisck uit 1622.

²⁾ *Nieu Jaar Liedekens uyt ghegheven by de Retorijck kamer t' Aemstelredam In lied (sic!) Bloeyende...*, Amsterdam z.j. (1608).

Al die en andere uiterlijkheden helpen niets:

Wat schijndeucht men voorwent,
God is 't die t'herte kent. (1594).

Zoek daarom eerst u zelf te kennen en eigen lust en behagen te verfoeien (1588); dan zal men ook goed doen, want de mens is eel, goed, ter deugd geschapen (1589).

De nieuwjaarsliederen prediken een bergrede-christendom, dat de liefde op de voorgrond stelt:

De Liefde is goet, en leyt ten ghoeden
Tot weldoen streckt haer eenich endt
Sy soeckt den straff niet te verhoeden,
Maar tquaet dat ons de plaghén sent.

(1603, verg. 1594 en 1597).

De verdraagzaamheid die uit al deze gedichten spreekt, doet ook verlangen naar een vrede tussen de vorsten:

T'waer goet, dat nu den tijde,
De haet, nijt en tweedracht
Gheraecten aen d'een zyde,
Nu liefde is volbracht.

.....
Ghy aertsche Princen moedich,
Die tschepsel Gods regeert
Verlaet het Oorloch bloedich,
En u tot vreed verneert. (1608).

Niet alleen de inhoud herinnert sterk aan Spiegels ideeën, ook soms de vorm. Het nieuwjaarslied van 1605 doet in zijn bouw denken aan de Lieden op het Vader Ons, al bevat iedere strofe daar dan ook maar acht regels in plaats van negen, zoals hier.

Slechts een enkele maal lezen we liederen als van 1587 die Spiegel niet bekoord kunnen hebben, daar ze hem te veel de zoenverdiens te van de Middelaar op de voorgrond stellen.

Onder de vele leden van de Eglentier treden slechts enkele door literair werk meer op de voorgrond: Roemer Visscher, Wouter Verhee, Laurens J. Reael, Cornelis Ketel, Gideon Fallet en Michiel Vlacq.

Van Vlacq's werken zijn uit zijn Amsterdamse tijd slechts enkele

tot ons gekomen. ¹⁾ Meer uit zijn Goudse periode, die echter voor ons van weinig belang is. De nieuwjaarsdichten van 1600 en 1604, die van hem zouden zijn, herinneren in vorm noch inhoud aan Spiegel. ²⁾ In zijn andere gedichten kunnen we evenmin dergelijke passages aanwijzen. ³⁾ Bovendien schijnt het mij toe dat zijn leeftijd — hij was jonger dan Spiegel — meer aanwijzing geeft dat hij door Spiegel beïnvloed werd, dan omgekeerd.

Van Fallet en Ketel ⁴⁾ kennen we evenmin veel meer dan de namen. Van de eerste kunnen we veronderstellen dat hij meegeholpen heeft aan het schrijven van de Tweespraack.

Met Roemer Visscher was Spiegel reeds bekend geworden, vóór de Eglentier in 1578 zijn werkzaamheden hervatte. Zijn invloed heeft hij in die tijd zeer zeker in sterke mate ondergaan.

Wouter Verhee kennen we beter. ⁵⁾ Deze is echter slechts kort in Amsterdam geweest. Reeds in 1581 vertrekt hij naar Enkhuzen. Al kan Spiegel dus wel met hem in aanraking zijn gekomen, innig zal die verhouding niet licht geweest zijn. Bovendien staat de inhoud van Verhee's gedichten ver af van die van Spiegel. Zijn spot, zijn haat tegen Rome kunnen Spiegels goedkeuring of waardering niet hebben verworven. Ter kenschetsing van de vriendenkring schijnt me Verhee of zijn werk dan ook van weinig belang.

Laurens Reaal ⁶⁾ vertoont veel meer overeenkomst met onze dichter. Wel heeft deze oudere vriend van Spiegel ook veel echte Geuzenliederen geschreven, vol haat tegen de Rooms-Katholieken;

¹⁾ Zie over hem *Nieuw Ned. Biogr. Wdb.*, II, 1506 en de daar genoemde lectuur. Verder TE WINKEL, *Ontwikkelingsgang*, 2e druk, III, 187 en JONCKBLOET, *Gesch. Ned. Lett.*, derde druk, III, 50-60.

²⁾ Zekerheid of ze van hem zijn is er niet. VLACQ ondertekende met „Niemand sonder vlack”, terwijl onder de bedoelde gedichten staat „Wie kant ontvlien?”

³⁾ In de *Nieuwe Lusthof*, 1602.

⁴⁾ Voor KETEL zie men OBREEN, *Archief*, VI, 16.

⁵⁾ Voor VERHEE zie men G. KALFF, *Tdschr. N.T. en L.*, V, 137-186 en BOLTE, *Tdschr.*, VIII, 237-243.

⁶⁾ Voor REAEL zie men *Amsterdamsch Jaarboekje*, 1897, blz. 48 vlg.; *bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk.*, 3e reeks, X, 69; *Bijdr. en Mededeelingen Hist. Gen.*, Utrecht, XVII; *Archief Ned. Kerkgesch.*, VI, 129 vlg. en 355 vlg. alle door BREEN. PENON, *Bijdr. gesch. Ned. Lett.*, III, 150. Een brief van REAEL is afgedrukt bij VAN SOMEREN, *Corr. de Guillaume d'Orange*, 46-50. Zijn Geuzenliederen zijn afgedrukt in het *Geuzenliedboek* (Ed. VAN LUMMEL, no 17, 25, 32, 42, 47, 67-70 en 85).

wel vinden we zelfs in zijn latere gedichten nog dergelijke uitlatingen:

Tot Santten noch Santinnen spoedt,
want sy en geven hulpe geen.....

(Nieuwejaerslied 1585)

Wel legt hij eveneens meer nadruk op 's mensen onmacht en op het geloof:

't En stont ooc niet in 's menschen macht
dieselfdt aert te verlaeten.

.....
't Ghelooff dat maect alleen gerecht;
de wercken sijn des naesten knecht.¹⁾

Verder is hij echter rekkelijk in de leer, zoals vooral blijkt uit zijn Kinderleere en zijn gedenkschriften. Ook is hij verdraagzaam en spoort tot verdraagzaamheid aan, zoals in de slotstrofe van de Balade, gemaakt op de satisfactie van Amsterdam:

Princelicke burgerren, van wat qualiteyt,
Sorte ofte conditie dat ghy sijt bevonden;
neempt dit voor u leere, dat Petrus seyt:
dat ghy vrede hout, en die naejaecht t'allen stonden.
Ghy, Gereformeerde, wilt dit doorgronden,
dat ghy niet tot twist, maer tot vrede geroepen sijt.
Het Evangelium des Rijcx gaet u ooc verconden:
„saellich sijn de vreedemaeckers tot alder tijt”.
En ghy, de de Catolique naeme belijt,
ghy sijt dan magistraten oft burgers gemeenne,
gedenct dat u macht niet staet so wijt,
dat ghy moocht gebieden over de conscientie reenne;
dan dat Chrystus een Heere sy over dezelve alleenne.
Daerom laet u van een vremdelic raeden ten lesten,
dat ghy niemant en dwinght. Ghy sult vinden, ic meene,
rust en eennicheyt binnen uwe vesten.
Alle uw doent sal gedyen ten besten,
mits dat ghy op Chrystum de stad gaet bouwen.
So sult ghy vrede binnen uwe muyeren houwen.

¹⁾ Zie *Archief Ned. Kerkgesch.*, VI, 375 vlg. Deze uitlatingen zijn uit een vertaling naar Paulus Speratus. Indien REAEL het hier echter niet mee eens geweest was, had hij niet licht een gedicht vertaald, waar dit zo sterk op de voorgrond gesteld werd.

De liefde is ook voor Reael het hoogste. Dat zegt ons reeds zijn spreuk „Liefde vermacht al”; dat herhaalt hij op vele plaatsen in zijn gedichten:

Liefde vermacht al, tot uwer baet.
Van liefde wilt niet scheyden;
want liefde niet vergaet. (Archief VI, 364).

Deze liefde dringt ook om de naaste te helpen:

Daerom wilt niet vergeeten
den armmen by te staen,
met cleeren, dranc en eetten;
en wandert der liefden baen. (Archief VI, 363).

Zelfs in de vorm worden we vaak aan Spiegel herinnerd. Reeds vinden we bij hem een uitdrukking als die in de volgende regels:

't Gelooff baert liefde tot sijn Got
en dient sijn naesten; *dit ist slot.*¹⁾ (Archief VI, 377).

Een treffende overeenkomst behoeft echter niet steeds op ontlening te wijzen. Reael schrijft b.v. in 1581 (Archief VI, 357):

Een kindeken is ons gebooren, in Bethlehem.
Sijn leer moeten wy hooren, nae der Propheten stem.

Spiegel dicht vier jaren later:

Een kindeken is ons geboren
Een Middelaar;
Hy dwingt des vyands toren,
Volght ghy hem naar. (Werken 1723, blz. 215).

Beiden zal het geestelijke lied voor de geest gezweefd hebben, dat begint met de woorden:

Een kindeken is ons gheboren in Bethlehem
Des had Herodes thooren.

Hetzelfde geldt van een ander stichtelijk gedicht, aanvangend:

Tis huyden een dach van vrolickheyt
Al in des Konincx Hove.²⁾

¹⁾ Verg. Jubel-Jaar-Liedt 1600:

God is de liefd. *Dit is het slot*
Wie in de liefd blyft blyft in God:
Laat ons in liefde bloeyen."

cursivering van mij.

²⁾ Deze gedichten komen óók voor in: *Dit is een suyverlijck Boecxken*

Een der gedichten van Reael uit 1589 herinnert hier sterk aan:

't Es huyden een dach van vruechden groot
voor alle creatuurre. (Archief VI, 366).

Evenzo Spiegel's Jubel-jaar-lied van 1600:

't Is huyden een dach van vrolikheid,
Zoo wy dit Jubel-jaare
Verlaten alle partydigheid.

In deze omgeving heeft Spiegel gewerkt, in de eerste tijd als volgeling, later als de algemeen erkende leider.

Ook in Haarlem was Spiegel bekend. Daar vinden we Van Mander in wiens kring later de *Nederduytschen Helicon* ontstond, een verzamelwerk, dat zijn kunstopvatting weerspiegelde. Nauw contact schijnt Spiegel met deze kring niet gehad te hebben, althans zijn naam komt onder de daar genoemde (vele) dichters van Nederland niet voor.¹⁾ Wel meent men in *Bauw-heers wel-leven* een gedicht van hem te hebben herkend, maar dit is nog lang niet zeker.²⁾ Het sonnet van Van Mander aan Spiegel wijst m.i. ook nog niet op een nauw contact.

Ook Coornhert heeft in Haarlem een groot deel van zijn leven gesleten. Of deze zijn jongere vriend beïnvloed heeft, behoeven we niet te vragen, wel in welke mate. Een oppervlakkige kennis-making met beider werken doet reeds grote overeenkomst zien. De briefwisseling tussen de vrienden geeft nauwkeuriger aan, waarin de invloed bestond. De persoonlijke aanraking, die zich niet laat onderzoeken, heeft het zijne er toe bijgedragen. Vaak spraken ze met andere vrienden, over (meest filosofische) onderwerpen, die hun allen belang inboezemden: de onderstelling is toch, dunkt me, niet te boud, dat werkjes als *Opperste Goedts Nasporinghe* uit zulk onderhoud zijn ontstaan: daar vinden we immers de niet gefin-

(± 1600), waarin ook gedichten van SPIEGEL en andere leden der Kamer, „In liefde bloeyende” voorkomen. Ze staan er blz. A 7 v. en A 8 v. Ze staan eveneens in *Een deuoot ende Profitelyck Boecxken* (uitgeg. door SCHEURLEER, Den Haag, 1889), blz. 271 en 277.

¹⁾ In „*Veldt-dichtsche T'saemspraeck, tusschen Konst-oeffenaar, ende Konst-beminder* (blz. 66 vlg.).

²⁾ Verg. R. JACOBSEN, *Carel van Mander*. Deze schrijft het gedicht toe aan SPIEGEL (blz. 244 noot). Zie echter ook KNUTTEL, *Bauwheers Welleven* (Tdschr. N.T. en L. 46, blz. 180 vlg.).

geerde namen: Hans de Rijcke, G. H. Stuver, A. van Brederode, C. A. Boomgaard, D. V. Coornhert, en H. L. Spiegel, die aan dit gesprek deelgenomen hebben. Al deze namen zijn in de vriendenkring wel bekend. Hoe veel brieven van Coornhert aan Spiegel zijn bovendien zulke samenspraken! Zelfs worden ze soms aangekondigd als voortzettingen van gesprekken, door de beide vrienden gevoerd. ¹⁾ Al kennen we de brieven van Spiegel niet, en moeten we ons dus vergenoegen met slechts een zijde van de gedachtenwisseling, toch leren we reeds hierdoor tamelijk nauwkeurig de door beiden verdedigde stellingen kennen, vooral omdat Coornhert vaak de gewoonte heeft, de meningen van Spiegel in diens eigen woorden weer te geven.

Aan de Leidse Universiteit, het centrum van wetenschap, doceerde de toen wereldberoemde Lipsius; enkele van zijn werken geven een samenvatting van de Stoische leer, waarbij hij poogt, Christendom en Stoa te verenigen. Dat hij invloed op Spiegel heeft uitgeoefend, is hoogstwaarschijnlijk, zo niet zeker. In hoeverre deze echter gecompenseerd is door Coornhert, die in vele opzichten geen aanhanger van Lipsius' ideeën was, zal in een volgend hoofdstuk nagegaan worden.

Mogelijk blijft, dat de andere Leidse vrienden: Van Hout, Van der Does en Scaliger invloed op Spiegel hebben uitgeoefend; deze kan echter in zedelijk-godsdienstig opzicht niet zeer groot geweest zijn, en is in bijzonderheden moeilijk na te gaan.

Met vele van zijn vrienden hield Spiegel ook briefwisseling: met Lipsius, Van Hout, Van der Does en Scaliger; verder nog met Prof. Pauw en C. P. Hooft. Tegenover Hooft stond hij juist als Coornhert tegenover hem: als de oudere vriend, die de jongere door redenering van z.i. verkeerde meningen zoekt af te brengen, en tot de door hem voorgestane ideeën over te halen. Jammer genoeg is er echter van al deze correspondentie slechts zeer weinig over; vaak moeten we ons vergenoegen met één enkele brief.

Naast de invloed der vrienden komt die der lectuur in aanmerking: de stichtelijke, zowel catechetische als andere; in 't bijzonder de werken van Tauler, de Duytsche Theologus en Sebastian Frank. Ook Erasmus werd door Spiegel zeer geëerd. Daar

¹⁾ Dr B. BECKER, *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D. V. Coornhert*, Den Haag 1928. Brief 30 (blz. 264).

naast zullen vertalingen van klassieke, filosofische werkjes hem reeds vroeg bekend geweest zijn. Epictetus en Cebes waren al in vertalingen onder het bereik der niet-Latijns-geschoolden gebracht; Coornhert had reeds Cicero, Seneca en Boëthius in 't Nederlands overgezet. Later leert Spiegel de klassieken in 't oorspronkelijk kennen. Coornhert brengt zijn jongere vriend tot de lezing van Seneca, zoals we uit hun briefwisseling weten.¹⁾ Van andere schrijvers kan men ditzelfde met reden vermoeden. Om Cebes in 't oorspronkelijk te lezen, leert Spiegel op late leeftijd nog Grieks; ook andere schrijvers blijkt hij in die taal gelezen te hebben, als Epictetus en Plato. Aanhalingen van deze auteurs in 't oorspronkelijk doen dit ten minste vermoeden.²⁾

Montaigne behoort eveneens tot de schrijvers, door Spiegel met instemming aangehaald. Deze heeft hij pas op latere leeftijd leren kennen. Dan is hij zo met de *Essais* ingenomen, dat hij zich aan 't vertalen zet.³⁾ Of hij invloed heeft uitgeoefend, moet nagegaan worden. Hierover zijn echter de meningen zeer uiteenlopend: de een ontkent hardnekkig iedere invloed, de ander neemt die even stellig aan.⁴⁾

Ofschoon Spiegel geen regeringsambten heeft willen bekleden, staat hij toch niet vijandig tegenover de staat. Reeds uit het zinnespel *Numa* kunnen we leren dat Spiegel, zo nodig, niet onwillig is, zijn vaderland te dienen. Volle belangstelling heeft hij voor de gebeurtenissen van zijn tijd; tegen de Spanjaarden kiest hij partij; hij schrijft immers een lofdicht op de ondergang van de Armada⁵⁾, en werkt mee aan de blijde inkomste van Maurits⁶⁾ In een brief

¹⁾ *Brievenboek*, blz. 39 (Brief XVII).

²⁾ Mogelijk is natuurlijk dat SPIEGEL de oorspronkelijke tekst geraadpleegd heeft, en een vertaling gelezen. Voor PLATO kan hij dan geen Nederlandse vertaling gebruikt hebben (voorzover ik weet, heeft die niet bestaan. Verg. GEERBAERT, *Lijst van Nederl. Vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers*). Evenmin een Franse. Een Latijnse vertaling zou natuurlijk ook heel goed mogelijk zijn.

³⁾ *Bronnen*, blz. 246 (brief 26).

⁴⁾ Zie vooral A. ZIJDERVELD, *Een en ander over Spiegel's Hertspiegel* (Tdschr. Ned. T. en L., 44, blz. 220 vlg.).

⁵⁾ *Zeebaaks Lofzang* (Tdschr. Ned. T. en L., VI, 311 vlg.).

⁶⁾ Dr J. TE WINKEL, *De inneming van Groningen Rhetorieklijk verheerlijkt*. (Gedenkboek Reductie Groningen in 1594, blz. 239 vlg.).

aan Lipsius klaagt hij over de „Landverderffelyke burghertwist”.¹⁾

Zijn lofdicht aan Amsterdam bewijst zijn liefde voor zijn vaderstad. Dat die vaderlandsliefde in zijn werken slechts weinig ter sprake komt, is niet te verwonderen. De ethische onderwerpen geven daartoe immers weinig aanleiding.

De maatschappelijke toestanden hebben evengoed als de staatkundige zijn belangstelling. Hij is koopman met hart en ziel. Coornhert schijnt hem in een zijner brieven²⁾ een al te grote belangstelling in handelszaken te verwijten. Reeds eerder had deze zijn oudere vriend een *Merg van 't Koopmans Rechts, en de Wetten van Koop- en Verkoop, Schuld en Herschuld* gestuurd.³⁾

Verder handelde een ons onbekend stuk over de *Moraale be-roerende de amptplicht des Christelyken Coopmans Aan T.V.N.*⁴⁾ Niet alleen praktische, ook theoretische belangstelling voor het koopmanschap blijkt Spiegel dus bezeten te hebben.

In zijn werken spoort hij steeds aan, de armen te ondersteunen. Zelfs ontwerpt hij *Instructien nopen(de) toprechten van een tuchthuis Bouventucht*⁵⁾, een onderwerp waarmee ook Van Hout en Coornhert zich hebben bezig gehouden. Dat de drie vrienden alle hetzelfde onderwerp behandelen, zal wel meer dan toeval zijn.

Kunst en letteren trekken Spiegel echter meer. De Taalzuivering gaat hem ter harte, zoals duidelijk blijkt uit de *Tweespraeck*. Nauw verwant is hiermee zijn liefde voor het Nederlands. Zelfs wenst hij dat de colleges aan de Universiteit te Leiden in deze taal zullen gegeven worden.⁶⁾ Ook is Spiegel een liefhebber van schilderijen, waarvan hij een verzameling bezat in zijn buiten-

¹⁾ *Leeven van H. L. Spiegel*, blz. 16 (voor de werken in de uitg. 1723).

²⁾ *Bronnen*, blz. 245. De brief is van omstreeks 1586.

³⁾ In 1583. Zie *Tdschr. Ned. T. en L.*, XX (1901), blz. 201-206.

⁴⁾ *Ibidem*.

⁵⁾ A. HALLEMA heeft dit stuk besproken in het 24e *jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*, blz. 63-105. Hij schrijft het ten onrechte toe aan Hendriks broer Jan. Duidelijk staat echter op het afschrift, bewaard op het Leids Archief: „Was gesc by de hant van Hc Laurensz Spiegel”. Deze mededeling dank ik aan Prof. Becker te Amsterdam, die me ook zijn foto-statistische afdruk ter leen afstond.

⁶⁾ Zie zijn *Tóttén Kunstgheleerden Lezer* voor het *Ruygh-bewerp vande Redenkaveling*.

verblijf te Meerhuizen. ¹⁾ Het hol van Plato liet hij in 1605 zelf tekenen en graveren. ²⁾

Boven alles echter voelt hij zich aangetrokken tot de wijsbegeerte. Deze leert hem, hoe zijn leven in te richten. Niet de theoretische bespiegelingen boeien hem, maar de praktische toepassing. Zijn filosofisch werk beperkt zich dan ook tot een uiteenzetting der ethiek.

Spiegel is zijn hele leven een gelovig Rooms Katholiek gebleven. Hij poogt de kerkelijke goedkeuring op zijn Hertspiegel te verkrijgen. ³⁾ Hij verdedigt zich tegen de beschuldiging van Pelagianisme, en afwijking van de leer der oude kerk. ⁴⁾ Wel is hij verdraagzaam: ieder gunt hij zijn overtuiging, al is hij niet tegen ingrijpen der regering op godsdienstig gebied. ⁵⁾ Zijn vrienden telt hij zowel onder lieden der oude als der nieuwe religie. De praktijk van het leven is voor hem hoofdzaak, al kan hij persoonlijk niet goedkeuren, dat men met de Rooms Katholieke kerk breekt.

Het verwijt dat men Spiegel soms maakt, dat hij door z'n Stoische ideeën van de bijbel afwijkt, is niet te handhaven. De vrije wil wordt immers aanvaard door de Rooms Katholieke kerk, die leert dat de doop de erfzonde wegneemt. Spiegel legt er de nadruk op, dat hij het juist over *gedoopte* Christenen heeft: „ik ken ook geener onghedoopten Christenen hert: daar van kan ik alleen ghoed hopen” voegt hij er bij. Hij gaat dus niet zo ver als Coornhert, die ook de mogelijkheid aanneemt dat de heidenen zalig worden. Beter inzicht dan die hedendaagse schrijvers toont een onbekend auteur uit de zeventiende eeuw. Deze schrijft in de voorrede van de „Stoische Philosophie” door Du Vair o.a.: „Maar onze man (Du Vair) een Rooms geestelijke zijnde, zoo heeft hij die regelen, op niet veel beter gronden als die hooveerdige *Stoische Philosophen* voorgesteld. Want dewijl ook die *Kerk* de *kracht* der *verdorvenheid*, de *volstreckte heerschappij* der *zonde*, en des *Duyvels* over al Adams kinderen niet erkent, maar een *vrie wille* dryvt: zoo zult ge hem horen zeggen; dat de *vonkskens* van het goed, die hier en daar op

¹⁾ Zie o.a. H. E. GREVE: *Bronnen van C. v. Mander voor het Leven der... Schilders*, 1903, blz. 206 en 268.

²⁾ Zie het opschrift boven de plaat in de Hertspiegel.

³⁾ „*Leeven*” (voor uitgave werken 1723), blz. 11.

⁴⁾ In *Van Natuurlicke Geneichtheid*, Werken, blz. 245 vlg.

⁵⁾ Verg. zijn briefwisseling met Coornhert over Lipsius' ketterdoden.

*aaarde gestrooit zijn, zuyver op het gemoed van den mens gepast zijnde in een ligte vlam ontsteken, en het goed kenbaar maken zooals het is".*¹⁾

Wel is juist, dat voor Spiegel de openbaring op de achtergrond raakt, en de rede de alles beheersende factor is. Vandaar ook dat hij, in tegenstelling met Coornhert, zo goed als nooit bijbelteksten als bewijsplaatsen gebruikt, maar alles „natuurlijk” verklaart.

Eén grote moeilijkheid zullen we steeds weer ontmoeten bij het onderzoek: hoe valt na te gaan welke invloed Spiegel van bepaalde personen heeft ondervonden. Een overeenkomst in gedachten alleen zal toch nooit het bewijs kunnen leveren, dat deze juist aan die persoon zijn ontleend. Beiden kunnen dezelfde boeken gebruikt hebben, onder dezelfde omstandigheden opgegroeid zijn. Wanneer de schrijver niet zelf zegt, waaraan hij heeft ontleend, is het vaak moeilijk, zo niet onmogelijk, met zekerheid de bron aan te wijzen. Dit bezwaar geldt vooral de invloed der klassieken. Zeker, veel Latijnse en Griekse schrijvers worden aangehaald, maar van de meesten alleen de namen genoemd. Heel veel van hun uitspraken komen bovendien in dezelfde of gewijzigde vorm reeds bij Coornhert voor.

Nemen we hier invloed van Coornhert aan, dan vermindert de rechtstreekse invloed der Klassieken in dezelfde mate, als die van Coornhert toeneemt! Hebben de Romeinse en Griekse schrijvers Spiegel beïnvloed, dan zouden de werken van Coornhert zo goed als zonder invloed te achten zijn; dat laatste is echter niet te geloven. We moeten veeleer aannemen dat de lectuur der oude schrijvers een bevestiging van de reeds aanvaarde ideeën bracht, dan dat ze die meningen beïnvloedde. Een uitzondering moeten we maken voor de door Spiegel zelf aangewezen schrijvers: Cebes, Epictetus en Plato. Van dezen is ontegenzeggelijk, op grond van Spiegels eigen mededeelingen, een rechtstreekse invloed aan te nemen.

Of we hier met invloed van de oorspronkelijke teksten te doen

¹⁾ Eerste druk 1651. Tweede in 1684. (Zie *Geerebaert*, blz. 26).

Ik heb aangehaald uit een tweede druk van 1682, met een zelfde titel en paginering als 1684. De hele voorrede is zeer belangwekkend. Na het aangehaalde gaat de onbekende schrijver door, de bovenbedoelde gedachten te ontwikkelen.

hebben, of met die van vertalingen, is natuurlijk moeilijk uit te maken. De kennismaking met de klassieken begon dus waarschijnlijk door middel van vertalingen, en werd daarna door lezing van de oorspronkelijke tekst verdiept. In de volgende hoofdstukken wil ik pogen, een bijdrage te leveren tot de kennis van Spiegels ideeën en de invloeden daarop uitgeoefend. Ten volle ben ik me bewust dat mijn studie leemten en zelfs onjuistheden zal bevatten. Moge dit dan echter voor anderen een spoorslag zijn tot verdere bestudering, zodat we een steeds juister beeld krijgen van Spiegel, zijn denkbeelden en zijn tijd.

SPIEGELS ETHISCHE DENKBEELDEN

Een juist begrip van Spiegels werk is niet goed mogelijk zonder een min of meer uitvoerige behandeling zijner ethische denkbeelden.¹⁾ Deze heeft hij voornamelijk uiteengezet in zijn Hertspieghele en enkele prozawerkjes, die Wetstein in 1694 dan ook ter verduidelijking in de uitgave van de Hertspieghele heeft opgenomen. Diezelfde meningen vinden we evenwel ook in de *Lieden op 't Vader ons* en de andere kleine gedichten.

Voor een stelselmatige uiteenzetting kunnen de schema's in Wetsteins uitgave goed gebruikt worden.²⁾ Deze geven achtereenvolgens aan wat het wel-leven verhindert, wat het bevordert en waaruit het bestaat.

Indien we God kennen, zegt Spiegel, moeten we Hem minnen. Hij stelt namelijk een kennis van het goede gelijk met de begeerte er naar, en kent geen zondigen uit kracht, maar alleen uit zwakheid; geen willend verzet tegen het goede, maar een zoeken van het schijn-goede uit on- of misverstand. Spiegel maakt hierbij een scherp onderscheid tussen *kennis* en *wetenschap*. Boekenkennis is slechts schijngeleerdheid; waarheidskennis moet het doel zijn waar de mens naar streeft:

Om dees wel te verstaan, ter nood, hoeftmen geen grond
Van schoolse-kunst-behulp, het leerd zich zelf terstond.
In alle reenbeleed des schijn-gheleertheids boeken
Is y de stof: daar elk in suft, voort zelf bezoeken.

(Hertsp. V, 111 vlg.)

¹⁾ Liever spreek ik van ethische denkbeelden dan van filosofische, omdat we hier meer met een praktische levensinrichting te doen hebben dan met een wijsbegeerte. Van Spiegel's „filosofie" geldt ongeveer dat, wat Prof. Lindboom van die der Erasmianen zegt: „De „Philosophia Christiana" der Erasmianen was te oppervlakkig verstandelijk om een goede wijsbegeerte, te eenzijdig moralistisch om goed Christelijk te kunnen zijn" (*Bijbelsch Humanisme in Nederland*, blz. 32).

²⁾ In Wetsteins uitgave (1694) vóór blz. 121, in die van Vlaming (1723) vóór blz. 235.

Onderzoek is nodig om tot die ware kennis te geraken:

Gheen menschen, weten waarheid meer, als zy beleven.

(Hertsp. I, 544). ¹⁾

Dit weten berust dus niet op een horen zeggen, maar op een beleven, waardoor men de heerlijkheid ervan gesmaakt heeft. Volgens Spiegel is het onmogelijk dat iemand, die deze wetenschap heeft verworven, kan zondigen dan alleen uit zwakheid. Evenals vader en moeder het zwakke kind aan hun hand leren lopen tot het zelfstandig kan gaan, zo geeft immers Christus zijn steun aan ieder zwak menskind, dat zelf innerlijk wel goed wil, maar nog zwak is en zou kunnen vallen. Scherp blijkt Spiegel de betekenis dier „kennis” gevoeld te hebben als iets véél hogers dan die der schoolgeleerdheid. Die diepere betekenis heeft Spiegel in zijn werk aan 't woord „kennis” gegeven. Ook aan andere termen geeft hij een persoonlijke inhoud, anders dan ze in 't gewone spreken hebben.

De hele wellevenskunst van Spiegel is samen te vatten in zijn zinspreuk „Dueghd verhueght”, zoals ook de dichter zelf schrijft aan Paaw: „dat de hele toeleg van myn Hertspigel zulx is te bewysen”. ²⁾

Als één der voornaamste oorzaken, die de mens verhinderen in 't wellevē, beschouwt Spiegel het onverstand. Hierbij is echter geen schuld aanwezig: de mens weet niet beter. Juist hierin verschilt het van „misverstand”, de tweede grote oorzaak.

On, in de grond wat aars, als misverstand beduyt.

Zo doolt de zot, en kind, uyt onverstand onschuldigh.

By misverstand, woont schuld, en zonde menichfuldigh.

Niet voelen, onverstand is, dat de vrekheid queld:

Maar misverstand, zoekt rijkdom door anwas van gheld.

Gheen kennis, heeft des onverstands verstandeloosheid:

Qua kennis, misverstand, uyt kund-verzuim: dits boosheid.

(Hertsp. I, 500 vlg.) ³⁾

Onverstand wórdt echter een schuld, wanneer we de weg kunnen weten, om er uit te geraken, maar die niet inslaan:

¹⁾ Verg. Hertsp. VII, 165; ABC Kettinglied V, 4; Lieden op het Vader Ons, strofe 59.

²⁾ Werken (1723), blz. 235.

³⁾ Verg. Hertsp. III, 299.

Zó du ghenoodzaakt bist, een holtwegh onbekend
Doolbaar ghebaant, te ghaan, maar datter wel omtrent
Of volk of middel is, het wis-ghaan te bevraghen
Verzuimstu dat en doolst, bistu ook te beklaghen?
Dit schuldigh onverstand en achteloosheid quaad,
Hoet valt al oorzaak blijft, dattet hier qualik ghaat.

(Hertsp. III, 195 vlg.).

Dit „quaad verstand” verleidt de neigingen. Deze kunnen we dan ook niet als oorzaken van het niet wellevē opvatten. Daarom nemen ze ook niet een afzonderlijke plaats in Spiegels systeem in. Door verkeerde voorgang en opvoeding kwelt ons de „quade wennis”¹⁾, die zó ons beheerst, dat we het verkeerde niet meer als zodanig voelen: het wordt ons een tweede natuur.

Kómen we zo zónder onze schuld tot on- en misverstand, door achteloosheid blijven we er in.

Byzonder maar vrouw sla loos drijft ons als ketijven:
Dat wy in onverstand en qua ghewoont verstijven.²⁾

(Hertsp. III, 361/2).

Ook door overhaaste besluiten,

Vermeetlik, onverstand sluyt, of uyt haasticheid.³⁾

(Hertsp. I, 480).

Door on- en misverstand, door achteloosheid en kwade wennis zien we niet, waarin ons waar geluk ligt; „maar wroet ons weetghericheyt in ydel dinghen; achten wy het schijn-heil, waarheil te wezen, ende nietighe of ydele ende broossche dinghen, als gheld, faam, pracht ende wraak, voor schoon: Zoo broeden wy 't nest ende leven dies in ghequel. Want *eyghen wil, brand in d'hel*”.⁴⁾ Zodoende ziet de mens waanheil voor waarheil aan: „De waan lókt heilbegheert door schijnghoed in ghetruer” (Hertsp. II, 323). De mens bemint God, het ware heil, dan niet zó, als het zou behoren: „Wy konen God (dat is wijsheids ende goedheids heil, ook

¹⁾ Hertsp., VI, 397, passim.

²⁾ Verg. Hertsp., IV, 423 vlg. Slaloos = achteloosheid.

³⁾ Verg. Hertsp., I, 489 vlg.

⁴⁾ Naschrift van de *Byspraax Almanack* (Werken, 1723, blz. 304).

In de uitgave van 1723 staat dracht i.p.v. pracht. Verg. *ABC kettinglied A*; Hertsp., VI, 295 vlg.

macht) wel lichtelijk lieven, ende boven al ook; maar uyt grond van ons hert, ende met al onze krachten, machmen hem niet lieven, zo lang noch inwendigh iet tijdelijx of schijnheil, hoochachtbaar is".¹⁾

Het „misverstand" ontstaat uit „voorganghs leer", die ons door de opvoeding met de paplepel wordt ingegoten.²⁾ Dit baart de „erfzonde", het „erfmisverstand".³⁾ De mens mist dan het rechte inzicht in de juiste waarde der dingen. Hij weet niet wat waar, wat kiesbaar heil is, wat waar, wat vliebaar onheil. Alleen 't ware heil (en dat is God) is verkiesbaar: „ghoedheid, wijsheid, macht, wilt die verkieslik lieven" (*Hertsp. VI, 177*).

Hierop mag men zijn keuze vestigen, omdat het in zich zelf goed is, en men voor verlies niet behoeft te vrezen. Kiesbaar goed moet men echter zonder vrees voor verlies kunnen bezitten, en zonder smart kunnen missen. Juist dat de mens gaat verkiesbaar dat wat in zichzelf noch goed, noch kwaad is, brengt hem in droefheid:

Het tijdelik goed, tot neighing-boet maar dienen zouw.
Door u verkieslikheid maakt ghyt u tot een vrouw.
Wat is verkieslikheid? ghezondheid, rijkdom, ere,
Zijn kiesbaar heil. die los-hertigh kan begheren
En zo bezitten me, doet recht: wand niemand weet
(Als God alleen) oft uyt eind strekt, tot lief of leed;
Oft schielijk waalt, of blijft, maar die met gphantser herten
Dit (als recht heil) begheirt, en ook bezit, tzal smerten.⁴⁾
(*Hertsp. VI, 115 vlg.*).

¹⁾ *Brief aan Dr P. Pauw* (Werken 1723, blz. 241).

²⁾ *Hertsp. I, 423. Verg. I, 365/6 en 397, vlg., III, 204 vlg.*

³⁾ Spiegels woord „erfzonde" heeft niet onze tegenwoordige betekenis. Hier is het de verkeerde gewoonte, door omgeving en opvoeders de mens ingeplant. Deze berust niet op de val van Adam in het paradijs, en is evenmin onuitroeibaar. Zo spreekt Spiegel ook van erfdeugd (H. I, 371); erfleer (H. I, 143); erfmanier (H. III, 82); erfmisverstand (H. V, 392); erfzondig misverstand (H. VII, 197); erfvoorverstand (H. V, 157).

⁴⁾ De vraag is niet ongewettigd of het bewuste schema van Spiegel is of niet. In de schema's worden immers gezondheid en lang leven onder waar heil voor het lichaam gerekend. Evenzo smart en dood onder waar onheil. Verg. hierbij H. VI, 165 vlg., waar een andere beschouwing gehuldigd wordt. Of mogen we dit schema houden voor het staatje dat Coornhert zo weinig aanstond? (Zie: *Bronnen*, blz. 263.) Dan zou het dus van omstreeks 1585 zijn.

Die deze rechte „dingwaardering” heeft, zal door de gebeurtenissen van het leven niet heen en weer geslingerd worden. ¹⁾

Het bulderigh gheschut, pijl, blixem, donder, zwaard,
Noch ghenerehande schrik dien maken magh vervaerd,
Diet al acht voor gheleent, en dankbaar ook zijn leven,
Loshertelijk bezit, en willigh kan begheven.

(*Hertsp. VII, 83 vlg.*).

Hieraan echter schort het de mensen nog al te veel:

Het tijdluk goed, tot neighing-boet maar dienen zouw.
Door u verkieslikheid maakt ghyt u tot een vrouw.

(*Hertsp. VI, 115/6*).

Hoewel wij slechts „by de gis” weten, hechten we ons hart aan dingen, die ons misschien schadelijk zullen zijn:

Ghezond, of ziek, of rijk, of arm, of vry, of slave,
Zijn in zich ghoed noch quaad: tzijn alleghaar Gods ghaven,
En dienen u te nut, koont ghy die bruyken wel.
Maakt u besluyt, die ghoed of quaad? dit maakt u hel.

.....
Kiest vry ghezondheid, en benaersticht die: maar heel
U hert daar an te hanghen als oft waarheil ware
Wis, zaligh, ende nut, dit brengt u int beswaren.
t'Is kieslik, t'kiesbaar heil: oft nut is, weetmen niet.

(*Hertsp. VI, 161 vlg.*).

Veel is er dat het wellevens bevordert, zodat men voortgaat op de weg van heil, maar „dat de mensch iet vermoghen zou buyten Christus ofte byzondere ghenade Godts, dat versta ik niet alzoo”, ²⁾ of zoals in 't schema staat: „Wellevens-kunst wert gheleert (nevens inlichtingh van Goods ghenade) door behulp van ghoede voorleer, voorhangh ende landswyze”.

Landswijs, huiswennis, am (voor redens recht gebruyk)
Dus leyden by gheval, in heil óf onheils fuyk.

(*Hertsp. I, 403/4*).

¹⁾ Deze gemoedstoestand drukt Spiegel uit met de woorden „onverkieslikeid” (H. VII, 440); „willeloos” zijn (H. VII, 92); „onverstuerlikeid” (H. VII, 314) en „onverstuerlik leven” (H. VII, 359).

²⁾ *Van natuurlicke Geneichtheid* (Werken 1723, blz. 249).

Jammer dat het laatste meestal het geval is. Dan is het enige middel om op de weg naar heil te komen: „bezinning”,¹⁾

Bezint u, u bezint, dits d'allereerste trappe
Des heils: in onheil blyvenz' al diez' overstappen.
Bezinning is verlies van misverstands bedrogh
Bezinning isser niet zó misverstand leeft noch.

(Hertsp. IV, 469 vlg.).

Hierdoor krijgen we een juiste „dingwaardering”²⁾. Geen „brilwaardering” (Hertsp. I, 354) zal ons dan meer verleiden.

Opmerkzaamheid en aandacht bevorderen verder het wellevén.

Uit alles kan de mens leren, uit Bijbel en andere, ongewijde, boeken, uit volksgezegden en dagelijkse gebeurtenissen, uit dieren- en plantenleven:

Het schob en pluymghediert, Ia tvelt-gewas der aerden
Anspraak, ik hoor, bewaar, en houw in gróter waerden.

(Hertsp. III, 373/4).

Hierdoor komt hij tot de kennis van God, van het hem omringende en van zich zelf. God leert hij kennen, voor zover hij Hem kan begrijpen:

Na u verstand, is God alleen wijs, ghoad en machtigh.
Wat hy meer is in zigh, dats boven u begrip.

(Hertsp. V, 66/67).

Hij ziet dan dat zoveel, wat heil genoemd wordt, slechts schijnheil is, iets dat het leven niet vult, maar steeds een hunkeren naar iets nieuws brengt.

Natuur-lust heeft een eind; de waanlust nimmermeer.³⁾

(Hertsp. II, 183).

Hij merkt dan op dat kiesbaar heil vaak als verkiesbaar wordt beschouwd en de mens troosteloos is bij 't verlies ervan. Hij weet dan dat God als het absolute Goed het enige verkiesbare is.

¹⁾ Hiermee vertaalt Spiegel het Griekse *μετάνοια* = het krijgen van een beter inzicht.

²⁾ Hiermee vertaalt Spiegel het Griekse *επόληψις*.
Zie Hertsp., IV, 441; V, 115.

³⁾ Verg. Hertsp. II, 414 vlg.

Door de opmerkzaamheid leert hij ook zichzelf kennen en de krachten van zijn ziel. Van deze laatste geeft Spiegel een korte uiteenzetting aan 't begin van zijn opstel: *Van natuurlicke Geneichtheid*: „De Schoolgheleertheid deelt niet onvoechlik de zielkrachten in dryen: Vernuft: Moed: ende Gheneichtheiden. D'eerste noemtmen een redelijcke kracht, d'ander twee onredelicke, ende dienvolgens zeyt Theages in Stobæo recht, na de overzetting, aldus: *Voluntas (προάιρεσις) in urisque existit, rationali inquam & irrationali, constat enim ex meditationis (διαβολας) et appetitus (ὀρεξις) consensu.* De gheneichtheiden zijn des lijfs ende des ziels. De ziel gheneichtheden, zó veel als ickze nagespeurt hebbe, zoumen zes kunnen onderscheydelijk noemen; als heilgherigheyd: ¹⁾ weetghericheyd: liefd tot 't schoon: kinderliefd: erbarming over elendige: ende dankzucht”.

In het naschrift op de Bijspraaks Almanak omschrijft Spiegel deze zielekrachten als volgt: „De gheneichtheid onveranderlik, altijd alleens, natuurlijk goed blijvende, doch blind: De moed, is ook een zulkdanige yverige, hevighe, bewegende, beweechlijcke, woelende kracht, maar ook blind. Het vernuft is de verstandelijke, redelijke kracht, ende het oog des ziels. Na dat dit wel of quâlijk begrijpt, oordeelt ende beslyt: daar na werken de twee andere goed of quaad”. Moed noch neiging zijn in zich zelf verkeerd: „Beslytende dan, zo zegh ik: *dat noch de natuurlicke gheneichtheid, noch de moed, die men alle beyde onredelicke delen onzes ziels noemt, in ghenen menschen iets quaats ofte zondighs aan zich nemen: maar dattet altemaal op het misverstand ankort*”. (*Van nat. Ghen.*) ²⁾

2 De „moed” is volgens Spiegel „een wasem-vlam”

..... die haar stralen zent,
Zo ant vernuft, als by gheneghtheden blend.

(*Hertsp. IV, 279/80*).

¹⁾ Er staat „heilgherechtigheyd”. Verg. echter o.a. *Hertsp. V, 183*.

²⁾ Het schema geeft niet geheel dezelfde indeling. Daar worden „lijfghe-neghtheden” en „begheerlijkheden” onder de lijflust gerekend, en de „ziel-geneightheden” onder *φρόνη* (de zetel der zinnelijke en geestelijke gewaarwordingen) = het vernuft. Bovendien is hier dankzucht niet onder de „ziel-geneightheden” opgenomen. Uit dit schema zou men opmaken, dat het vernuft onredelijk zou zijn, daar het ook de neigingen der ziel omvat, of dat deze neigingen niet blind zijn. Geen van beide is in overeenstemming met Spiegels ideeën. Is het schema wel van Spiegel? (Verg. bl. 28, noot 4).

In het schema wordt hij gelijk gesteld met *θυμός*, de zetel van wil en gevoel. 't Beste schijnt het mij te omschrijven als de zetel van de neiging in 't algemeen, omdat Spiegel uitdrukkelijk zegt:

Moed zent gheen stralen uyt, als na des menschen zin.
Maar lokt haar t'hreenberaad? zo weetse van geen mate
En heerscht streng int vernuft daars eens is ingelaten,
Teelt anwensts errefzond.

(Hertsp. IV, 296 vlg.).

Bovendien volgt kort hierna een bestrijding van Aristoteles, die juist de neiging wenste te volgen.

2 De tweede zielekracht is het vernuft. Het schema stelt deze gelijk aan het Griekse *φρόνη*, zetel van zinnelijke en geestelijke gewaarwordingen. In het naschrift op de *Bijpraax Almanack* omschrijft Spiegel het begrip als volgt: „Het vernuft is de verstandelijke, redelijke kracht, ende het oog des ziels. Na dat dit wel of qualijk begrijpt, oordeelt ende besluyt: daar na werken de twee andere (moed en geneichtheid) goed of quaad. *Ex falsis opinionibus oriuntur omnia peccata vitæ. Eras.* De ziel is geneicht het schoon te lieven. De gheneichtheit kent gheen schoon. Als nu 't vernuft begrijpt, oordeelt ende besluyt, dat een pop, een hoorenken, of kostel steenken, een mensch of eenigh dingh, als rijkdom eer of staat, schoon is: Zoo wort die gheneichtheyd tot een wil. Welke wil blijft oft verandert, nae dattet verstand verandert. ...Zo dat an 't vernufts begrip, oordeel ende besluyt, alles hanght”.

De werking van het vernuft poogt Spiegel ons ook aanschouwelijk voor te stellen:

't Vernuft een Perrel scheen, of Luchtklóót krystallynigh
Een Teken-ring daarom heel spiegel-glad doorschijnigh,
Daar beelden menighfout, staegh werden heengestraalt,
Door schichten velerley, uyt d' Hersnen neerghedaalt.
Der welker weerschijs vóórt recht of veelbochtigh enden,
Gheneghentheden-werts: na tekenrings omwenden
Of traach of schichtigh: draayt die langzaam wel bedocht?
Zo wert vernufts besluyt, natuurlijk recht ghebrócht
By neighings slecht en blind. drayt die óók snel, en vochtigh
Door achteloosheids douw? zy werden krom en bochtigh.

(Hertsp. IV, 253 vlg.).

't Vernuft kunnen we onderscheiden in gemoed en gedacht.

Het laatste omvat verder: „denken, verbeelden, en hueghen”, of naar ons spraakgebruik: denken, voorstellen en zich herinneren.

Het gemoed is het beste te omschrijven als: de zetel van het vermogen om kennis te verkrijgen van en inzicht in de dingen.¹⁾ Het vermogen om inzicht te verwerven, duidt Spiegel aan met de naam „reden”.²⁾

Een nauwkeurige omschrijving van „reden” geeft Spiegel, voor zo ver ik me herinner, niet. Wel geeft hij de plaats aan die deze in 's mensen geest inneemt: die van opperheer, leider van alle andere krachten der ziel:

Wat heerscht in u? zegt mensch wat isser aars als reden,
Of Reenberaads besluyt? dat recht zich na tverstand.
Want valter wat te doen, dit is terstond ter hand,
Stiert u besluyt, en heet u iet te doen of laten.

(Hertsp. IV, 302 vlg.).

Reenberaad is voor Spiegel het gewone woord voor redenering, overleg. Dit moet de neigingen van de mens leiden. Het dier, dat dit „reenberaad” mist, volgt daarentegen z'n neigingen zelf, zonder schade:

De neighing, een grond-oorzaak aller schepsels werking
Is, en zy strekt altóós tot heil en tot versterking.
In schepsels redenloos, daar werkts' als oppervóoghdt:
Int redelijke dier (hoewelz' ook zullix pooght)
Daar magh het reenberaad haar wel of qualijk sturen.³⁾

(Hertsp. V, 173 vlg.).

¹⁾ In het schema wordt het gemoed gelijkgesteld met het Griekse *voûç*. Dit kan betekenen „oordeel, overleg”, maar ook „zin, neiging”. Deze laatste betekenis heeft Spiegel er zeker niet aan gehecht, daar hij de neigingen apart houdt. In het schema worden die der ziel er wel onder gerekend. Verg. blz. 28 noot 4 en blz. 31 noot 2.

²⁾ We moeten er niet onder verstaan de redenering zelf, zoals duidelijk blijkt uit de verbinding „redens redenering” (Hertsp. I, 353). Spiegel geeft zelf, voor zo ver ik me herinner, geen definitie van deze term.

³⁾ Verg. Hertsp. VII, 231/2.

In dit reenberaad moeten we zeer voorzichtig zijn:

Weest in u Reenberaad (wilt ghy u niet verghissen)
Heel lang-zaam, Zyelóós, bedacht, de zaak wel kund,
Dat vorigh misverstands party, u niet ontmunt:
Dat ghy niet achteloos sluyt, of door haast bedroghen,
Noch by onkund. en voeld ghy reenkunds onvermoghén?
Het baar' u oordel-schruem. rust, tot ghy zeker weet.

(*Hertsp. I, 560 vlg.*).

Het besluit dat men neemt, noemt Spiegel Beraadsbesluit, of reenbesluit.¹⁾

Als dit besluit toestemmend is, ontstaat een wil:

Als reenberaad iet toestemt, wort daar wil gheboren.²⁾

(*Hertsp. V, 153*).

Spiegel waarschuwt er verder voor, dat men een besluit nooit als absoluut zeker moet aanvaarden:

Schijn-schikkelik besluyt vaak los wort doort bezoeken.³⁾

(*Hertsp. IV, 322*).

en

tienderley beraad, zal tienmaal haar verstoren.

(*Hertsp. V, 154*).

¹⁾ „Beraadsbesluit” in *Byspr. Alm.* Naschrift. Ook het schema geeft dit woord. Als twee woorden staat het geschreven in *Hertsp. I, 299, 305, 352* en Naschrift *Byspr. Alm.*

„Reenbesluit” in *Hertsp. I, 428, VI, 10, VII, 394, 403.*

²⁾ Dit is natuurlijk niet in strijd met *Hertsp. V, 171 vlg.*:

Hier blijkt de wil te zijn een werk-vóóghd in u hert,
Door reen beraad, uyt neighing zy gheboren wert.

In het eerste geval neemt de dichter aan dat de mens zonder toestemming geen wil krijgt, in het tweede geval dat hij bij niet toestemmen de wil krijgt het begeerde na te laten. Dat de wil in de laatste aanhaling als heerser genoemd wordt, is evenmin verwonderlijk. Deze is nl. uit reenberaad en neiging ontstaan. Bovendien zou werk-voogd ook kunnen betekenen: handelend bestuurder, tegenover het reenberaad, dat slechts een oordeel geeft. Zekerheid aangaande die betekenis heb ik echter niet, daar deze plaats de enige bij Spiegel is, waar ik het woord optekende.

³⁾ Schijn-schikkelik: schijnbaar juist; bezoeken: onderzoeken.

Het maken van gevolgtrekkingen mag niet ontaarden in sofisterij, de kunst schijnbaar juiste conclusies te trekken:

..... mijt sluytvlechtings list.
Die schoolse revelkal, dóód waarheid, voestert twist. ¹⁾
(Hertsp. I, 573/4).

Het inzicht dat de mens door z'n oordelen krijgt, noemt Spiegel „verstand”. Dit blijkt duidelijk uit de volgende uitlating: „De natuurlicke geneichtheid is zelf dan gheen oorzaak van enighe zonde, maar de valsche waan, ofte het qua verstand. *Ex falsis opinionibus oriuntur omnia peccata vitæ*. Erasmus. Een ander: *Malum iudicium omnis mali causa*” (Van nat. ghen.). Hier zijn valse waan, kwaad verstand, falsa opinio en malum iudicium aan elkaar gelijk gesteld, zodat *verstand* hier dezelfde betekenis heeft als *mening*. ²⁾ Hierdoor is ons meteen volkomen duidelijk wat we moeten verstaan onder: mis- en onverstand (verkeerd inzicht), beide samen te vatten als „qua verstand”. Recht verstand betekent dan ook juist inzicht.

3 De derde zielekracht is de neiging of „geneichtheid”. Deze is steeds goed daar ze altijd naar geluk streeft.

„Uit die geneichtheid werd door 't verstand, bemerkende enighe voedsame spijs of drank, een begheerlickheid geteelt. Maar zó daer niet als fenijnighe spijs of drank is, u geneichtheyd port lijkewel, maar daar komt gheen begheerlickheid, ende ghenomen datter grote, ja overgrote hongher is ende ghoe spijs en drank, daar over de alderstarcste begheerlickheid om te eten, ende datter iemand komt met duyzend ghulden an geld, u beweghende die reys noch een wijl te vasten; is de begheerlickheid des ghelds groter, ghy en zult lijkewel gheen wil krijgen om te eeten, hoe grote geneichtheid ende begheert datter is. Of al is schoon de spijs voedsaam, indien dat ghy een waan hebt datse ghefenijnt is, of verbietet u uw Heer, ofte wet: die waan of overste verhinderen begheerlickheid of wil, maar de geneichtheid niet. geneichtheid is blind, onveranderlik,

¹⁾ Verg.: *Van Socrates ende Aristotels verschil* (Werken, 1723, blz. 257). En *Lieden op 't Vader ons*, Strofe 43.

²⁾ Vergelijk de omschrijving van *recht verstandig* als: cui res sapiunt pro ut sunt (*Brief aen P. K. Hooft*, Werken (1723, blz. 260) en de omschrijving van *eigen-wil* als een wil „die ghegrond is op eyghen verstand” (Naschrift op de *Bijsp. Alm.* Werken 1723, blz. 304).

3 is ende blijft in alle menschen eenderley." ¹⁾ Neiging, begeerte en wil vloeien volgens Spiegel dus uit elkaar voort.

Soms noemt Spiegel de begeerten: „hertstochten": ²⁾

..... als de stralen
Des moedicheids die doen verwoeden of verdwalen.
(*Hertsp. IV, 277/8*).

Elders (*Hertsp. III, 446*) zegt hij:

Hertstochten terghlik-wuft, meest horten tegen reden:

Als gramschap, min, en haat, vrees, droefheid, hoop en vrueghd,
maar voegt er aan toe:

Ant ghoed bestier van dees, staat s'Menschen eerste dueghd.

Op deze plaats acht Spiegel de hartstochten dus in zichzelf goed noch kwaad. Dit komt overeen met de omschrijving van hartstocht als „affectus", gemoedsstemming, aandoening. ³⁾

De wil is niet vrij

...die moet verstand en neiging volghen
Maar vrye willekeur (zo ghi niet zijt verbolghen
Of door moetwil verstokt) is by de mensch.
(*Hertsp. V, 205 vlg.*).

Naast de climax: neiging — begeerte (zinlijkheid) — wil, staat een andere, wanneer de mens beheerst wordt door de moed: neiging — eigenzinlijkheid — eigenwil. Deze laatste kan zelfs tot een moedwil worden:

Natuurlik, Godlijk, ghoed, is honger-blusschings neighen
Niet t' lekker-lust-beiach: dat is gheheel u eighen.
Dees eighenzinlijkheid, natuur-behoeftes sil
En neiging, ghants verkeert, en teelt zo eighen wil.
Wort die dan vierigh wenkt' se d'heetbloedighe krachte
Zo werts' een moed-wil trots: die strak met vollen machte
Gheheel den mensch beheert, zo lang die hitte duurt.
(*Hertsp. V, 241 vlg.*).

De neigingen kunnen we verdelen in „Lijflust" en zieleneigingen. Onder de eerste moeten samengevat worden de neigingen

¹⁾ *Van natuurlicke gheneichtheid* (Werken, 1723, blz. 246).

²⁾ Verg. *Hertsp. IV, 289/90*.

³⁾ *Rederijckkunst in Rijm*. Van de voorreden.

honger te stillen, dorst te lessen, en dergelijke meer. Het schema stelt deze gelijk aan het Griekse *όρμη* = begeerte. Spiegel spreekt in zijn werken meest van „lijfgheneghentheden”.¹⁾

Deze drijven de zieleneigingen weer aan:

U lijfgheneichtheid breng u honger int ghedacht,
• Twelk zielgheneghtheid (tot heil) port, dat die tracht
Dit onheil te ontghaan.....

(Hertsp. V, 159 vlg.).

Deze „heilzucht”, zoals Spiegel ze elders noemt, is een der zes neigingen der ziel, waarmee we reeds in een vorige aanhaling hebben kennis gemaakt.

Heilghericheid, die u tot heil-beiaghing dringt
En van verscheiden heil het meest te kiezen dwingt.

(Hertsp. V, 279/80).

Hiernaast staat de

Weet ghericheid voor al die puur na wijsheid spoedt,
Om die Gods-eighenschap te werden meer deelachtigh.

(Hertsp. V, 276/7).

Naar wijsheid, niet naar boekenkennis streeft die.

Dan volgt de liefde tot schoonheid, die „al ander neighingkracht voortreft” (Hertsp. V, 283), en ons dus dwingt God te be-
minnen boven alles:

Gheen schoonder schoon als God: dies dringt ons zonderlinge
Dees schoonheids liefde, God te lieven boven al,
Als hy maar werd ghekent.

(Hertsp. V, 290 vlg.).

¹⁾ Voor „lijflust” zie: Hertsp. V, 238 en 463.

In het schema worden de neigingen, uit waan of aanwenst geboren, „be-
gheerlikheden” genoemd. Spiegel verstaat onder dit woord de begeerte uit
de neiging voorgekomen, nadat een oordeel gevormd is. De begeerte is dus
goed, dan wel verkeerd, naar gelang dat oordeel goed of verkeerd is. In het
schema is begeerte altijd verkeerd „uyt verbeeldingh of anwenst” ontstaan.
Als voorbeelden volgen: „Lekkerheid, Vraaticheid, Dronkenheid, Luyheid,
Pracht in kleed enz.” Dit is zeker niet in overeenstemming met Spiegel’s
mening. Verg. blz. 33 noot 1.

Voor „lijfgenegenheid” zie: Hertsp. IV, 250. Voor „Lijfgeneidghheit”,
Hertsp. V, 159. Voor neiging-tocht: *Van nat. ghen.* (Werken 1723, blz. 247.)

Brengen deze neigingen tot God, erbarming en kinderliefde
verenigen de mens met Hem:

Barmherticheid en kinder liefd ook niet alleen
Zo wyzen God en tghoed: maar maken u gemeen
Met God. die neighing-boet, die maakt u goed na wensche,
Zy maakt u als een God der hulphoefstighe menschen. ¹⁾

.....
Liefd en ghoed-dadicheid die gheven d'hoochste lust,
Den mensch: als zy na wensch dees neighing in hem stelpen:
Waar toe gheneghentheid tot dank ook meest kan helpen,
Tot u heil, God u staegh oorzaak te danken gheeft.
Dat ghi ziet, dat ghi denkt, dat ghi weet, dat ghi leeft.

.....
Dus aller neighings boet u leiden tot vernoeghen,
Tot rust, tot heil, tot God.

(Hertsp. V, 295 vlg.²⁾)

Het verzadigen van onze neigingen geeft lust: „Gelijk de ver-
zading des lijfs geneichtheden van honger, dorst, koude, hettens
juekte ende smerts boet ons verlustigen: Zo verlustight ook der
zielgheneichtheden boet” (*Brief aan Paaw, Werken 1723, blz.*
241/2). Dit lustgevoel, een bijkomstigheid, moet nooit het doel
worden van ons streven. Toch is, vooral bij „lijf-genegenheden”,
dit gevaar lang niet denkbeeldig:

..... na hongher-smerts verkoelen
Zo ghi dan eten wilt om lekkerheids ghenot?
Die wil, verstand, en neighing strijden tegen God,
Natuur-begheert, en heil. t' natuurlijk honger boeten
Dat starkt u lijf, an lijfheil hangt lijflusts versoeten.
Maar tlichaam krenkt, zo wie lust tot een eind verkiest.
Dies hy lijf-heil-genot, ook rechte lust, verliest. ³⁾

(Hertsp. V, 234 vlg.).

Ook de neigingen der ziel kunnen misbruikt worden. Het „qua
verstand” kan ook deze verleiden, en ons als waar schoon doen

¹⁾ Er staat hulphoestighe.

²⁾ Verg. *Van Natuurliche Geneichtheid*, Werken 1723, bl. 247.

³⁾ Verg. *Hertsp.* VI, 256, II, 183, V, 449 vlg.

beschouwen, wat het niet is. Weetgerigheid kan ons brengen tot schijngeleerdheid, schoolkennis of, erger nog, „sluutingskunst”, waarmee we ons dan tevreden stellen.

Heilgerigheid, die streeft naar bevrediging onzer neigingen, kan ons als dat heil doen beschouwen lekker eten en drinken, luiheid, rijkdom: in één woord, kan de lust-volging als het ware heil voorstellen. De liefde tot het schone kan ons het schijnschone doen beminnen: de wraak, de toorn, de hoogheid, de eer, het geld. Ook kinderliefde en barmhartigheid kunnen te ver gedreven worden. Dankzucht kan ontaarden in laffe pluimstrijkerij. 't Gehele derde boek van de Hertspieghel spreekt ons ervan in de beschrijving van het neergaande leven.

Nadat wij tot het juiste inzicht gekomen zijn, de eerste trap der deugd, moeten temlust en torendwang ons verder de steile helling ophelpen, want

Lustvolghings qua gewoont, heeft ellick zo verkeert,
Dat niemand heelbaar is, die niet lusttemmen leert.
(Hertsp. VII, 211/2).

Deze temlust

.lust betoomt, door bidden staegh en waken,
Door vasten, dorsten, lijden, koud en onghveogh:
Door anwenst krijghtse die de hand slaat ande ploegh.
(Hertsp. VII, 242 vlg.).

Alleen zó, door 't „beheren van lust verleidelijk, van trotse moedicheid” (Hertsp. VII, 254/5) leert men de waarheid.

„Torendwangh”, het bedwingen der boosheid,
.wast door ootmoed goedertierigh.
En zellefs-kennis, reikt ootmoedicheid de hand.
Zijt ghy meer Heer, een ander min, in u verstand,
Zo derfdy zellefs kund: en zo ghi die vooghdije
Niet an en neemt, ghi zult wel ewigh gramschap mijen.
Want Toren spruyt maar uyt veronghelikings waan:
Dien trefts' alleen die zich dit rechterschap neemt aan.
(Hertsp. VII, 262 vlg.).

Onder leiding van deze „helpdeugden” komen de mensen dan langs een effen weg bij het geluk en de ware heilgeleerdheid.

Fel valt Spiegel hen aan, die menen niet tot „Temlust” of „Torendwang” te kunnen komen. Vooral Aristoteles kan in dit opzicht geen goed doen:

Des schijn-gheleerdheids prins (Aristoteles), stelt ziel-bestierens
In onbedwinklicheid: dat derving is van krachte. [machte
Maar heeft hy zelf zijn kracht opt uysterst oit bezocht
Wat hi (deed' hy zijn best) in lust bedwang vermocht?
Heeft hi niet zijn vernuft gheheel in ander zaken
Besteet, als om zijn reën alleen zielvooghd te maken?
En daarmen zijn vernuft te werk stelt, daar ist kloek:
En is dan elders dom, doort derven vant verzoek.
Maar Sokrates zijn werk alleen maakt van zich zelve:
Die dagh an dagh, niet doet als Zielheil na te delven.
Wie heeft meer inder daad, zijn lusten oit besnoert,
Als deze duegd-held? die, staat dat hy niet verroert
Een etmaal lid ant lijf. leert niet meer int bezoeken
Dit onder vinding-boek, als hore zeggens boeken
Kunstrijke laffe praat? hy tuyghde dat hy wist,
Wie schijnt u van dees twe dat zich meer heeft vergist?

(Hertsp. IV, 329 vlg.).

Zelfs wijdt hij hem een apart opstelletje: *Van Socrates ende Aristotels Verschil*. Na de uiteenzetting van het onderscheid tussen deze twee gaat Spiegel daar door: „Doch ik meen dattet maar woord-geschil is: dat zy wetenschap noemen 't geen Socrates waan of gevoelen acht. De wetenschap, meent hy, komt door de bevindlikheid, ende daar magmen niet teghens doen met voordacht. . . . Maar zal Aristotel ende andere moghen met naakte reden staande houwen, dat een heilgherigh mensch teghen zijn natuur onheil, of 't minste heil magh verkiesen; dat ken ik niet vatten. — Ik meen, of Aristotel, ende zijn volghers noyt rechte wetenschap van der deugden heil ghehad hebben, maar alleen gevoelen *par ouy dire*.”

Spiegels wellevenskonst is sterk persoonlijk. Hierdoor leest men wel veel over het innerlijk leven van de mens, niet veel over zijn verhouding tot het gezin en de staat. Toch mene men niet dat Spiegel onverschillig hiertegenover stond. Dit zou immers het onderwerp geweest zijn van het achtste en negende boek van zijn *Hertspiegel*, die onvoltooid bleef. Zijn eigen leven getuigt ook

van het tegendeel. En evenzo doen zijn geschriften. De dankzucht dringt de mens reeds „zijn naasten jonst te tonen”, omdat we God zelf „gheen weldaad konen lonen” (*Uyterste-wil*, 26 en 25) Zelfs „macht om heerschen” is in zich zelf goed. Alleen om 't gevaar keurt Spiegel het af, zich met staatzaken te bemoeien (*Ib.* 94).

De taak in 't gezin bestaat vooral in opvoeding. Deze legt de grondslag voor het later leven. Dus moet men er voor zorgen de kinderen goed voor te gaan. Ook zorge men ervoor dat personeel geen schadelijke invloed op hen uitoefent. Zo nodig, moet men niet aarzelen te straffen: „De roed, maaktet kind vroed” (*Bijspr. Alm.* 25 Sept.). Op latere leeftijd moet het kind tot zelfstandigheid opgevoed worden „By stoelen en banken tot datmen zelf ghaan kan” (*Ib.* 3 Sept.). Kan hij echter alleen staan, dan is de taak van de ouders afgelopen, want „gherechte kinder-zorgh” bestaat ook „int weighren straf als zy zelf konen leven” (*Hertsp.* III, 381/2). Dat dit alles bij Spiegel niet maar een theorie was, blijkt wel uit de *Uyterste-wil ofte Vaderlyke Vermaning aan zijn Zoon*, waarin hij in een geestelijk testament voor deze zijn levensleer uiteenzet.

Ook de zorg voor het dagelijks brood behoort tot de taak van de man.¹⁾ Deze moet geen voordeel, hoe klein ook, versmaden. Hij moet zich bij zijn eigen werk houden, en zich niet met andere zaken bemoeien. Ook moet hij zuinig zijn, al mag hij dit niet niet te ver drijven: de zuinigheid kan de wijsheid nog wel bedriegen. Hij moet goed voor de zaken zorgen, maar zich niet te bezorgd maken. De uitgaven mogen de inkomsten niet overtreffen, maar moeten ermee in overeenstemming zijn. Op verlies moet de mens altijd bedacht zijn. Daarom: „werkt, wint, spaard, in u iuechd, voor winneloze daghen” (*Hertsp.* II, 266). Dwaas is het echter, te sparen voor z'n erfgenamen: laat die voor zichzelf zorgen.

Ist billik, dat als ezel d' ele mensch zal slaven,

Om weligh leven doen, die willigh hem begraven?

(*Hertsp.* IV, 166/7).

Schatten behoeft men zich ook niet te vergaderen: de natuur leert ons reeds „Groot-hof-bezittings last, en kleinbehoevens voordeel” (*Hertsp.* III, 402). Maar

¹⁾ Vooral uiteengezet in *Byspraax Almanack* (September). De hier volgende samenvatting berust vooral op deze spreekwoorden.

Zeer luttel of gheen mensch merkt wat voor heilbaar ghoed
Ghereed in klein behoef van nodruft is verborghen.

(Hertsp. II, 216/7).

Spiegel had eveneens sterke belangstelling voor het maatschappelijk leven en de moeiten van zijn medeschepselen. Ook dit vloeit voort uit zijn levensleer:

Nu koondy God (diet u al gheeft, ia ook het leven)
De wijl al tuw' is zyn, gheen wederghelding gheven,
Als dank, en lof, en liefd, en wat ghy niet vermooght
An hem, dat ghyt hem an u even naasten tooght.

(Hertsp. VII, 421 vlg.).

Het duidelijkst komt dit uit in zijn *Bedenking op de grontvesten vant Tuchthuys*. Hierin verhaalt hij zijn mening ten aanzien van de behandeling der gevangenen. Het doel van de gevangenisstraf moet niet zijn vergelding, maar verbetering. Het idealisme van Spiegel brengt hem wel eens tot onpraktische voorstellen: tot ontspanning wil hij hen laten schermen of schieten! Dat hij zich echter de moeite gegeven heeft zijn ideeën hierover op schrift te stellen, toont reeds de warme belangstelling voor z'n medemens, ook de gevallen. Uit de inhoud blijkt bovendien, hoe zeer hij overtuigd is van de waarheid zijner grondbeginselen: de mens is goed; alleen misverstand verleidt hem.

Ook tegenover het bekleden van staatsambten staat Spiegel niet afwijzend. Wel erkent hij dat „Een vergheten man, isser best an” (*Byspr. Alm. 6 Aug.*) en geeft hij ons van de regeerders geen uitlokkend beeld. De fout ligt echter niet in de ambten, maar in de mening die de mensen er over hebben.¹⁾ Numa's houding in 't treurspel van die naam is die van Spiegel zelf: niet uit zucht naar grootheid of eer neemt Numa eindelijk de kroon aan, maar omdat hij de hulpbehoevende Romeinen niet in de steek wil laten. Spiegel zelf weigerde ook niet uit gemakzucht om lid van de admiraliteit te Hoorn te worden, maar op grond van z'n overtuiging, niet tot dat ambt geroepen te zijn, omdat hij bij aanvaarding in strijd met zijn overtuiging zou handelen.

Wat drong Spiegel, zich een levensleer te vormen, die tot kern had: de rede behoort in de mens de heerschappij te hebben, en

¹⁾ Verg. *Hertsp.*, VI, 325 vlg.

deze moet de lusten aan zich onderwerpen? Zelf geeft hij m.i. 't antwoord in z'n brief aan Paaw¹⁾: 't Is also dat de ene mensch zachtzinniger is van naturen, d' ander haastiger (*als ghy ende ik*) die dan zich meer te hoeden heeft. daar tegen houde ik dat de haastighe meest weer groter vernoeghing ghenieten, als vernuftrijker zijnde". Spiegel tekent zich hier als de gevoelsmens, niet als de verstandsmens. Kan dit gevoel in hem niet zo sterk ontwikkeld geweest zijn, dat hij 't als een eerste eis voelde, 't verstand niet door zijn gevoel te laten overheersen? Lustbedwang en onverkieslijkheid waren voor hem dan noodzakelijk. In dat geval dreef de drang van zelfbehoud hem ook zo hartstochtelijk stelling te nemen tegen Aristoteles' leer van de „onbedwingelijkheid" der neigingen.

Dat Spiegel gevoelsmens was, blijkt ook o.a. duidelijk uit de aanhef van het zesde boek van de *Herstp.* :

Ik trantel vol ghepeins, staegh-eenzaam, ook versuft
Als mijn liev' eghaas dood, onlief, in mijn vernuft
Vaak schielijk valt, en drukt, al poogh ik druk t'ontvlieden
Door reen-besluyt en tbidden Heer u wil gheschiede.

Hoeveel gekunstelder doet daarbij de brief aan, die Coornhert na de dood van zijn „lieve ega" aan Spiegel schrijft. Deze zou men liever als voorbeeld van epistolografie willen beschouwen dan als die van een man, pas door de dood van zijn vrouw beroofd. De koele toon van Coornherts brief zouden we eerder in een leerdicht, de warme, menselijke klank van het leerdicht in een brief verwachten.

De hartstochtelijke vrijheidszucht en godsdienstijver, rondom Spiegel losgebroken, kunnen hem eveneens mee tot een ethiek gebracht hebben, die hem, naar hij hoopte, zou maken *saevis tranquillus in undis*.

¹⁾ *Werken*, 1723, blz. 243. Onderstreping van mij.

ONDERWIJS EN STICHELIJKE LECTUUR

Spiegel heeft in zijn jeugd het catechetisch onderwijs der Rooms-Katholieke Kerk gevolgd. Over de aard en inhoud hiervan zijn we tamelijk nauwkeurig ingelicht door verschillende godsdienstige werkjes uit die tijd. Sommige, als *Die Tafel des Kerstelijken leuens*, geven de onderwerpen aan die in zijn tijd werden behandeld, en zeker ook nog voor de zestiende eeuw gelden. Andere geven uiteenzettingen over bepaalde onderdelen; deze zijn bedoeld als stichtelijke lectuur voor de volwassen Rooms-Katholiek.¹⁾ Dat Spiegel zulke „middeleeuwse” invloed kan ondergaan hebben, erkent reeds Prof. Kalff in zijn literatuur-geschiedenis; hij wijst op de „middeleeuwisch-ascetische beschouwing” in *Hertsp. II*, 272; „Wat is de hoogste Mensch? wind, asch, drek, vuylnis, slijk”, op zijn geringschatting van 's mensen kennis:

Ons weeten stukwerk is, vol onghestadicheden.

Wy sluyten huyden aars vaak dan wy ghistren deden

(*Hertsp. I*, 169/170).

een geringschatting, die hem Montaigne met instemming doet aanhalen:

Een Frans man van den bergh, zet schools verstand ter zijden
En ziet door zellefs kund, des menschen ijl vernuft.

(*Hertsp. VI*, 558/9).

Tot het trekken van conclusies kwam Dr Kalff echter niet, daar hij bij de filosofische ideeën der humanisten uitsluitend klassieke

¹⁾ De volgende bladzijden berusten vooral op de bestudering van: Dr A. TROELSTRA: *De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatische eeuw*. Groningen 1901.

Dezelfde: *Stof en methode der catechese in Nederland vóór de reformatie*, Groningen 1903.

Dr D. C. Tinbergen: *Des coninx summe, Inleiding*. Groningen 1900.

F. A. M. Daniëls O. P. *Meester Dirc van Delf, zijn persoon en zijn werk*. Nijmegen-Utrecht, 1932.

invloed veronderstelde, en de aangehaalde uitzonderingen als schamele resten van een voorbije periode wilde beschouwen. Dr Zijderveld heeft er echter reeds op gewezen, dat deze klassieke invloed lang niet zo groot is geweest als men tot voor kort heeft gemeend, en dat de stichtelijke lectuur zeker bij Coornhert en Spiegel sporen heeft achtergelaten.¹⁾

Hij denkt hier echter niet aan de catechetische werken, waar de zedeleer toch ook heel sterk op de voorgrond treedt: toen „was de welonderwezen leek meer een moralist of piëtist in het klein”.²⁾ Hij denkt evenmin aan de Middeleeuwse biechtspiegel, die zich het hoogst verhief, „waar hij een prikkel tot de deugd trachtte te wezen”³⁾ en dus in dat opzicht geheel met Spiegels Hertspiegel overeenkomt, die ook leraar dat „Deugd verheugd”. De invloed der klassieke ethiek op de Rooms-Katholieke zedeleer der Middeleeuwen is echter reeds tamelijk groot. De Rooms-Katholieke leer kan deze heidense filosofie dan ook gemakkelijk assimileren, gemakkelijker dan de latere protestantse, zoals de zeventiende-eeuwse vertaler van Du Vair's *Stoische Leer* reeds zeer goed inzag.⁴⁾

De stof voor het onderricht thuis en op school, die zeker dezelfde was als die der stichtelijke lectuur, is grotendeels zedelijk-godsdienstig: dogmatiek en ethiek worden in de Middeleeuwen nimmer gescheiden. Zij is veelal aan heidense schrijvers ontleend of onder hun invloed geschreven. De werken van Cato en Seneca worden herhaaldelijk gebruikt. Zelfs vragen we ons wel eens af of de middeleeuwen zich wel bewust geweest zijn van een onderscheid tussen christelijke en heidense ethiek.⁵⁾ Zo kan het godsdienstig onderricht reeds voor Spiegel en veel anderen de weg gebaad hebben, waarlangs hij tot een nauwkeuriger bestudering der heidense filosofen is gekomen. Ten aanzien van de stof schrijft Dr Troelstra: „Naast het Onze Vader en de geloofsartikelen, de traditioneele leerstukken van oudsher, treden in de latere Middel-

¹⁾ In zijn studie: *Verwaarloosde „Renaissance”-literatuur* (Nieuw Theologisch tijdschrift, 1927, afl. 2).

²⁾ TROELSTRA, *Toestand*, XVIII. Verg. Tinbergen 141.

³⁾ TROELSTRA, *Toestand*, 85.

⁴⁾ Zie hiervóór, blz. 22.

⁵⁾ TROELSTRA, *Toestand*, 39 en 51. Bij Murmellius gaat de ethiek geheel in heidense zedeleer op. Verg. TROELSTRA, *Toestand*, 39.

eeuwen twee andere op: het Ave Maria en de tien geboden".¹⁾ Deze stukken noemt Spiegel juist als die van zijn „kindsheids kerke-kinderleer".²⁾ Reeds eerder merkt Dr Troelstra op „dat naast de vrij uitgebreide leerstof niet weinig genoemd wordt, dat tot de devotie, tot den Christelijken levensvorm of tot de zedelijkheid gerekend kan worden. Het godsdienstonderwijs der vóór-reformatorische eeuw mag dus volstrekt niet gedoodverfd worden als een gedachteloos van buiten laten leeren. Zeker, *aan memorisatie werd, — en ik meen terecht — veel gedaan, maar daarmee ging een zeer practische en vrome levensleer gepaard*".³⁾ Als samenvattend oordeel over het huisonderwijs van die tijd zegt de schrijver ten slotte: „In een waarlijk niet ongunstig licht staat het huisgezin der vóór-reformatorische eeuw thans voor onzen geest. Van de ouders leerden de kinderen de catechetische stukken, waaronder het bekende viertal de eereplaats innam. Maar naast deze oefening van geheugen en verstand besloeg eene andere werkzaamheid eene veel grootere plaats. Het huisonderwijs dier dagen doet ons onwillekeurig denken aan het onderricht, dat Paulus (Titus 2 : 12) aan de zaligmakende genade Gods toeschrijft, om „matig, rechtvaardig en godzalig" te leven. *De beteekenis van de goede gewoonte werd ingezien, en de jeugd werd reeds vroeg gewend om aan het kerkelijk leven deel te nemen*".⁴⁾

Spiegel schrijft in zijn werken herhaaldelijk de macht toe aan de Vader, de wijsheid aan de Zoon, en de liefde aan de Heilige Geest. Ditzelfde lezen we verscheiden malen ook in de catechetische geschriften: „Wattan inden persone der godheid ene macht ende guetheit ende wijsheit is des vaders ende des soens ende des heiligen geestes als ene godheit, nochtan toe eyghent men of toescriuet men die macht den vader, op dat hi niet older en schine dan die sone, ende daerom min mechtich. Mer den sone toe schriuet men die wijsheit opdat hi niet jongher en schine dan die vader ende daeromme myn wijs. Den heilighen gheest toescriuet men die guetheit, opdat hi niet en schijn een quaet geest te wesen". Hierbij behoeven we waarlijk niet aan Plato's Phaedrus te denken „Waarheid,

¹⁾ TROELSTRA, *Toestand*, blz. 10.

²⁾ In het *Jubel-jaar-lied*. In volgorde en groepering komen ze hier overeen met die der M. E. Verg. TROELSTRA, *Toestand*, 10 en 51 en *Tinbergen*, 103.

³⁾ TROELSTRA, *Toestand*, blz. 9/10.

⁴⁾ TROELSTRA, *Toestand*, blz. 16/17.

Schoonheid, Rechtvaardigheid, zijn alle drie aangezichten der Godheid, Goedheid is het wezen der Godheid".¹⁾ De overeenkomst is m.i. ook wel wat te gezocht om waar te zijn.

Zo is Spiegel ook ten aanzien van de vrije wil geheel voortgegaan in de lijn onzer catechetische literatuur:

Ghaef, maar veranderlik heeft God den mensch geschapen.
Hi stelt ons allegaar de dood en t' leven vuer:
En laat het relijk dier een vrye wille kuer.

zegt Spiegel (*Hertsp.* III, 174). Het *Profitelic Boexken* formuleert hetzelfde als volgt:

„Want die voersienicheyt gods in desen en can v tot uwer salicheyt letten noch helpen, dan uwen wille alleen, dye u god vrij ende los heeft ghegheven".²⁾

Herenthals schrijft in de *Spiegel des kersten levens* over neiging en wil:

„Alder eerst coemt hem tgepeyns oft vorenleggen vander sonde. Ten tweeden coemter zijn beraet op, met voordachticheit te weten, te beuroeden oft te bedencken ende te wegen, wat het is en hoedanich, dat hi peynst oft dat hem te voren gheleyt wordt. Ten iij coemter tverkiezen vanden wille, datmen ghemeynlic naemt het consenteren. Want als de wille hem beraden heeft, so verkieset hi oft hi versteket".³⁾

Sterk herinnert zulk een uitlating aan Spiegel als deze schrijft:

.....haar (van de wil) grond
Dat is gheneghenheid: die blind is: maar terstond
Als reenberaad iet toestemt, wort daar wil gheborn:
En tienderley beraad, zal tienmaal haar verstoren.

(*Hertsp.* V, 151 vlg.).

¹⁾ Dit wil Dr Kalff in zijn studie: *Hoofds lyriek*, blz. 33. Hij ziet hier invloed van Plato op Hooft, en niet van Spiegel. Verg. o.a. *Spiegels Liederen op het Vader Ons*, couplet 7, met het hierboven aangehaalde citaat. (Bij TROELSTRA, *Stof*, blz. 85), en dat bij *Tinbergen*, blz. 9.

In de volgende bladzijden heb ik geen poging gedaan onderscheid te maken tussen dat wat Spiegel in huis of op de catechismus heeft geleerd of in de stichtelijke werken van die tijd heeft gelezen. Dit is te minder nodig, daar hiertussen alleen verschil is in hoeveelheid, niet in karakter, bestaat.

²⁾ TROELSTRA, *Stof*, blz. 38.

³⁾ TROELSTRA, *Stof*, blz. 9.

De vraag, wat te verkiezen, wordt ongeveer gelijk beantwoord. Spiegel, die hier onder verstaat: iets voor altijd kiezen, zegt daarvan: „ghoedheid, wijsheid, macht. wilt die verkieslik lieven” (*Hertsp.* VI, 177). Diezelfde opvatting vinden we in de catechetische lectuur terug: „Wat het kleine, tijdelijke goed aangaat, wij moeten het weten te gebruiken, maar zonder er aan te hangen”.¹⁾ Ook hier vinden we als het „waarachtige grote goed” de „goddelijke genade en liefde” genoemd.²⁾

Laat ieder allereerst voor zich zelf zorgen, zegt Spiegel:

t' Ghelt elk zelf al al-een dient t'lust in heil te leven,
Zie op zich zelf: dan moghen wy handreiking gheven.

(*Hertsp.* IV, 233/4).³⁾

Een uitlating als de volgende moet insgelijks in dit licht bezien: „Ik heb langh voorghehad in een spel van zinnen alle menschen voor te draghen, hoe datze haar zelfs niet ghenoegh ende haar naasten te veel lief hebben” (*Werken 1723*, bl. 255). Terstond denken we dan aan soortgelijke gedachten uit de catechetische werken als de volgende uit het *Cancellierboeck*: „wy sullen mynnen ten eersten ende bouen al onsen here, onsen god die bouen ons is; daer na sullen wi mynnen onse siele, die in ons is; daer nae sullen wi mynnen onsen lichame die beneden ons is, ende onsen euen kersten, die neuen ons is, sijn siele, sijn lichame ende sijn salicheit ghelijc ons seluen, want syn siele sullen wy weer mynnen dan syn lichaem”.⁴⁾ Zoals Dr Troelstra het zeer juist zegt „wordt de zelfsliefde (hier) gezet voor de naastenliefde”.

Ook de denkrekening van Spiegel (*Hertsp.* I, 334) heeft reeds zijn prototype in *die tafel des kersteliken leuens*: „Als hi dan des auons wil slapen gaen soe sal hi bedencken hoe hi den dach ouer gheleuet heeft”.⁵⁾

De beschrijving der deugden in de catechetische werken is eveneens weinig verschillend van die bij Spiegel: „vroetschap is den mensche noetsakelic om te weten welc hy verkiesen sel. Temperancie

¹⁾ Tinbergen, blz. 8.

²⁾ Tinbergen, blz. 8.

³⁾ Verg. *Hertsp.* VII, 430 vlg.

⁴⁾ TROELSTRA, *Stof*, 97. Men vergelijkte ook het daar volgende.

⁵⁾ TROELSTRA, *Toestand*, XVII, en *Stof* 304.

om te weten hoe hy die dijnc, die hy verkosen sel hebben, ghebruken sel. Stercheit om te weten, hoe hy beyeghentheit verdragen sel. Gherechticheit om te weten, hoe hi elcken tsine gheuen sel..."¹⁾

Of we bij deze laatste aanhaling herinneringen hebben aan deze lectruur, of dat hier van invloed van Coornhert sprake is, weet ik niet. Een term als „Temlust", bij Coornhert en Spiegel voorkomend, zou doen vermoeden dat hier de oudere vriend invloed heeft uitgeoefend. Toch is het ook wel mogelijk dat Spiegel, belust op het puristisch woord, dit heeft overgenomen, terwijl de beschrijving der deugden door de lezing van Coornherts werken uitsluitend versterkt is. Ontegenzeggelijk toont deze gedachtelijkheid echter aan dat de ideeën, Spiegel als kind bijgebracht, een zeer gunstige voedingsbodem vormden voor zijn latere ethiek.

Dat we tot hiertoe niet meer dan losse opmerkingen konden maken, wordt veroorzaakt door de aard van Spiegels werk, dat wèl moraliserend, maar in 't algemeen niet theologiserend is.

Anders staat dit met z'n *Lieden op 't Vader Ons*, waar hij een begin heeft gemaakt met een uitlegging van 't „volmaakte gebed". Dit is in de Middeleeuwen veel in afzonderlijke tractaten en preken, zowel als in hoofdstukken van andere, uitgebreider werken behandeld.²⁾

De opvatting over bidden geeft reeds treffende overeenkomst te zien. Voor de middeleeuwer is gebed geen uitstorting des harten, maar devotie, waar innigheid het voornaamste kenmerk van is. „Het is te merken, dat alle werc, dat inder herten of inder stemmen geschiet wt ynnicheit in die eer Gods, verstaet men biden bidden",³⁾ of, zoals Spiegel zegt:

¹⁾ TROELSTRA, *Stof*, 102.

Men vergelijke verder voor:

Wijsheid: *Wellevensk.* III; 5; 6, 12. *Hertsp.* V, 99 vlg. en *Werken* (1723), blz. 304.

Gematigheid (Temlust): *Wellevensk.* VI, 5, 1. *Hertsp.* VII, 243/4.

Sterkheid: *Wellevenskunst* V, 1, 6. *Hertsp.*, II, 457/60.

Gerechtigheid: *Wellevenskunst*, IV, 1, 5. *Hertsp.*, VII, 439/40.

²⁾ Hiervoor zie men: DR C. G. N. DE VOOYS, *Middelnederlandse Legendes en Exempelen*, 1e dr., 55, tweede dr., 50. Tinbergen, *Con. Summe*, blz. 101, 165 vlg. en TROELSTRA, *Stof*, blz. 137 vlg. 167.

³⁾ TROELSTRA, *Stof*, blz. 127. Uit de *Exposicjie opt Pater Noster*, aldaar aangehaald.

Het bidden, dat is pooghen
Godvruchtigh en bedacht,
Om God beter te moghen
Ghenieten: dat 's zijn macht
Verwerven, om te werden
Meer wijs en goedertier:
En dies niet te ververden
Van God: maar te volherden
In zijn Godlijk bestier.

(Lieden op 't Vader ons, 19).

De overeenkomst in indeling treft ook. Van de aanspraak wordt ieder woord aandachtig beschouwd: Vader-ons-die zijt-in de hemelen. Zowel de middeleeuwse exposities als Spiegel hebben aan ieder dier woorden een aparte uitlegging gewijd, zodat we hier systematischer kunnen nagaan, in hoe verre Spiegels ideeën overeenkomen met of afwijken van de gewone middeleeuwse gedach-
tengang.

*zie ook C.
Kunsthofje*
Vader mogen niet zeggen „alle die ligghen in dootliken sunden mit willen”, „mer allene, die daer staen in der graciën gods, die moghen gherechtelike spreken tot gode: vader”.¹⁾

Spiegel zegt ditzelfde:

Indien aardsche ghezintheyd
Bezwalkt noch heeft mijn hert;
Van God-volghzame kindheid,
Van heil zo blijf ick verd.
Hy moet rein zijn van gronde,
Die heilzaam God zal zien:
Niet die daar met den monde
Het Vader ons verkonden,
Maar die met God zijn ien.

(Lieden op 't Vader ons, 15).²⁾

Die *zijt* wordt door sommige verklaarders apart genomen. Men ziet in deze woorden een eigenaam van God, de „firma entitas”, die alles werkt. Ook andere eigenschappen worden hierin aan God toegeschreven. Voor Spiegel is echter de eerste de belangrijkste:

¹⁾ TROELSTRA, *Stof*, 145/6. Uit de *Bedudenis*.

²⁾ Verg. couplet 12 en 18.

Ghy zijt, ghy zijt alleine
Die blijft 't gheen dat ghy zijt.
Eer dat yet was in 't worden,
Waart ghy zelf u bezit.

(Lieden op 't Vader ons 21).¹⁾

Bij de woorden *in de hemelen* weet het speels vernuft nauwelijks maat te houden. Zelfs zijn er schrijvers die vier „hemelen” onderscheiden. Zó ver gaat Spiegel niet. Hij echter onderscheidt wel: in- en uitwendig „in de hemelen”. Met de „innerlijke” bedoelt hij dan de hemelse mensen:

In d' Hemelen zulker zielen
Zijt ghy dies aldermeest.

(Lieden op 't Vader ons 31).²⁾

Van de hemelen zegt de schrijver in de expositie: „men machtet nochtan gheestelike verstaen van enen yegheliken rechtuerdighe menschen”³⁾; hij denkt daarbij dus ook aan de heilige mensen.

Al gaat Spiegel dus niet zo ver als sommige stichtelijke schrijvers, toch kan hij ook hier zich weer aan de catechetische lectuur aangesloten hebben. In mystici als Tauler komt dezelfde gedachte als bij Spiegel naar voren.

Uw naam worde geheiligd. Wanneer Spiegel hier aan toe komt, gaat hij blijkbaar zijn eigen weg. Hij begint uit te weiden, en raakt bij het opsommen van de oorzaken der heiliging het spoor bijster. Hoe langer hoe meer wordt het gedicht een uiteenzetting van Spiegels ethiek. 't Is moeilijk te zeggen, hoe lang die uitweiding zou geduurd hebben: een herhaling van de Herspiegel had het kunnen worden. Misschien heeft Spiegel dit gevoeld, en daarom zijn werk verder laten rusten. Mogelijk voelde hij daarenboven dat een verklaring van het „Onze Vader” boven zijn macht ging. Dit behoeft ons niet te bevreemden: theologisch voelt hij niet; praktische levensleer, dat is 't wat hem pakt.

Aangezien de aard van Spiegels werken en die der catechetische lectuur zo veel verschilt, mogen we het zeker niet toevallig noemen, als we desondanks nog zoveel overeenkomst aantreffen. We kunnen dan ook wel aannemen dat Spiegel in zijn jeugd een ijverig

¹⁾ Vergelijk TROELSTRA, *Stof*, 146.

²⁾ Vergelijk couplet 38 en 40.

³⁾ TROELSTRA, *Stof*, 101.

leerling van de catechismus geweest is, die veel van het onderwezene onthouden heeft. Zo kon dit een grondslag worden voor de latere ethische ideeën van Spiegel, vooral omdat bij hem de 16e-eeuwse Rooms Katholieke lectuur zo goed de heidens klassieke Stoische leer kon assimileren.

Of naast de invloed van catechetisch onderwijs en daarmee overeenkomende lectuur ook invloed merkbaar is van de moderne devotie, is een afzonderlijk onderzoek waard. *De Devotio Moderna* heeft een grote invloed uitgeoefend, niet alleen in Nederland, maar ook in het buitenland; Duitsland, de Zuidelijke Nederlanden, zelfs Frankrijk hebben aan deze godsdienstige beweging kloosterzuivering en schoolhervorming te danken. Juist door het onderwijs moeten de broeders een geweldige invloed uitgeoefend hebben: zij deelden denkbeelden aan hun leerlingen mee, die deze weer in ruimer kring verbreidden, mondeling, maar vooral door voorbeeld: de hele beweging hechtte veel meer aan het beleven dan aan het leren. Een praktisch Christendom stond bij hen op de voorgrond.

Al heeft Holland weinig scholen der Broederschap geteld — in Amsterdam zelfs geen enkele — al was daar slechts in één klooster de Windesheimse richting vertegenwoordigd, toch kan Spiegel in zijn omgeving met de geestesrichting van de moderne devotie kennis gemaakt hebben. Wel was de bloeitijd der stichtingen in de tweede helft der zestiende eeuw reeds voorbij, doch de persoonlijke invloed deed zich toen zeker nog gelden, evenals die van geschreven werkjes, als vooral de *Imitatio*, die ook in Spiegel's naaste omgeving bekend was.¹⁾

Het streven naar een praktisch Christendom vinden we bij Spiegel terug. Maar er is meer overeenkomst te vinden: het geloof bestaat uit liefde tot God en de naasten,²⁾ en wordt vermeerderd

¹⁾ Spiegel's broer heeft de *Imitatio* vertaald. Het Ms. bevindt zich in de bibliotheek der Leidse Maatschappij. Ook Hans de Ries, vriend van Coornhert en Spiegel, kende het werkje. (Men zie KÜHLER, *Doopsgezinden*, blz. 252). Voor de volgende bladzijden zijn vooral van belang:

Dr W. J. KÜHLER, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw* (Haarlem 1932).

A. HYMA, *The Christian Renaissance*. (New York & London, z. j.).

G. H. M. Delprat, *Verhandeling over de Broederschap van G. Groote en over den invloed der Fraterhuizen*. (Arnhem 1856).

²⁾ A. HYMA, *The Christian Renaissance*, blz. 22, 34, 211, 312, 327.

door de beoefening der deugden.¹⁾ Om deze te kunnen volbrengen is ook kennis nodig, die slechts middel, geen doel is,²⁾ en dus lager staat dan de deugd.³⁾ Vooral zelfkennis is nodig. Reeds Socrates heeft dat gezegd, en Radewijnsz herhaalt het.⁴⁾ Men vermeerdert deze zelfkennis door zijn dagelijkse tekortkomingen te overdenken.⁵⁾ Zodoende komt men tot de goede wil, die bestaat uit een rusten in Gods wil.⁶⁾ Dan ervaart men ook dat het Koninkrijk van God in de mens is.⁷⁾

Hiermee is echter de overeenkomst nog niet teneinde. Ook met de volgende gedachten kon Spiegel zich heel goed verenigen:

De geloofsovertuiging is een behoefte van het gemoed, kan dus niet door dwang worden opgelegd. Hierbij zijn kerkgebruiken van weinig betekenis, en is zelfbeschouwing veel belangrijker.⁸⁾

Aristoteles wordt bestreden, Plato verdedigd.

Goede wil is niets anders dan dat de mens zijn wil aan de wil Gods doet gelijk worden en niets anders wil dan God wil.⁹⁾

De volkstaal moet in de godsdienstoefening gebruikt worden.¹⁰⁾

Ook onder de leefregels zijn vele die we bij Spiegel terug vinden: „Deugd is zich zelve genoegzaam loon”, „Deugd is voortreffelijker dan kennis”, „Hel of hemel hangt aan 's mensen eigen verkiezing.” Men zal niet lang behoeven te zoeken, om parallele teksten in Spiegels werken aan te treffen.

Al is er veel overeenkomst tussen de denkwijze der broederschap en die van Spiegel, toch meen ik te mogen betwijfelen of de invloed der eerste op Spiegel zo groot is als men oppervlakkig zou menen. En dat niet alleen wegens de tijdsafstand, of op grond van de verschillen die tussen hem en de Moderne Devotie op te merken zijn: de laatste leert, dat de mens tot het kwade geneigd is en afkerig van het goede.¹¹⁾

In de eerste plaats meen ik dit, omdat Spiegel het ruim voldoende acht, als slechts onderwezen worden het gebed des Heren, de Geloofsartikelen, de Wet des Heren en de Benedictie.¹²⁾ terwijl

¹⁾ *Hyma*, blz. 34.

²⁾ *Hyma*, blz. 202.

³⁾ *Hyma*, blz. 163.

⁴⁾ *Hyma*, blz. 57 en 160.

⁵⁾ *Hyma*, blz. 160.

⁶⁾ *Hyma*, blz. 35.

⁷⁾ *Hyma*, blz. 163.

⁸⁾ DELPRAT, *Verhandeling over de broederschap des gemeenen Levens*, blz. 260.

⁹⁾ *Delprat*, blz. 294 vergelijk de opvatting van TAULER aangehaald op bl. 60.

¹⁰⁾ *Delprat*, blz. 310, vlg., 349 vlg.

¹¹⁾ *Hyma*, blz. 310, 316, 317.

¹²⁾ *Jubel-Jaar-Liedt* (Werken 1723, blz. 219).

het godsdienstonderwijs der broederschap veel verder gaat. Voorts omdat Spiegel Tauler en de Duytsche Theoloog zeer hoog schat, terwijl de Moderne Devotie zo niet afkerig, dan toch zeer onverschillig tegenover deze schrijvers staat. Groote zelf gaf heel weinig om Tauler, en zijn volgelingen in Deventer, Zwolle en Windesheim noemen de Duitse Theoloog in het geheel niet.¹⁾ Zijdelingen kan de broederschap echter wel invloed uitgeoefend hebben, door de omgang met Doopsgezinde vrienden (indien het tenminste waar is dat deze een min of meer rechtstreekse voortzetting vormen van de aanhangers der Moderne Devotie.)²⁾

De Doopsgezinden hadden ten tijde van Spiegel in Amsterdam een grote aanhang, en ze werden door de regeringspersonen beschermd, wier familieleden stichting in hun samenkomsten zochten, en daar meer vonden dan in die der officiële kerk.³⁾

Ook onder de vrienden van onze dichter bevonden ze zich. Veel in hen was voor hem aantrekkelijk, hun Christendom baseerde zich op de bergrede; hun leven was een navolging van Christus; zij hadden een afkeer van geleerden en geleerdheid, en gaven weinig om het dogma, dat ze besnoeiden ter wille van de eisen van de praktische godsdienst. Ook het persoonlijke in hun geloof was in overeenstemming met Spiegel's opvattingen. Met hun uittreden uit de kerk kon hij echter natuurlijk geen vrede hebben: voor hem was de Rooms-Katholieke de ware kerk. Ook hun mening aangaande de doop werd door hem niet gedeeld: voor hem bleef deze een inlijving in de kerk en een afwassen der erfzonde, zodat hij in zijn ethiek zich uitsluitend met gedoopte Christenen bezig houdt. Deze

¹⁾ *Hyma*, a.w. 301. Hier staat tegenover, dat Ruusbroec Tauler en diens geloofsgenoten gekend heeft en gewaardeerd. Ruusbroec nu werd weer vereerd door Geert Grote. Hierdoor kan zijdelingse invloed van Tauler op de Moderne Devotie zijn uitgeoefend. (Verg. Dr J. REITSMA, *Geschiedenis van de Hervorming en de hervormde Kerk der Nederlanden*, derde druk, blz. 33 en 35. Zie ook A. C. BOUMAN, *Johannes Ruusbroec en de Duitse mystiek*, Tdschr. Ned. Taal en Lett., Dl 41, blz. 1 vlg. en dl 42, blz. 81 vlg.).

²⁾ Zie Dr KÜHLER, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw*, Haarlem, 1932. De mening van KÜHLER, dat Moderne Devotie en Doopsgezindheid eigenlijk één stroming vormen, wordt o.a. versterkt door de lezing van de *Summa der Godliker Schrifturen*, uitgegeven door Dr Toorenbergen in 1882. Dit boekje uit de kring der Moderne Devotie spreekt over doop en wapendragen in termen, verwant aan die der Dopers. Alleen in zijn conclusies gaat het niet zo ver.

³⁾ KÜHLER, a.w., blz. 444.

dogmatische verschillen vallen echter in het niet, wanneer men ze stelt tegenover de gemeenschappelijke gedachten over het beleven van het geloof.

Ook kunnen ideeën der *Devotio Moderna* bij Spiegel ingang hebben gevonden of versterkt zijn door Erasmus. Deze was in die kringen goed bekend, en had er een deel van zijn opvoeding aan te danken. Wel geeft hij op veel plaatsen een niet gunstig oordeel, maar toch is het niet tegen te spreken dat hij veel zijner eigen ideeën het eerst in die kringen heeft leren kennen.

Spiegel waardeert de schrijver van de *Laus stultitiæ* zeer. Op veel plaatsen in zijn werken noemt hij hem met onderscheiding. „Erasmus eyscht beschruemt kerkzuyvering die sticht” (*Kerk-twist Jaar-lied*) schrijft met instemming Spiegel, die zelf evenmin scheuring, wel verbetering wenste. Elders haalt hij met instemming Erasmus uitlating aan: „Ex falsis opinionibus oriuntur omnia peccata vitæ” (*Van Nat. Gen.; Werken, 1723, blz. 248*). Slechts in één ding gaat hij niet mee met de door hem vereerde schrijvers: „ik wil hem (Castalio) in 't bestraffen van 't gheen in mijn ogen onrecht is, niet volghen, noch Erasmus, noch Coornhert. Luttel onderwinds maakt groote rust” (*ib. 256*). Dit betreft echter niet de ideeën van Erasmus, maar diens inmenging in de godsdienstige strijdvragen.

Toch zou het niet gemakkelijk vallen, daadwerkelijke invloed van Erasmus op Spiegel aan te wijzen. Prof. Huizinga wijst er reeds op, hoe de invloed van Erasmus meer extensief dan intensief geweest is. ¹⁾ Bovendien moeten we niet vergeten dat ook andere personen gelijke meningen verdedigen, terwijl zulke eveneens nog in de catechetische en stichtelijke lectuur van die tijd worden gepropageerd. De volgende regels beogen dan ook slechts een pallel te trekken tussen de ideeën dezer beide mannen. De verering van Spiegel voor Erasmus maakt echter invloed wel waarschijnlijk.

Prof. Lindeboom omschrijft de kenmerken van het Erasmianisme als volgt: ²⁾ „Biblicisme, moralisme, zweving in zake de sacramenten — doop en avondmaal hoofdzakelijk —, op den voorgrond plaatsing van de vaderlijke Gods, van het voorbeeldelijke van den Christus, van het charisma der in daden werkzame liefde, nadruk

¹⁾ HUIZINGA, *Erasmus*, 2e dr., blz. 260.

²⁾ LINDEBOOM, *Het bijbelsch Humanisme*, blz. 26.

op Katholiciteit, al of niet Roomsch getint —, ziedaar eenige der kenmerken". Erasmus' ideeën tekent hij als volgt: „De liefde-ethiek van het Evangelie, in het bijzonder van de Bergrede, losgemaakt van ascetisch idealisme en wereld ontvluchtende vroomheid, was hem de zuiverste uitdrukking van het hoog-menschelijk ideaal der Grieken... Voor hem vloeiden het Christelijke en het klassieke ideaal in één, behoudens de grootere beteekenis van het eerstgenoemde, want dit was bovendien omstraald door den glans der liefde. Voor Erasmus was de liefde hoofdbeginsel en doel van het Christelijk geloof... Denken en doen was zijn geloof; eenigszins rationalistisch getint en verder overwegend ethisch van aard. Maar dit paste uitmuntend aan bij het beeld, dat hij zich vormde van klassieke geestesbeschaving: zuiver denken, wijsgeerige ontwikkeling — liefst in Ciceroniaanschen trant — en juiste toepassing daarvan in een harmonisch leven." ¹⁾ Deze algemene beschrijving zouden we zeker woord voor woord op Spiegel's overtuiging kunnen toepassen. Bovendien vinden we de meer gepreciseerde kenmerken der Erasmanen ook bij Spiegel terug, voor zover hij zich tenminste over deze onderwerpen uitlaat. Enkele citaten mogen volstaan. *Biblicisme* en *sacramentenleer* kunnen we gevoeglijk ter zijde laten, omdat Spiegel hierover niet spreekt: de Bijbel haalt hij opzettelijk slechts zelden aan. ²⁾ De sacramenten komen in 't geheel niet ter sprake in zijn ethisch systeem.

Moralisme is ongetwijfeld een belangrijk kenmerk, misschien wel het belangrijkste. 't Is reeds genoeg, te wijzen op de zinspreuk: „Deugd verheugt" en op Spiegel's uitlating dat de hele Hertspiegel bedoelt dat te leren. ³⁾

De vaderliefde Gods wordt vooral bezongen in de *Lieden op 't Vader ons*, ⁴⁾ evenals het *voorbeeldelijke van Christus*. Toch wijst Spiegel ook ontegenzeggelijk op de *hulp* van Christus, waardoor we tot God komen. ⁵⁾

¹⁾ LINDEBOOM, a.w., blz. 115/6.

²⁾ We kunnen hier wijzen op het sterk on-dogmatische karakter van Spiegels werk. Vergelijk hiervoor *Brieven-boeck* (1626) brief XCIX, blz. 341 en 349. Ook *Hertsp.*, I, 12.

³⁾ *Brief aan Paaw* (Werken, 1723, blz. 235).

⁴⁾ In de *Hertspieghele* zal men minder gemakkelijk voorbeelden vinden, juist omdat dit werk zo weinig theologisch is, en zo veel mogelijk de menselijke wil en rede op de voorgrond stelt.

⁵⁾ *Lieden op 't Vader Ons*, 17.

De *in daden werkzame liefde* komt ook op vele plaatsen tot uiting, heel duidelijk o.a. in z'n omschrijving der Gerechtigheid, die is: ieder het zijne geven: God dank en de naaste hulp. ¹⁾

Nadruk op de Katholiciteit wordt in vele regels gelegd:

Christus ootmoed en liefd zyn kerk bout in de zynen:
Simons eerezuchticheyd stuert die, wil heyligh schynen:
Die eyghenzinnicheyd, vermetel, eerziek, stout,
Schyn-vroom, schyn-wys; als noch op zand schuer-kerken bout,
(*Kerk-twists-jaar-lied, 1601*).

Buiten die algemene kerk is zaligheid denkbaar, doch slechts door een wonderwerk. ²⁾ Die Katholiciteit wordt wel zeer sterk doorgevoerd, waar hij de algemene kerk gelijkstelt met de waarheid:

Doch onderwerpt u zin de alghemeene kerke,
De waarheid slecht en recht.

(*Hertsp. V, 270/1*).

Het is reeds waarschijnlijk dat Spiegel in de eerste aanhaling vooral op een innerlijke eenheid doelt, en dus op de onzichtbare kerk van Christus. In de laatste aanhaling is dit buiten twijfel het geval, evenals op de plaatsen waar hij spreekt over Christenen zonder „naam of story-kund” (*Hertsp. III, 269*).

Liefde ten slotte is het hoofdmotief in Spiegels werken: liefde jegens God, zich zelf en zijn medemensen (*Hertsp. VII, 407 vlg.*), zelfs jegens zijn vijanden (*Hertp. I, 542*).

Dat ook voor Spiegel Christelijk en klassiek ideaal samenvallen blijkt uit de vele opsommingen van namen, waarin klassieke auteurs rustig naast en tussen de schrijvers der bijbelboeken en de kerkvaders genoemd worden, en uit de samenvoeging van Socrates en Christus, die meer dan eenmaal voorkomt, of die van Cebes en Christus. ³⁾

Ook Spiegel heeft zich, evenals vele Erasmianen, moeten verdedigen tegen Pelagianisme, wat hij dan ook doet in zijn werkje *Van natuurlicke Geneichtheid*.

¹⁾ Ib. 32.

²⁾ Verg. *Jubel-Jaar-Lied*, couplet 5.

³⁾ Vergelijk hiervoor: *Brief aan Paaw* (Klassieke en Christelijke auteurs). *Hertsp.*, IV, 220; V, 260 (Christus — Socrates); *Brief aan Paaw* (Christus — Cebes).

Spiegel had, als Erasmus, een afkeer van alle kerktwist, en beiden hebben zich er toch enigszins toe laten brengen, Spiegel in mindere, Erasmus in meerdere mate. Erasmus schreef ten slotte o.a. tegen Luther over de vrije wil, Spiegel koos ook daarvoor partij en verdedigde bovendien Lipsius en zijn ketterdoden tegenover Coornhert. De laatste publiceerde deze stukken echter niet, de eerste wel. Zodoende koos Erasmus in 't publiek partij, terwijl Spiegel zijn mening slechts in beperkte vriendenkring openbaar maakte. In principe maakt dit echter geen verschil. Voor beiden geschiedt dit partij kiezen echter huns ondanks. Deze afkeer van twist ligt ook in Spiegels karakter. Vooral zich zelf wil hij nuttig zijn, anderen ook, indien het „met luttel moeyten” kan. ¹⁾

Spiegel noemt in zijn werken nog twee mystici die in dit verband onze aandacht vragen: De duitse theoloog en Tauler. ²⁾ De eerste laat ik voorafgaan, omdat zijn boekje een korte samenvatting geeft van deze gehele mystieke stroming. ³⁾ In Nederland is dit werkje, dat ook door Luther zeer gewaardeerd werd, in brede kring bekend geworden. ⁴⁾ Reeds in 1521 kwam hier de eerste vertaling uit, en 't werd later nog tweemaal overgezet. Het boekje bevat soms bijna woordelijk uitlatingen van Eckart, de vader der Duitse mystiek. Tauler verkondigt dezelfde gedachten in z'n sermoenen en andere werken, maar meer uitgewerkt.

Volgens deze Duitse Theoloog moeten we ons geloof uit de

¹⁾ *Van Nat. Ghen.* (Werken, 1723, blz. 256).

²⁾ In de *Brief aan Paaw* (ib., blz. 236).

³⁾ Zie ZIJDERVELD: *Verwaarloosde „Renaissance”-literatuur* (Nieuw Theol. Tijdschr., 1927, blz. 125 vlg.). Hierin ook de verdere lectuur. Preger schrijft in zijn *Geschiede der Deutschen Mystiek im Mittelalter* (Dl. I, 147): Die deutsche Mystiek popularisirt ihr Thema, sie redet deutsch und findet bei der sinnigen Richtung des deutschen Gemüths auch im Laienstande weithin Verständniss und Pflege. So sehr aber sagt diese mystische Theologie dem deutschen Gemüth zu, dass sie die eigentliche deutsche Theologie wird, denn eine eigene hatte Deutschland vorher nicht und hat auch bis zur Reformation keine andere gewonnen. Mit vollem Rechte kann man daher den Titel jener kleinen, später von Luther herausgegebenen Schrift, in welcher die Hauptlehren der mystischen Theologie zusammengefasst sind, als Ueberschrift für diese Theologie überhaupt nehmen und sie als die „deutsche Theologie” bezeichnen.

⁴⁾ Zie Dr B. Becker, *De „Theologia Deutsch” in de Nederlanden der 16de eeuw*, Nederl. Archief Kerkgesch., XXI, (1928), blz. 161 vlg. Ik heb de daar onder 2 genoemde vertaling gebruikt.

werken der liefde bewijzen (blz. 2). We kunnen echter niets zonder God,¹⁾ die we moeten beminnen, omdat Hij goed is, of, zoals er letterlijk staat: „die daer god lief heeft als goet ende om goet”.²⁾ De hoogste volmaaktheid kunnen we bereiken door ons „willeloos” aan God over te geven.³⁾ In de hel is dan ook niets dan „eigen wil” (blz. 112/3). Was die laatste er niet, dan bestond de eerste evenmin. De kennis, voor de mens hiertoe nodig, is niet die van „horen zeggen”; deze wordt ook hier sterk geminacht.⁴⁾ Volmaakbaar is de mens, maar met één restrictie: „Maer hoe wel nu by aventuren egheen mensch also heel ende puerlick in deser gehoorsaemheyt en is, als Christus was, nochtans ist noch mogelick eenen mensch also na daertoe ende by te comen, dat hy godtelijck ende vergodtet heyte, ende is” (blz. 36). Deze beperking is ook door Coornhert aanvaard, en zal eveneens gaarne door Spiegel onderschreven zijn. Typisch overeenkomend met Spiegel is de beeldspraak op blz. 18/19. Hier wordt verhaald, hoe de mens twee geestelijke ogen heeft, één dat zich op het eeuwige, één dat zich op het tijdelijke richt. Dan gaat de schrijver voort: „Ende sal dat slincke ooghe zijn werck oeffenen, naeder uitwendicheyt, dat is die tijt, ende die creatueren handelen, so moet dat rechte ooghe gehindert worden aan zijnder beschouwinghe”. Zo zouden we ten minste zeer goed kunnen verklaren Spiegel's uitdrukking: „Wes sloofdy onbedocht, een-ooght, alheen om schat?” (*Hertsp. IV, 151*). In woordgebruik is eveneens een treffende overeenkomst met Spiegel op te merken. Eigenzoekelijkheid, zelfheid, ikheid, willeloos, eigenwilligheid, mijnheid, eenwillig, zijn enige van de voornaamste.⁵⁾ Het lijkt me niet goed mogelijk dat dit toeval is, al moet erkend worden dat vele dier woorden ook bij Coornhert voorkomen, waar Spiegel ze dus eveneens kan hebben aangetroffen.

In enkele opzichten kan Spiegel niet hebben ingestemd met de

¹⁾ Of Spiegel het met het tweede deel der stelling eens zou zijn betwijfel ik: dat ook God niets zonder de mens zou kunnen doen.

²⁾ *Aldaar*, blz. 78. Is dit hetzelfde, „om” als in *Hertsp.*, I, 134?

D'onnoemelijke God, die alder dingen vader

En hoeder is, alwys en goed, om wysheyds ader.

³⁾ *Aldaar* blz. 12, 23, 24, 57, 109, 115, 117, 123, 30. Zonder wille (blz. 57), willeloos (blz. 13, 115).

⁴⁾ *Aldaar*, blz. 39, 96, 91/2. Liefde moet de kennis begeleiden. In dit werkje is niet, als bij Spiegel, scherp onderscheid gemaakt in het woordgebruik.

⁵⁾ Zie verder hiervoor bijlage II.

Duitse Theoloog. Deze zegt namelijk dat de mens uit zichzelf niets is, kan, of waard is; niets heeft dan gebreken, ondeugd en kwaadheid (blz. 51); dat de mens geneigd is tot boosheid en ondeugd (blz. 52). Ook zal Spiegel geprotesteerd hebben, als hij las van de natuur die niet tot het goede kan komen (blz. 87), of van het „natuerlijcke valsche licht” (blz. 95).

Tauler, levend in de veertiende eeuw, is in het begin meer een glansrijk redenaar, die graag zijn geleerdheid ten toon spreidt, dan een verkondiger van het woord Gods. Misschien is hij door een der zgn. „Gottesfreunde” op zijn tekort gewezen, en treedt hij daarna geheel veranderd, verinnerlijkt, weer voor de gemeente op.¹⁾

Zijn invloed tijdens zijn leven was groot. Ook na zijn dood bleef hij die uitoefenen: nog in de zestiende eeuw werden zijn werken gedrukt. In het Nederlands werden ze toen overgezet; zelfs kent de zeventiende hier nog twee vertalingen, respectievelijk uit het Zuiden en het Noorden.

Het uitwendige heeft voor Tauler na zijn bekering veel van zijn belang verloren; daarna verkondigt hij een navolging van het arme leven van Christus. Nu is voor hem het beste, het hoogste goed, dat God zelf is²⁾, lief te hebben, en diens wil zich eigen te maken: willeloos³⁾ te worden. Geen stoisch berusten is dit echter: Ware verdueligheid is niet een uiterlijk onbewogen zijn, maar een zich ootmoedig schikken naar Gods wil.⁴⁾ Op goede werken bouwen is dan ook dwaasheid: deze zullen niets helpen, als de innerlijke grond niet goed is.⁵⁾ Geleerdheid helpt ook niet: die kweekt slechts schriftgeleerden en Farizeërs.⁶⁾ Uiterlijke gebruiken en ceremoniën zijn wel nuttig tot hulp, maar kunnen schadelijk worden, als men er zijn vertrouwen op stelt, en niet tot het innerlijke doordringt.⁷⁾

Het middel om tot die willeloosheid te geraken is, nauwkeurig

¹⁾ Zie voor TAULER o.a. W. PREGER, *Geschichte der deutschen Mystik im Mittelalter*, III. Over de uitgaven zie men ook ZIJDERVELD, *Verwaarloosde „Renaissance”-Literatuur*. De zeventiende eeuwse uitgaven zijn van 1647 en respectievelijk in Antwerpen en Wormerveer gedrukt. Naar de laatste verwijs ik.

²⁾ Zie *Werken*, fol. 16a en 201a.

³⁾ *Ib.*, 68c, 134a, 167c, 210d, 212a, 222d en 229b.

⁴⁾ *Ib.*, 14c en d.

⁵⁾ *Ib.*, 18d en 142a.

⁶⁾ *Ib.*, 55b, 92c.

⁷⁾ *Ib.*, 25c, 59b, 79d, 102b, 161a en 18d.

Door wedergeboort werdenz' uw aard ghelijck
Rechtvaardigh, vreedzaam vrolik, ghodertieren
Dees vierde geboort maakt kindren in Gods ryk.

Tauler noemt deze zelfde wel niet in één verband, maar ze zijn toch ook bij hem te vinden:

„In desen vlijtighen soecken gaet haer een sterre op, dat is, eenen schijn ende glans Godlijcker genaden, een Godtlijck licht, ende dat licht spreeckt: Hy is terstont geboren, ende wijst de ziele op de gheboorte waer sy is, want gheen natuerlijck licht en kan ons ghewijzen waer hy is" (*fol. 32b*).

„De Heere is eens in menschelijcker natuer van Maria gheboren, maer hy wordt noch alle tijden, in allen reynen zielen gheestelijck gheboren" (*fol. 28d*). „Want tot deser gheboorte wil ende moet Godt hebben een vrye, ledighe, onbecommerde siele, daer inne niet en zy, dan hy alleen, noch die gheens dincx noch niemands en verbeyt, dan zijns alleen" (*fol. 34c*).

„Ende alsoo wil ick u oock segghen, wanneer wy de gheboorte ons Heeren ontfanghen hebben in ons, dan beginnen wy eerst te leven, ...hier wordt alle schult vergeven ende alle sonde quijt gelaten, alle ghevangenen worden verlost van allen banden, van ongheordineerde liefde tot eenighen creatueren, die worden ghebroken, ende alle knechten worden vry, die van vrijer gheboorten zijn, dat is, de opperste crachten der sielen, die worden alsoo vry, dat sy in haer verheffinghe Godt liefhebben, dancken ende loven, ende dienen moghen in aller wijse, sonder eenighe hindernisse des vyants, des vleeschs oft der werelt" (*fol. 51c en d*).

Wel een treffende overeenkomst tussen deze twee figuren!

Tenslotte is er ook overeenstemming in beider houding tegenover de Rooms-Katholieke Kerk, waarbuiten volgens beiden niet of zeer moeilijk zaligheid te vinden is.¹⁾

Tot hiertoe loopt de gedachtengang van Tauler ongeveer parallel met die van Spiegel. Toch bestaan er ook grote verschillen. Het belangrijkste geldt de opvatting der natuur, die volgens Tauler verkeerd, bedorven, schalkachtig en egoïstisch is.²⁾ Toch moet men de natuur niet doden; ze moet verheven worden tot het boven-

¹⁾ *Werken*, fol. 76c, 143d.

²⁾ *Ib.*, 24d, 80d, 90d, 220b.

natuurlijke. ¹⁾ Tauler wenst de natuur dus niet tot leidsman, want ze zou verkeerd kunnen leiden, en dit waarschijnlijk ook wel doen. ²⁾ Hoe vaak heeft Coornhert gepoogd Spiegel tot dit standpunt over te halen! Hoe vaak heeft hij het egoïstische in Spiegel's ideeën ge-laakt!

Verder is Tauler in de eerste plaats theoloog, die steeds op God het oog heeft, en voortdurend de bijbel aanhaalt. Niet de mens staat bij hem in het middelpunt, maar God. Bij Spiegel staat daarentegen de mens in het centrum der belangstelling. De verhouding tot God is sterk op de achtergrond geraakt, en de weg om tot een deugdzaam leven te komen, vereist de volle aandacht. De rede vraagt bij Spiegel ook een veel groter aandeel; staat Tauler min of meer vijandig daar tegenover, Spiegel meent dat we er de weg ter zaligheid mee kunnen vinden; het bovennatuurlijke heeft bij hem afgedaan.

De overeenkomst tussen de beide schrijvers is m.i. te groot om toevallig te zijn. Wanneer we ons echter afvragen, hoeveel aan rechtstreekse invloed moet toegeschreven worden, moet ik het antwoord schuldig blijven. Spiegel heeft Tauler wel gekend, maar veel van diens gedachten kunnen ook langs andere weg tot hem zijn gekomen. De mensen in die dagen waren vol van dergelijke ideeën en bovendien kan ook hier weer Coornhert de rol van bemiddelaar gespeeld hebben. Toch lijkt het mij, juist om de gelijkheid van woorden en uitdrukkingen, lang niet onmogelijk, ja zelfs waarschijnlijk dat er een onmiddellijk verband bestaat. Eén ding staat echter wel vast: dat ook deze zestiende-eeuwse geestesstroming geen onbetekenende rol heeft gespeeld in de vorming van Spiegel, hetzij deze invloed direct of indirect is geweest.

Over Sebastiaan Franck meen ik zeer kort te mogen zijn. Had Dr Zijderveld hem in zijn *Verwaarloosde „Renaissance”-literatuur* niet genoemd, tezamen met Tauler en de Duitse Theoloog, dan zou ik in 't geheel niet aan hem gedacht hebben. Zeker, veel van Franck's ideeën komen overeen met die van Spiegel, maar de consequenties van de Mysticus moeten de meer reële Hollander hebben afgeschrikt. Evenzo moet de scherpe veroordeling der Rooms-Katholieke Kerk Spiegel hebben tegengestaan: Sebastiaan

¹⁾ *Ib.*, 97d, 122c. ²⁾ *Ib.*, 123a/b.

Franck noemt de paus „den ontdecken gheopenbaerden Antechrist”, zegt dat de Papisten groter ketters zijn dan alle anderen, acht ze wederdopers, verkeerde gebruikers der sacramenten, enz. ¹⁾ Ook z'n mening dat men ketters alleen met geestelijke wapens moet bestrijden, heeft Spiegel, vooral in zijn vroegere tijd, niet volkomen kunnen onderschrijven. ²⁾ Bovendien acht ik de werken van Franck te theologisch dan dat Spiegel ze met veel genoegen zou hebben gelezen: die hield zich weinig met bespiegelingen op, en was veel meer moralist. Ten slotte kan nog enig gewicht in de schaal leggen dat Spiegel de naam van Franck nergens noemt, terwijl hij toch niet bang is veel en velerlei namen op te sommen. Moeten we nu aannemen dat Spiegel deze mysticus niet gekend heeft, of hem opzettelijk heeft ter zijde gelaten? M.i. het laatste. Coornhert, zijn alter ego, kende hem immers en waardeerde hem. Deze zal niet nagelaten hebben, z'n vriend over Franck te spreken.

In al deze stichtelijke lectuur is zo veel gelijkheid in gedachten en woordkeus, dat het moeilijk is, bepaalde boeken of personen te noemen, die invloed op Spiegel hebben uitgeoefend. Toch heerst in het geheel dezer werken een sfeer die Spiegel sympathiek moest aandoen, en bovendien één, waarin Spiegel is opgegroeid, en ook later heeft verkeerd. Dat hij dan ook door de ideeën, daar geuit, beïnvloed is, lijkt me moeilijk tegen te spreken. Zelfs veel van Spiegel's terminologie vinden we er terug; dat Spiegel deze opnieuw zelf zou hebben gevonden, of al deze woorden van Coornhert overgenomen zou hebben, schijnt me eveneens niet staande te houden.

Op één verschil met deze ideeën uit de middeleeuwse gedachtenwereld moet ik nog wijzen. Waar in al deze werken het theologisch element naast het ethische sterk naar voren treedt, blijft dit laatste bij Spiegel op de achtergrond of verdwijnt geheel. De verhouding tussen God en mens wordt minder persoonlijk: God en het leven hiernamaals raken op de achtergrond. De natuur daarentegen komt meer naar voren: natuur en mens worden een sterker eenheid: in dit opzicht was Spiegel zeker een kind van de nieuwe tijd.

¹⁾ Zie *Chronica* III, voorrede en fol. 136d.

²⁾ *Cronica* III, fol. 139a. Denk aan Spiegels twist met Coornhert over het ketterdoden.

COORNHERT EN SPIEGEL

Coornhert¹⁾ is voor ons onderzoek de belangrijkste figuur. Bij hem behoeven we niet te vragen of, maar hoeveel invloed hij uitgeoefend heeft: het is bekend, dat deze twee mannen zeer nauw met elkaar zijn verbonden geweest. Coornhert noemt Spiegel zijn „ander-ick”, en reeds een oppervlakkige lezing der brieven doet zien dat Coornhert zich alle moeite geeft, deze vriendschap niet te verliezen. In Coornhert zag Spiegel zijn wens vervuld:

Ik wensch alleen (maar 't blijft een wensche)
Een openhertich ander-ik:
Een eens ghezint, ontworstelt mensche
Van gheld-liefds, eezuchts, staatziekts strik.²⁾

Steeds wordt aangenomen dat de invloed van Coornhert diepgaand is, maar meer op gevoelsgronden dan uit zakelijke overwegingen. In dit hoofdstuk wil ik, voor zo ver het mij mogelijk is, een antwoord op die vraag geven op grond van beider werken. De brieven van Coornhert aan Spiegel geven nauwkeurig de geschilpunten tussen de beide vrienden aan. De werken van de laatste kunnen ons tonen, in hoeverre deze zich door zijn oudere vriend heeft laten overtuigen. Een vergelijking van beider beelden en uitdrukkingen kan ook leerzaam zijn.

¹⁾ Zie voor Coornhert o.a.:

J. TEN BRINK, *D. V. Coornhert en zijne wellevenskunst*, Amst. 1860.

F. D. J. MOORREES, *D. V. Coornhert, de Libertijn*, Schoonhoven, 1887.

OLGA RINCK-WAGNER, *D. V. Coornhert, 1522-1572*, Berlin, 1919.

V. D. MEER, *Bijdrage tot het onderzoek van klassieke elementen in Coornherts wellevenskunste*. Amsterdam 1934.

B. BECKER, *Coornhert, de 16de-eeuwsche Apostel der Volmaakbaarheid*. (Ned. Archief voor Kerkgesch., XIX, 59-84).

TH. WEEVERS, *Coornherts Dolinghe van Ulysse*, Groningen, 1934.

In deze werken vindt men ook verdere lectuur genoemd.

²⁾ *Wenschlied* (Uitg. 1723, blz. 230). Mogen we uit de regel „maar 't blijft een wensche” opmaken dat dit gedicht dateert van voor de nauwere vriendschap met Coornhert?

De vraag of ook Coornhert's vertalingen der klassieke filosofen invloed hebben uitgeoefend, komt ter sprake bij de behandeling der klassieke schrijvers, die door Spiegel zijn geraadpleegd. Een algemene uiteenzetting van Coornherts denkbeelden laat ik tot juist begrip vooraf gaan.

Er is maar één hoogste goed, waarvoor de mens leeft, maar bij niet ieder is dit hetzelfde: de één streeft naar rust, een ander naar wellust, een derde naar deugd, terwijl er ook zijn die de liefde als het hoogste goed najagen. De laatsten hebben de juiste keuze gedaan. „Is dat oock niet de beste mensche die Gode gelijkxt is? Gelijkxt, so vele dat menschelijcke natuyr mach vaten? Nu is de mensche Gode gelijkxt, dat is Godtlijkxt, die niet hem selve leeft, maar ander menschen, ende die den meesten menschen inden besten dingen meest nut is. Godt ist opperste goedt. Dat meest deelachtigh te sijn, is des menschen opperste goedt. Die is dat meest deelachtigh, die dat gelijkxt is” (*Werken, I, 349a*). Iemand die eigen zaligheid meer zoekt dan God, acht zich zelf het opperste goed (*Werken, I, 349d*).

Men moet God niet begeren om zijn gaven: „Die God begeert om sijn gaven, 'tzy om den Hemel, om sijn saligheyt, om sijn wijsheyt, ende anders meer te genieten, die heeft niet lief Gode, maar hem selve, so ist gheen liefde noch ware vruntschappe, die een vrunt begeert, om sijn ionst, rijckdom, hulp ende weldaat te genieten, want dese lieft sich selve, ende niet sijn vrient... Begeerte wil hebben 't geen men niet en heeft, maar Liefde wil schencken 'tghene dat men self heeft” (*Werken, I, 350d*).

De weg om tot God te komen is de deugd. Deze is geen doel, maar middel. „Al is dan de deught, als wesende 'teenighe middel daar door men goet wort inder waarheyt, goet: so en is sy des menschen opperste goedt niet. Want wat noch wert dat het wesen soude, en ist noch niet” (*Werken, I, 348a*). Om op die weg te komen heeft men het licht der natuur en dat der openbaring. Het eerste is voldoende voor de heidenen, die het andere missen: God is toch geen tyran die de mens zal straffen voor iets dat hij niet heeft kunnen weten? En bovendien: men behoeft de naam van de weg ook niet te kennen om die te bewandelen, en daarlangs op de plaats der bestemming behouden aan te komen! Dit kan wel niet zonder de hulp van God en van Christus, maar men kan Christus bezitten zonder iets van zijn geschiedenis of zelfs zijn

naam te kennen, zoals men de naam en de geschiedenis van Christus kennen kan zonder Hem zelf te bezitten.

Zonder hulp van God kan natuurlijk niemand zalig worden, maar toch moet hij zelf meewerken: de mens is waarlijk geen stok en blok, waarmee God doet wat Hij wil! „Die leere over d'eeene zijde van 't verdienen ende te moghen sijn selfs salicheydt wercken, sonder Gode is soo grof, dat elck die dolvinghe licht can mercken. Maer d'ander dolvinghe dat Godt des menschen saligheydt werckt sonder 't werck des menschen, is wat subtijlder” (*Werken, I, 476b*, lees *475b*).

Zo ver kan de mens zelfs met Gods hulp komen, dat hij volkomen goed wordt, d.w.z. niet meer zondigt, want dit is een willig kwaad doen. „Niet min onmogelijck achten nu meest alle spotters, dat een Christen mensche door hulpe Godes, hem door Christum belooft, den gebode Godes soude mogen onderdanig sijn. (*Werken, I, 128b*).

Hoewel een ieder die weg kan vinden, en Gods geboden volkomen kan houden, volgen velen toch God niet na, en beoefenen de deugd niet, omdat ze het genoeg en de vrede die een volgen van God geeft, niet kennen. Hadden ze die ondervonden, ze zouden de deugd, als de weg naar het geluk, bewandelen. Kent iemand de naaste weg naar zijn doel, dan is het onmogelijk dat hij een verkeerde weg inslaat. „Sie alsoo ende niet anders achte ickx mede mette seeckere Wetenschap (niet twijfelijcke wane) van eenighe zonden, ende derselver quaetheydt, quetse, ende schade, die als wesende een moeyelijcke onwegh, die nemmermeer tot, maer altijd van die begeerde saligheydt leydet, nemmermeer sulck water op sijn doen van 't gheweten lettende, den voorseyden onwegh soude moghen inne gaen. Also niemant met opset en doolt, noch vele min dat hem die moeyelicke ende verderflijcke bekende onwegh soude mogen behagen, goedt schijnen of macht hebben, om sulcken water met lusten te becoren in eenigher wijsen” (*Werken, I, 82d*). Die waarheidskennis is te verkrijgen voor zo ver ze nodig is; de andere is voor ons beperkt verstand niet te vatten.

Deze zekere wetenschap brengt ons uit de zonde op de weg der deugd. „Godt selve openbaart dan sijn Waarheyd, die hy in de schole des heyligen Geests sijne kinderen onderwijsende leert, door gheen ander middel dan door de Waarheyd self, of die hy be-

tuyght door sijne Schepselen of aart der selver" (*Werken, I, 77a*).

God geeft ons de middelen om tot kennis te geraken; aangeboren is ze ons niet: onverstandig zijn is dan ook geen zonde, maar onverstandig blijven, „want wy alle te samen buyten onsen toedoen ende schuldt onverstandigh sijn gheborn: maer niemandt en blijft buyten sijn toedoen ende schuldt onverstandigh" (*Werken, I, 130a*).

Niet de waan, dat men meent iets te weten, niet het weten uit horenzeggen, maar het weten uit ervaring maakt waarlijk vrij: deze boezemt een haat in tegen het kwade, en een lust tot het goede. „Het is den mensche oock onmoghelijck te verlaten, of dooden, 'tghene hy goet, lustigh, ende nut voor hem acht" (*Werken, I, 81c*). „Men en mach geen dingh waerachtelijck haten, sonder waerachtelijck te weten, dat sulck ghehate dingh, quaet, leelijck, schadelijck of lastig zy" (*ib. I, 81d, Verg. I, 80a*). Toch kan ook hij die weet wat goed is, nog wel het verkeerde doen, maar niet uit lust tot het verkeerde, doch uit onachtzaamheid of gewoonte. Zondigen (een willig kwaad doen) is dat echter niet meer.

Coornhert blijkt van mening te zijn dat de mens een vrije „willekeur" heeft, en kiest wat naar zijn mening het beste is. „De mensche zondicht dan vrywilligh, ende niet noodsakelijck" (*Werken, I, 141a*). „Want de mensche is tot een beelde Godts geschapen, ende daartoe sonderling boven alle andere sichtbare schepselen ghe-edelt met redene, verstandelijckheyt ende vrye willekeure, sulcx dat hy sich selve ende sijne gaven mochte wel oft qualijck ghebruycken, als in 't midden tusschen 't goede en 't quade ghestelt zijnde. 'Twelck also niet en is met allen anderen sichtbaren creatuyren" (*Werken, I, 340a*). Daarom oordeelt Coornhert ook dat de „veranderinghe van des menschen wille inde veranderinghe van des menschen kennisse" ligt (*Werken, I, 476c*), en dat een juiste kennis een beoefenen der deugd meebrengt: 't is slechts dwaling, schuldig of onschuldig, die een kwade wil voortbrengt (*Werken, I, 149b*).

Zo komt de mens langzamerhand na veel strijd en struikelen tot het bezit van een volkomen gemoed, „'twelck niet en ghebreeckt, dat voor noch na en heeft maer in een teghenwoordigh nu, sonder eenigh verkiesen of begheeren, in een volcomen zadt ghenoeghen leeft" (*Werken I, 372c*). „Want bevrijt sijnde van alle vreemde

onnatuerlijcke genegentheden, laet het (sc.: het gemoed) die groote ghebieder (daer 't een met is) met gelt, eer, wijf, kint, lijf en leven, met Hemel ende Aerde (ja oock met alle datter is) sijn believeen doen, wetende datter niet en is, of ten behoort hem alle" (*Werken, I, 372b*). Deze uitspraken uit de *Corte beschryvinghe van pyn ende droefheydt*, een jeugdwerk van Coornhert, worden bevestigd door andere uit zijn briefwisseling met Spiegel, waar hij o.a. schrijft dat de mens met zulk een gemoed „pyn, droefheydt noch verdriet" raakt, omdat hij „verstaet, dat hem altyt zyn alderbest geschiet", en „Godts wille zyn opperste lief" is (*Bronnen, Brief 28*).

Dat vaak tegen de Schrift gehandeld wordt, komt „meest by gebreck van ware Hate tegen het verboden quaet, ende ware Liefde tot het geboden goet. Welcke Liefde ende Hate niet en mogen worden sonder levendige kennisse van goet ende quaet die geboren wort wt een aendachtige ondervindelijckheydt, ende gheensins wt lesen of hooren predicken alleenlijck. ¹⁾Die mensche dan opten tijt van de overtredinge diemael de Wet of desselfs getuyghnisse niet voor oogen en heeft, nochte alsdan daer af en weet door vergetelheydt, onachtsaemheydt of anders" (*Werken, I, 126b*).

Het onverstand, veroorzaakt door „quade Gewoonte, Onge-loove, Eyghen behaghen ende Onachtsaemheydt", maakt dat we niet komen op de weg der volmaking (*Werken, I, 132c*). Vooral het navolgen van het slechte voorbeeld onzer ouders verhindert ons. „Dese Leeringhe van 't quade, is de rechte Erf-zonde van onsen voorouderen op ons gheerft, tot in den derden ofte vierden

¹⁾ Een nauwkeuriger omschrijving van tweeërlei kennis geeft Coornhert in zijn *Werken, I, 81c*: „Een die uyt inbeeldinghe 't zy van hooren segghen, van lesen, ofte anders van buyten inne ghecomen is, ende een die of door onbedriechlijcke ratiocinisatie, of experientie in den mensche comt... D'een willen wy een onsecker Wanen: d'ander een seker Weten noemen". Verg.: „De Tuygh-kennisse of Letter kennisse, mag wroeghen over 't hebben ende doen van 't quade, ende t' ontberen ende laten van 't goede, maar en can de ziele niet door levendigh, gesont ende goedt maken ghenoeghen. Waarom dat? Sy vermeerdt de weet-lust wel van scherp-sinnighe saken: maar sy en verbetert die wille niet om t'quaet te laten ende 't goede te doen. Sy oeffent het lesen, maar niet het hanteren vande deughde. Datmen niet en oeffent, en leertmen niet. Daar ontbeert men niet alleen macht om t'goede te doen, maar oock ondervindelijcke Waarheydts kennisse om 'tgoede recht te willen" (*W., I, 77d*). Alsoo en mach niemant yet Waerheys van alle d'andere deughden weten dan uyt versochtheyt ende bevindinghe der selver deughden in hen" (*W., I, 137b*).

grade toe dickmael ons aen clevende" (ibid.). In het wereldlijke weet men zeer goed dat niemand kan oordelen over iets waar hij geen verstand van heeft, maar in het geestelijke schijnt men niet van die mening te zijn: daar „'tOnverstant oordeelt blindelijck ende daeromme oock onrecht ende qualijck. Want het onverstant onbekende dinghen, als of die al bekent waren aennemende, dieselve roeckeloos toe valt sonder tijdt ende naerstigheyt te gebruycken om der dingen aert te aenmercken, ende oordeelt also eer daer Redene ghehoort ofte die sake verstaen werdt, vermetelijck" (*Werken, I, 136b*). 't Enig middel om de „aenghenomen Begheerlijckheyden te vernielen" is hun het voedsel te ontnemen, "twelck vermetel ende onverstandigh Oordeel is" (*Werken, I, 141b*).

Hierbij maakt Coornhert opmerkzaam op het door hem gevoelde onderscheid tussen neiging en begeerte: dat „die Gheneghentheden aengebooren sijn ende die Begheerten niet" (*I, 141a*), dat begeren is „een intocht des herten, om wat te hebben datmen goedt waant of weet" (*I, 348c*). Uit het toestemmen van de begeerte wordt de wil geboren, „die macht hebbende, alle het ghewilde volbrenght, het zy dan goedt of quaad" (*I, 341b*). „Hier mercktmē licht dat begeerte sonder wille, so luttel als wille sonder macht, een werck mach worden, ende datter groot onderscheydt is tusschen begeerte ende wille" (*I, 78d*). „Ten is oock gheen cleyn onderscheydt in dese twee, dat alle Gheneghentheydt, maer gheen Begheerte, is inden Mensche sonder voorgaende verbeeldinghe, kennisse, be-raedt, oordeel ende verkiesen" (*I, 141c*).

Het volgen van „die verkeerde Lusten der onwijser Menschen" die „onversadelijck" zijn (*I, 144a*), kan nooit geluk brengen, maar moet steeds meer kwellen. Bijgevolg „als dese (sc.: mensen) sich wat bedaren ende bedencken, connen syluyden oock deur 't ghetuyghnisse heurder redelijckheydt (ick swijghe noch der Schrifturen) lichtelijck begripen dat de menschen tot soodanighen pijnlijcken leven niet gheschapen en sijn van Gode, die van alle 'tghemeen ghevoelen der menschen goedt ende een liefhebber van 't menschelijcke gheslachte gheloofd werdt te wesen" (*I, 133b*).

De wil om het goede te genieten blijft ook in de goedwillende mens en spoort hem steeds aan tot „scherpe achtneminghe sijns selves, wackere wacht te houden tegen alle quade ghedachten" (*I, 343b*); hij vertrouwt de mensen niet meer, maar is „twijfelijck, sorghvuldigh ende anghstigh, vreesende in alle sijne saken voor

verleydinghe, welcke vreesse de sekerste hoede voor doolinghe is" (I, 133c). Toch, al weet men nu het ware goed, dat wil nog niet zeggen dat men dan reeds volmaakt is: „Maer want dese boosheyt niet in een ooghenblick tijdts, dan allencxkens metter tijt deur quade Gewoonte in hem ghewortelt is, soo valt hem die noch al dickmael een letsele van 't volbrengen zijns goeden voornemens, doende (so voor ghehoort is) noch dickmael, niet het ghewilde goedt, maer het niet ghewilde quaedt" (I, 133c). „Ghelijck nu het voorschreven quade deur de quade ghewoonheydt deur veele oeffeninghen inden mensche is ghewortelt, soo begint daer benevens oock deur dickmael deught willen, deught bestaen ende (sometijdts) deught pleghen, de goede gewoonte der deughden, den boom des Levens, beneven den boom des Doots te wortelen ende plaets te nemen, daer deur de quade Ghewoonte dan verliest even soo veele voedtsels ende saps, als daer nu min quade ende meer goede oeffeninghe is. Also verdort ten laetsten den boom der sondighe ghewoonten, ende wert (doch metter tijt) oock met zijne wortelen uytgherodet ende gantschelijck vernielt, in welcx plaetse de goede ghewoonte (soo de Mensche niet ledigh, nochte sonder goede ofte quade oeffeninghen leven en mach) toe neemt, wast ende hare wortelen breet uyt spreyt" (I, 133c, d). Slechts langzaam overwint de mens zijn „versuymelheydt", „onverstant", en „lanckgheoeffende seden" (III, 409a) en komt tot de volmaaktheid.

Direct treft ons de grote overeenkomst in de ideeën der beide vrienden: de mens, goed geschapen, kan door Christus' hulp naar eigen vrije keuze (willekeur, zoals de beide schrijvers zeggen) zijn leven inrichten; hij is geneigd tot het goede, tot de liefde jegens God, waartoe hij o.a. door ervaringskennis kan komen. Onverstand alleen verhindert de mens de juiste keuze te doen. Hij zal nooit 't kwade doen als hij weet dat het hem zal schaden, maar alleen wanneer hij denkt dat het hem voordeel zal geven.

„Willeloosheid", zoals Spiegel het noemt, is voor beiden de juiste levenshouding: de mens weet niet wat het beste voor hem is. Ook aardse zegeningen zijn als geleend goed te beschouwen: zonder verdriet moet men er terstond weer afstand van kunnen doen.

Toch zijn er ook enige in het oog springende verschillen; Coorn-

hert polemiseert, Spiegel legt uit; Coornhert poogt zijn bewijzen zo veel mogelijk te ontleen aan de bijbel, Spiegel schijnt zich uit *principe* daar tegen te verzetten, en wil ze uit de natuur en het ons omringende leven halen. Zelfs dwingt hij zijn vriend tot dezelfde gedragslijn in hun geschillen, wat eens Coornhert de verzuchting ontlokt: „Als ghy benaut zijt soo schrifturizeerd, van my wildy 't niet lyden" (*Brievenboeck*, blz. 349,). Dit verwijt herhaalt hij op andere plaatsen in de brieven.¹⁾ Coornhert schrijft voorts aan de heidenen ook de mogelijkheid toe, zalig te worden²⁾, terwijl Spiegel zeer voorzichtig zegt: „ik ken ook geener onghedoopten Christenen hert: daar van kan ik alleen ghoet hopen" (*Van natuurlijke Geneichtheid, Werken, 1723, blz. 249*).³⁾

Duidelijker komen de geschillen uit in de briefwisseling⁴⁾ tussen de vrienden: vele worden daar opzettelijk behandeld. Wel kennen we alleen maar de door Coornhert geschreven brieven, maar ook hieruit blijkt Spiegels mening duidelijk, vooral omdat Coornhert herhaalde malen gehele stukken van diens brieven aanhaalt, om ze daarna te weerleggen.

• Drie geschilpunten trekken aanstonds onze aandacht: 's mensen hoogste doel, de weg om dit te bereiken, en de vriendschap.

Coornhert schrijft omstreeks 1586 aan Spiegel: „Ist niet de beste mensche die de meeste menschen nut is?"⁵⁾ Hiermee is Spiegel het niet eens, wat Coornhert dan nog niet onaangenaam is, getuige zijn uitlating in dezelfde brief: „Hier in is my ghelooflijk dat u ongelooflijk schijndt: ende dit is een vande lustighe ongheleijckheyden der vrienden, als sext of tertie inde musijck om haere veranderinge lustiger, dan quinten of octaven vallen"'.⁶⁾

¹⁾ Verg. Brief 99 begin (*Brievenboeck*, blz. 341).

²⁾ Zie B. BECKER, *Coornhert's verhouding tot de geestesstromingen van zijn tijd* (Opbouw, I (1934), no 25, blz. 6 en no 26 blz. 5).

³⁾ Spiegel formuleert ook nauwkeuriger dan Coornhert. Hij maakt b.v. onderscheid tussen on- en misverstand, tussen kiezen en verkiezen. Dit sluit echter geen verschil in de ideeën in. Eerder zou men geneigd zijn te geloven dat Spiegel niet veel anders doet dan uitwerken wat hij van Coornhert geleerd heeft.

⁴⁾ Deze brieven zijn uitgegeven in:

Brieven-boeck. Inhoudende hondert Brieven van D. V. Coornhart. Eerste deel. Amsteldam 1626. Verder in:

Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D. V. Coornhert, uitgegeven door Dr Bruno Becker. 's-Gravenhage 1928.

⁵⁾ *Brievenboeck*, brief XVII (blz. 42).

Wanneer Coornhert enige jaren later inziet, dat Spiegel nog dezelfde mening aanhangt, laat hij zich heel wat scherper uit, maar dan komt de vriendschap daarbij in het geding! ¹⁾ „U sal believen eens te beantwoorden: of vruntschap bestaet in liefde wiens hertstocht strict alleen om vrunt wel te doen, dan in begeerte, die vrundts liefde wil genieten.” Hij vraagt vervolgens, of hij dat „venijn der vruntschappen” hem mag pogen te ontnemen. Indien zijn vriend ook daar niet op gesteld is, „dan en meyne ick noch al niet te laten gelegentheyt waer te nemen om een, die ick een waer vrundt waende ende dien ick weet met meer dan gemeene gaven begaeft te zijn, te verstrecken daer ick zal mogen, tot dat my den athem ontvliegt, een warachtich vrundt.” Men ziet het, loslaten wil Coornhert Spiegel niet, ook al zou het blijken dat hij zich zeer teleurgesteld zou moeten vinden in Spiegel's motieven, die wel erg egoïstisch schijnen te zijn.

Zo eindigt Coornhert zijn laatste brief over de vriendschap, die we van hem kennen, maar niet zijn enige. Reeds eerder had Spiegel „dees overnatuyrlycke vrundtschap” ontkend, „ende mitsdien alle ware vriendschap, daer af makende niet dan een woeckerhandel”. ²⁾ Dat is echter volgens Coornhert ook geen wonder, zolang Spiegel nog in zijn oude geliefde waan vast zit, dat men slechts de natuur heeft te volgen: „Zegt doch: volcht gy niet Godt, maer alleenlyc de natuyre, natuyre seg ick, die niet anders en vermach dan te bejagen of te vlieden — niet eens anders, maer alleen haer eygen — baet of schade: wien sult gy mogen vrunt zijn of lief hebben dan u selve? Wildy self sulcke vrunden hebben?” ³⁾

In de eerste plaats wens ik het cardinale geschilpunt na te gaan: wat is de weg tot 's mensen hoogste levensdoel? Coornhert zelf wijst herhaaldelijk er op, dat deze vraag alle andere beheerst: een andere weg leidt tot een ander doel; een ander doel geeft een heel ander inzicht in allerlei vraagpunten.

Spiegel beweert, dat men door het volgen der natuur 't hoogste goed kan verwerven; ⁴⁾ Coornhert daarentegen houdt staande: „Men can door mesbruyck onder de natuyr komen ende als paer-

¹⁾ *Bronnen*, brief 32 (blz. 267).

²⁾ *Bronnen*, brief 30 (blz. 264).

³⁾ *Bronnen*, brief 31 (blz. 266). Item *Brieven-boeck*, brief 72 (blz. 227).

⁴⁾ Deze kwestie wordt vooral behandeld in brieven 71 en 72 van het *Brieven-boeck*, en brieven 31 en 33 uit de *Bronnen*.

den of muylen worden, die men tomen moet. Waerom niet door 't gebruyck der godlycke gaven daerboven, als rechtsinnige ende deuchtlycke menschen? Of die hoor self tomeloos leden? Off geeft een selve natuijre van zelf in den heijlichsten menschen zonder hoor toe-doen al watter in hoor goets wordet? Of geeft die oock in den bosen zonder hoor toe-doen al watter quaets in hoor wort? Gy bekent beyde neen. Ende wilt noch immers binnen de natuyr blijven. De bosen vervallen door hoor versuijm onder, ende de goeden rysen door hoor achtneminghe boven de natuijre".¹⁾ En elders zegt hij: „Ghy spint al u gansche werck uijte genegentheyte der natuijren ende wederspreect het komen boven de natuijre. Nu is waer, dat natuyre niet en strydt tegen hoor selven, dats tegen natuyre. Des lyfs genegentheyte tot deszelfs heyl is natuijre. Als dat willich om gerechticheyts wille of anders in 't verderven wert gegeven, zo is daer iet, dat tegen des lijfs natuyre strydet; doet dit de genegentheyte der sielen, die oock natuyr is, zo strydt de natuijre tegen haer self. Dits valsch. Ergo, is 't een ander, die dat doet ende geen natuyre en is. Wie? Godt ende des menschen verstandicheyte, die geen natuijre en zyn".²⁾ We zien, Coornhert beweert, dat de natuur is: de aangeboren blinde neiging, die echter door iets buiten de natuur geleid moet worden: het inzicht, dat de mensen kunnen verwerven. Dit is niet aangeboren, dus niet natuur. Naar mate dit inzicht goed of verkeerd is, geraakt de mens boven of beneden de natuur, volgt hij God of het kwade. Hier tegen nu komt Spiegel op; zijn mening is: volg slechts de natuur en ge kunt nooit het verkeerde doen, maar moet altijd het goede verrichten.

No 71 van het *Brievenboek* geeft in een dialoog beider gedachten met hun eigen woorden weer. Coornhert erkent daar ogenblikkelijk, dat „alle redelijcke Menschen hebben (nopende haer in-gheplante ghenegentheyde) een selve nature, haer sonder ophouden aenporrende tot saligheyde: dit aenporren werckt de bloote nature alleen van selfs alleens in alle menschen, welcke saligheyde magh in alle menschen worden.³⁾ Dit grondverschil tussen de beide vrienden wordt door Coornhert zelf in een andere brief aldus onder

¹⁾ *Bronnen*, brief 31 (blz. 265). Item in *Brieven-boeck*, brief 72 (blz. 226).

²⁾ *Bronnen*, brief 33 (blz. 271). Item *Brieven-boeck*, brief 72 (blz. 227/8).

³⁾ Cursivering van mij. Deze en de volgende aanhalingen zijn alle uit brief 71 van het *Brieven-boeck*.

woorden gebracht: „niet van 't aenporren tot zalich worden, maer van 't salich worden is ons gescheel. Dat doet alleen natuij, dit niet; zy alleene vermachs niet, ergo boven haer, dats boven natuyr".¹⁾ Spiegel beweert verder, dat bij keuze er geen strijd bestaat tussen de natuur en zich zelf, maar dat het dan gaat tussen goed of beter: „Maer is ons eyghen ghevaer soo groot, of grooter alst hare, so weeght het swaerste altijd meest, ende dies moghen dees geen contrarie heeten, al strijden zy te met. Want hongher ende vreesse voor straf of win-lust, &c. bossen elck oock vaken". Neen, is het antwoord van zijn vriend, „dit weeghen van 't swaerste gevaer is het werck niet van de gheneghenthey, maer van 't redelijck verstandt, dat heerschap over de gheneghentheydt: dees is aen-geboren, maer 't verstandt niet. Hier is keur, gheen noodt-dwanck, ende mitsdien deughde, gheen natuyre".²⁾ Dat moeders hun kinderen uit honger eten „magh dan niet comen uyte gheneghentheydt der natuyren, maer uyt wat anders, dat gheen natuyr en is (anders most natuyr strijden tegen de natuyr) nochtans machtigher dan de voorschreven geneghenthey der natuyren: Want die wert verwonnen van een ander. Dit is waen of weten. Die gheen van beyden den menschen aengeboren, en daerom geen natuyr en zijn, maer machtiger dan de natuyr".

De kernvraag, waar het hier om gaat, is: wat betekent „natuur"? Bij Coornhert is dat: uitsluitend de aangeboren neigingen. Spiegel geeft er een andere inhoud aan:

Die neighing, het verstand, de wil, en t' lust gevoelen
 Zijn noch natuurlik ghoed. na hongher-smerts verkoelen
 Zo ghi dan eten wilt om lekkerheids ghenot?
 Die wil, verstand, en neighing strijden tegen God,
 Natuur-begheert, en heil.

(Hertsp. V, 233 vlg.).

Hier wordt, in tegenstelling met Coornhert, geleerd dat óók het „verstand", het inzicht, natuur is.

Coornhert redeneert hier m.i. logischer dan Spiegel, verwacht de mogelijkheid om iets te verwerven niet met het verworvene en noemt het eerste slechts natuur. Spiegel, die het inzicht hiertoe ook

¹⁾ Bronnen, brief 33 (blz. 269).

²⁾ Vergelijk hiervoor de *Wellevenskunst*, II, 2, 14: De rede maakt dat de mens tot het goede geneigd is.

reken, moet dan zowel het goede als het verkeerde zo noemen. Deze consequentie durft hij niet aan, hoewel hij blijkens de laatste aanhaling niet door Coornhert is overtuigd. In de praktijk erkennen beiden, dat de natuurlijke neigingen geleid moeten worden door het verworven inzicht. Zodoende treedt in de werken dit verschil niet sterk op de voorgrond.

Spiegel houdt ook in zijn Hertspiegel vast aan zijn grondstelling: „Naturam sequere”. Vooral Boek V, maar ook Boek VI, is vol van dergelijke uitingen:

„Volghd der natueren wet, zo queld u genen morghen” (*Hertsp. II, 261*)¹⁾. Vaak schijnt het zelfs, dat de schrijver Natuur en God gelijk stelt, allereerst door het gebruik van het woord „Natuur-God”²⁾, maar ook door uitlatingen als:

Want wie heillust verzaat, die volghd natuur en God.
(*Hertsp. VI, 284*).

Zeer sterk schijnt hier voor te spreken:

.....die toezien, bidden, waken,
Bevinden waarheid, dueghd, natuur, God en de reen,
In d' onbedurven mensch te komen over een.
(*Hertsp. VI, 58 vlg.*)³⁾

Geen wonder dat Coornhert vraagt: „Lieve, waerom swijgdij my te verclaeren of de natuyre zelf dan of haer maker Godt is?”⁴⁾ Die pantheïstische idee heeft Spiegel echter niet gehuldigd. Hij zegt immers:

Het werreltdijk beloop by iemands by ghebot
Ontwiffliek wert beweeght: en tuyght daer is een God.
Ook dat die machtigh, ghoed, en wijs is uyt zijn werken
Blijkt.
(*Hertsp. V, 31 vlg.*)⁵⁾

Ook maakt Spiegel een duidelijk onderscheid tusschen God en natuur, als hij zegt:

O mensch acht dies noch God, nature ook niet schuldigh.
(*Hertsp. III, 289*).

¹⁾ Verg. *Hertsp.*, V, 77 vlg.

²⁾ Zie o.a.: *Hertsp.*, VI, 58, 71, 106, 155, 533.

³⁾ Verg. *Hertsp.*, I, 217, 235.

⁴⁾ *Bronnen*, Brief 31 (blz. 266).

⁵⁾ Verg. *Hertsp.*, III, 31 vlg.

De schrijver denkt niet aan een gelijkstelling tussen God en de natuur, maar aan een overeenstemming: beide stellen dezelfde eisen; door de natuur te volgen, weet men dat men Gods wil volbrengt. Deze mening wordt nog bevestigd, als we denken aan de heidenen, die „zonder naam of storykund', een Christen'' zijn. ¹⁾

Spiegel zegt echter óók:

Natuur zo wel tot t' een, als tot het ander port.

An haar niet, ant verstand of reenwik, is de schort.

(*Hertsp. VI, 271/2*).

Hier schijnt de natuur zowel tot het kwade als tot het goede aan te sporen. Spiegel bedoelt echter dat ze ons tot niets anders dan tot het goede drijft; slechts zegt ze niet, wat goed is: dat maakt de rede uit door te letten op de gevolgen:

Natuur-gheneightheids boet, die heeft haar maat en end,

Verbeelding-lusts beiach, maar gheen natuur, u schent. ²⁾

(*Hertsp. VII, 223/4*).

Spiegel is evenmin als Coornhert een pantheïst, al geeft hij in zijn uitlatingen aanleiding tot deze gedachte. ³⁾

Op Coornhert's vraag, wat dan des mensen hoogste goed is, antwoordt Spiegel zonder bedenken: „Zaligheydt (dats lust, daer men in rust) ist eynde. Tot welcks verkrijghen, of hebben, deughde het middel is''. ⁴⁾ Want „'t ghene daer alle Menschen alle haer wercken om doen beminnen zy boven al, ende is alder Menschen opperste goedt'', en dit is die reeds genoemde zaligheid. De blijdschap over het bezit van het goede is het doel bij het betrachten van de deugd. De mens bemint God slechts om het goede dat hij door Hem ontvangt. Door die lust krijgt men ook rust.

Deze mening poogt Coornhert te weerleggen; hij geeft daartoe zijn mening over de zaligheid; deze is volgens Coornhert „Godtlijck, dats goedt, of van Godtlijcker aerdt wesen, ende niet de lust, daer men in rust, die een ghevolgh, of ghesellinne is van de goedtheydt, als de schijn van 't wesen: anders bestondt Godts saligheydt self

¹⁾ *Hertsp.*, III, 269.

²⁾ Verg. *Hertsp.*, VI, 326.

³⁾ *Bronnen*, Brief 31 (blz. 266).

⁴⁾ Deze en de volgende aanhalingen zijn uit *Brieven-boeck*, brief 71 (blz. 213 vlg.).

in zijn blydschap, ende niet in zijn goedtheydt, men moste dan soecken na d' opperste blydschap, niet na d' opperste goedtheydt. Tot verkrijginghe van de welcke deughde het rechte middel is. Zo is dan goetheydt (niet saligheydt) beter dan de deughde". Alle wijze en goede mensen zoeken dan ook de goedheid zelf en niet haar gevolg, de lust. Ze zoeken ze niet om het loon, zoals huurlingen, ook niet om het bezit, zoals Spiegel wil, maar om haar zelf; mint men God om zijn geschenken, dan mint men de gave meer dan de gever, dan is er nog begeerte en geen liefde. En Coornhert eindigt de brief met een apotheose over de liefde: „'T begheeren wil self ghenieten, Liefde wil laten ghenieten, begheerte heeft ghebreck, liefde overvloeyt, begheerte treckt tot sich, liefde gheeft van sich, begheerte wil hebben, liefde wil schencken. Begheerte noch niet goedt wesende, wil goedt worden: Liefde goedt wesende, helpt anderen tot goedt-wordinge.

Begheerte is een verlanghende intocht des herten tot eyghen nut: Liefde een ghenoeghelijcke uyt-vliet des herten, tot des anders nut streckende.

Begheerte siet opwaerts, Liefde neerwaerts, die op den gaefrijcken Godt, maer Liefde op den hulp-behoevenden mensche, begeerte strect tot genoegte, liefde is in genoegte, begeerte is altyt arm, liefde altyt rijk, begeerte is eygen-soeckelijck, liefde soeckt niet haer selfs, maer eens anders, begheerte soeckt hulp, en ontfangt: Liefde wil helpen, en geeft blydelijc, begeerte wil met God een worden, de liefde is met Godt een: wesende een lustige herts-toghte, ¹⁾ om de geliefde schoonheyte te genieten, en om nae macht int goede 't gheliefde te ghelieven. Is als een overvloeyende back onder de Fonteyne voor anderen over-loopende, of als een volwassen vrucht-draghende-boom, begheerte is een leghe back, en een jonck schootgen dat voedtsel tot wasdom voor sich self alleen behoeft, &c..... Liefde tot de goedtheyt is al saligh, maer begheerte tot goedtheyt vordert tot saligheyte, Liefde heeft, begheerte bejaeght, ende verkrijght de goedtheyt".

Ook hier redeneert Coornhert meer dóór dan Spiegel en denkt hij logischer. Hij verwacht niet het genot, dat het bezit geeft met het bezit zelf, en ziet 't verschil tussen begeerte en liefde.

Spiegel heeft zich door zijn vriend niet volkomen laten over-

¹⁾ Er staat: wesen een delustige herts-toghte.

tuigen. Hij blijft van mening, dat men de neigingen moet volgen: „De natuurlicke geneichtheid is niet alleen ghoed, maar aller natuurlicker geneichtheyds boet, is 's menschen hoogste goed, zoo zijn verstand recht en ghoed is”.¹⁾ Het zoeken van de lust, vroeger door Spiegel als het hoogste goed beschouwd, acht hij later verkeerd:

Natuurlik u vernuft hier spuert, dat t'hooghste ghoed
Gheen-wellust-zoeking zy, maar slechte neighing-boet.
Die blijft God-volghers wit: heeft wellust tot ghezelle:
Neempt ghyze töt een wit, zo dients' u tot ghequelle.

(*Hertsp.* V, 451 vlg.).

Hierin heeft Spiegel zich dus wel laten overtuigen. Ook het gevolg van die liefde tot God is bij Spiegel het zelfde als bij Coornhert. Duidelijk zegt Spiegel het in een zijner brieven: „Zodat dies volghens de Wet natuurlik is, om God als 't schoonste schoon, boven al lief te hebben: als de hoochste weldoender, hem dankbaar te zyn, ende over ons evennaasten ellendigh zynde, te erbarmen” (*Brief aan Paaw, Werken, 1723, blz. 238*)²⁾. Spiegels idee „t'Ghelt elk zelf al al-een” (*Hertsp.*, IV, 233) geldt nu nog slechts, zolang men streeft naar het goede, en niet wanneer men dit reeds heeft verworven: dan denkt men ook om anderen, en om hun noden:

Barmherticheid en kinder liefd, ook niet alleen
Zo wyzen God ent ghoed: maar maken u gemeen
Met God. die neighing-boet, die maakt u goed na wensche,
Zy maakt u als een God der hulphoeftighe³⁾ menschen.
Ia deze vonk alleen u krachtigh overtuyght,
Dat God in u zy: dat zich ook zo t' uwerts buyght
Het heel barmhertigh ghoed, u hert dat moet verhueghen
Doort voelen van zijn liefd: maar meer heil ist te muegen
Zelf heil-rijk hebben lief, als lief ghehat te zijn.

(*Hertsp.*, V, 295 vlg.).

Ook hier is Spiegel dus meer Coornherts ideeën genaderd.

¹⁾ Van *nat. Ghen.* (*Werken, 1723, blz. 247*). Verg. *Hertsp.*, V, 183 vlg. en 289 vlg.

²⁾ Verg. *Hertsp.*, VII, 415 vlg.

³⁾ In de druk van 1614 staat „hulphoestighe”. In de latere drukken is dit veranderd.

Uit de brieven van Coornhert, die over de vriendschap handelen, kunnen we moeilijker dan bij andere onderwerpen opmaken, wat Spiegels mening was. Coornhert verwijt hem, alle „overnatuyrlycke vrundtschap” te ontkennen, „daeraf makende niet dan een woeckerhandel”¹⁾. Hij acht dit een logisch uitvloeisel van Spiegels navolgen der natuur: dan vindt men geen vriendschap, maar alleen een begeerte, van anderen voordeel te trekken.²⁾ Moedeloosheid maakt zich van Coornhert meester; mondeling stemt Spiegel toe, wat hij daarna schriftelijk weer bestrijdt: „Immers behalven de mont-spraken vinde ick, dat hy myn pen-sprake, hem uyt des voorigen daegs reden in dit myn cort verhael voorgelesen zynde, gantschelyck toestemde. Dees overnatuyrlycke vrundtschap ontkennt hy met zyn tafelken nu weder.”³⁾ Ten slotte moet Coornhert echter wel geloven, dat Spiegel niet is de ware vriend waarvoor hij hem hield: Spiegel had hem te Gouda opgezocht en toen bij het afscheid nemen gezegd, dat elk voor zich zelf, maar niemand voor een ander behoorde te leven.⁴⁾ Dit dringt Coornhert tot het schrijven van een brief, waarin de moedeloze woorden: „Nu hebby my in dit jaer te met voorgeworpen, dat ick meer in u gewane dan ’t is. Ick mocht zulcx niet geloven. Nu beginne ic te twyfelen oft jongst my in ’t oordeel bedrogen mochte hebben. Om ’twelck zeker te weten u sal believen eens te beantwoorden: of vrundtschap bestaet in liefde, wiens hertstocht strect alleen om vrunt wel te doen, dan in begeerte, die vrundts liefde wil genieten. Dit zal my doen weten, of ick voors. uwe laetste woorden recht verstaen heb, dan of gy in deselve uwe sinne qualick hebt uijtgesproken, ofte dat ick uwe wel gesprokene woorden qualyck verstaen hebbe. Ende daerby noch, of u meeninge zulcx mochte zijn als ic die verstont, namentlick na Montaignens Essais”. En zelfs gaat hij zo ver, te beloven zijn vriend met rust te laten, indien deze dat zou wensen, al wil hij liever zijn best doen hem van ongelijk te overtuigen.⁵⁾ De laatste aanhaling geeft ons meteen het middel om te weten te komen, wat volgens Coornhert Spiegel’s mening over de vriendschap is: de Es-

¹⁾ *Bronnen*, Brief 30 (blz. 264).

²⁾ *Bronnen*, Brief 31 (blz. 266).

³⁾ *Bronnen*, Brief 30 (blz. 264).

⁴⁾ Zie voor deze zeer aannemelijke reconstructie: Prof. BECKER in zijn *Bronnen*, blz. 346.

⁵⁾ *Bronnen*, Brief 32 (blz. 267/8).

sais van Montaigne, die Spiegel in die tijd blijkbaar heeft leren kennen.

Deze, die volgens Coornhert Spiegel's mening weergeeft, heeft zich over dit onderwerp tamelijk nauwkeurig uitgelaten in zijn *Essai De l'amitié*.¹⁾ Daarin beschouwt hij als een der voorwaarden van de vriendschap „la convenance des volontez”. Alles is de vrienden gemeen „n'estant qu'une ame en deux corps”. Tot hier toe kon Coornhert misschien nog met hem meegaan, al zal hij ook gemeend hebben, dat in de uitwerking Montaigne te veel door-draaft. Wat daarop volgt heeft echter waarschijnlijk Coornhert's verwijt aan Spiegel uitgelokt: Montaigne vertelt daar de geschiedenis van Eudamidas met zijn twee vrinden Areteus en Charixenus. De arme Eudamidas laat aan zijn ene rijke vriend de zorg voor zijn moeder, aan de andere die voor zijn dochter na. Charixenus sterft kort daarop, waarna Areteus voor beide vrouwen zorgt. Montaigne besluit dan: „il les laisse heritiers de cette sienne liberalité, qui consiste à leur mettre en main les moyens de luy bien-faire: et sans doute la force de l'amitié se montre bien plus richement en son fait qu'en celui d'Areteus”.

Coornhert omschrijft zijn idee van de vriendschap als volgt: „Rechte vruntschap bestaet in liefde — niet in begeerte — die haer van vrundt wil laten genieten, maer niet en soeckt van vrundt te genieten. Ende heeft haer oorsprong eerst uijt blinde genegenheijt, die niet boven haer zelfs nut kan soecken, daer zy natuuirlyck is, ende blyft tot haer self gekeert met eygen liefde, tot dat ware kennisse van overnatuuirlyck goet, als deughde ende desselfs borne, Godt, haer kenlyck geworden zynde, sulck goet in den vrundt, als haer selve, ende in den oorspronckelicken born boven haer selve ende allen uijtvloeden doet lieven sonder enich eygen gezoek”.²⁾

Met Montaigne is Spiegel het in latere tijden niet meer volkomen eens; hij vindt dan „dat Montaigne de vrindschap al te eenzins of eyghenzinnigh maakt”.³⁾

Volledige overeenstemming met Coornhert spreekt uit de volgende regels van de *Hertspiegel*:

¹⁾ Livre I, Chapitre 27. Onderstreping van mij. Of Coornhert gelijk had Montaignes mening egoïstisch te noemen, is de vraag. Dat men gemakkelijk tot deze overtuiging kwam, ligt voor de hand.

²⁾ *Bronnen*, Brief 32 (blz. 268).

³⁾ *Brief aan P. K. Hooft* (Werken, 1723, blz. 264).

Ik wensch, ik wensch alleen, een rein eenhertigh mensch:
Die siet tgeheen dat ik sie, die wensch tgeen dat ik wensch.
Maer seldzaam overzeldzaam, vind ik, sulcken mensche.
Vergeefs ik vrientschap, ionst of singhelijkheid wensche.

(*Hertsp., I, 15 vlg.*).¹⁾

Dit sluit geheel aan bij Coornhert's uiteenzetting: „eenheydt van wille maackt van velen een: nu is de hooghste eyghenschap van Vriendtschappe alleens te willen ende alleens niet te willen, ymmers elck vriendt heeft ander lief, niet anders dan sich self. So en ist dan oock noch geen volmaakte Vriendtschappe, daar d'een niet en is des anders Ick".²⁾ Toch sluit dit ook nog wel aan bij Montaigne's „Convenance des volontez".

Een egoïstisch standpunt schijnt weer naar voren te komen in de volgende uitlating: „Ik heb langh voorghehad in een spel van zinnen alle menschen voor te draghen, hoe datze haar zelfs niet ghenoegh ende haar naasten te veel lief hebben".³⁾ Dit is echter meer schijn dan werkelijkheid, want Spiegel wil zeker wel van vriendschap aan anderen weten, en hulp, aan hun gegeven, alleen... voordat we bezorgd zijn voor het welzijn van anderen, moeten we voor ons zelf zorgen:

Zelf werden ghoed, bezoght meer als voor andren weest.

(*Hertsp., II, 336*).

Immers,

„die hem zelf niet ghoed is, wien zal die ghoed zyn?"

(*Werken, 1723, blz. 262*).

Dan port

Nademaal wy God gheen weldaad konen lonen

...ellix dankbaar hert zijn naasten jonst te tonen.

(*Uyterste Wil, 25/26*).

Dat in latere tijd Spiegel dicht bij Coornhert is komen staan, blijkt wel duidelijk uit de volgende regel:

¹⁾ Verg. *Wenschlied* (*Werken, 1723, blz. 230*).

²⁾ *Wellevenskonst*, Boek IV, hoofdst. 13, § 9.

³⁾ *Van nat. ghen.* (*Werken, 1723, blz. 255*).

..... meer heil ist te muegen
Zelf heil-rijk hebben lief, als lief ghehat te zijn.
(*Hertsp.*, V, 302/3).

Ook het dichten van de *Hertspiegel* zelf is een bewijs dat Spiegel niet blind is voor de noden van anderen:

..... my is genoegh
Des waerheid-zoeking eighen zielghenóts gevoegh.
Dat heeft schrijflust, ghelókt, gheaast, my kracht gegeven:
Mits óók erbarming over tmissverstandigh sneven.
.....
Dies vriendschaps hengel-aes, verstrekt alzo mijn pen.
(*Hertsp.*, I, 27 vlg.).

Reeds het feit dat Spiegel in mondelinge gesprekken Coornhert's opvatting aangaande de vriendschap beaamde, doet vermoeden, dat zijn mening die van Coornhert vrijwel dekte; dat hij echter op de voorgrond stelde, hoe men éérst voor zich zelf moest zorgen.

Spiegel zag oorspronkelijk in Lust het hoogste goed der mensen. De verdere meningsgeschillen aangaande dit onderwerp betreffen nergens het begrip zelf. Spiegel verstaat er onder, wat hij in zijn *Hertspiegel* er ook onder begrijpt: de blijdschap die men voelt, wanneer men het gewenste verkregen heeft¹⁾; en Coornhert sluit zich in de brieven bij deze betekenis aan.²⁾ Hij omschrijft ze daar ten minste als „een ghevolgh, of ghesellinne... van de goedtheydt”, als „haer staert-joffrou”.³⁾

Zo lang Spiegel meende dat het voldoen van de lust het hoogste goed van de mens is, oordeelde hij ook dat de middelen die daartoe

¹⁾ Verg. *Hertsp.*, VI, 253, VII, 208, 225.

²⁾ In zijn *Wellevenskunst* verstaat Coornhert iets anders onder de Lust: „Wellust ist daar yemanden wel, dats na't goede lust: maar ist oock wel gelust, daar yemants lust ten quaden strekt?... De lust gaat voor de begeerten, ende de begheerten voor 't verkrijghen, van 't begheerde, 'twelck des blijdtschaps onafscheydelycke ghesellinne is”. (*Wellevenskunst*, Boek VI, Hfdst. 3, § 1 en 3). Hier stelt Coornhert dus lust ongeveer gelijk met wens, die aandrijft tot begeerte, indien de rede dit niet verhindert. In de Brieven komt deze betekenis niet voor, hetzij Coornhert zich in de terminologie bij Spiegel aansluit, dan wel dat hij er de betekenis genot ook aan hecht.

³⁾ *Brieven-boeck*, Brief 71 (blz. 214/5).

leiden, te verkiesen zijn: „'s Menschen verkieselijck goedt, dat is ghenoechte ofte blussinghe elcker zyner natuerlijcker gheneghentheyden. De middelen hier toe zijn: goede lucht, spijsse, decxsel, vryheydt, vrede, fijne vrouwe, een verstandigh leer-meester, goede Boecken, ende Lijflicke ghesontheyt, dit zijn verkieselijcke dinghen (seghdy) voor alle verstandighen".¹⁾ „Wy sijn oock gheneghen tot bescherminghe onser kinderen, ja alle hulp-behoef-tighen, sulckx te doen verlustight *dan oock*".²⁾ „Ghezontheyt van Lichaem baerdt de Ziele een rustighe lust".³⁾ „Alle natuerlicke vernoejing ende vermakelickheydt der uyerlicke vyf sinnen, baren de Ziele rustighe lust".⁴⁾ Zo ook „Die Ziele by haer self eyghentlijck gheneghen zijnde tot weten, wert noch meer verlustight door 't bekomen, ende aen-was van wetenschap".⁴⁾ Pijn en lust kunnen volgens Spiegel dan ook niet samengaan, zodat men gezondheid kiezen moet, al mag men er zijn hart dan ook niet aan hangen.⁵⁾ Spiegel zoekt bij het voelen van onlust daarom in het een of ander naar lust-verandering en verdedigt ze.⁶⁾ Coornhert stelt hier tegenover, dat lust niet het hoogste is, maar dat de mens lust heeft in wat hem *behaagt*, in wat goed *schijnt*. Dus zal slechts hij, die de waarheid kent, dat ware begeren te doen.⁷⁾ Deze heeft slechts ware lust, al ondervinden allen, die het door hun gewenste doel bereiken, ook een zeker genoegen. Coornhert houdt het „voor ongetwijfelde waarhey, dat alle winst den winner in 't winnen verlusticht, al waer 't gewin ooc maer valsch. Maer warachtich winnen verlusticht den winner, ooc met het lustich herdencken altydt".⁸⁾ „Deuchtwinsts lust vermeerdt onophoude-lyck. Dese winst en laet dan ooc niet toe, dat de winner immermeer zat, veel min onlustich, noch al veel min verdrietich worde. ...Zulck een en behoeft dan geen veranderinge te soecken van spysen om lust te crygen".⁹⁾ Scherp komt Coornhert ook op tegen de mening, dat het voldoen aan de neigingen van het lichaam de ziel lust zou

¹⁾ *Ib.*, Brief 63 (blz. 187).

²⁾ *Ib.*, Brief 71 (blz. 216). *Cursivering van mij*.

³⁾ *Ib.*, Brief 71 (blz. 219).

⁴⁾ *Ib.*, Brief 71 (blz. 220).

⁵⁾ *Ib.*, Brief 63 (blz. 184). *Bronnen*, Brief 27 en 28.

⁶⁾ *Ib.*, Brief 62 (blz. 182). *Bronnen*, Brief 26.

⁷⁾ *Ib.*, Brief 62 (blz. 179/80).

⁸⁾ *Bronnen*, Brief 26 (blz. 245).

⁹⁾ *Bronnen*, Brief 26 (blz. 245). *Verg. Brieven-boeck*, Brief 62 (blz. 182).

veroorzaken: „Veel ghesonden van lichame leven in verdrietighe onrust”.¹⁾ Ook bevrediging van weet-lust geeft niet steeds genoeg: „Veele krijghen onrustigh wroeghen door wetens aenwas”.²⁾ Ja, zelfs kan men gewillig, neen, met graagte de lusten des lichaams ontberen, „om verstandt, ende deur dat des ghemoedts goetheyt te bekomen”.³⁾ De lichaamslusten zijn immers de laagste; die moeten wijken voor die van het vernuft, even goed als deze weer onderdoen moeten voor die van het gemoed, het goddelijk deel van de mens.⁴⁾

In bijna alle gevallen blijft de briefwisseling over deze geschillen slechts tot enkele woorden of zinnen beperkt, omdat Spiegel de meeste niet kon blijven vasthouden, toen hij de lust niet meer als het opperste goed beschouwde. Wel spreekt Coornhert iets langer over de gezochte lust-verandering bij Spiegel. Hij verwijt zijn jongere vriend, niet waarlijk te weten wat het beste is, daar hij er dan immers niet aan zou denken andere lust te zoeken! Hij meent hem dan ook ernstig te moeten bekijken op hoop dat Spiegel zich zal beteren.⁵⁾ In dezelfde brief schrijft hij ook: „Zal ic kunnen geloven, dat gy niet uijt dolinge de ware lust en verliet om een wanlust te bekomen?”

Gemakkelijk laat Spiegel zich niet overtuigen. Coornhert begint ten minste een zijner brieven met de volgende woorden: „Van deze avont hebbe ic ontfangen uwe tweede verontschuldiging, die en brengt niet mede, zo d'eerste deed, enich beken van dolinge, dan bestaet die voor recht met konst zonder waerheyte te verdadingen. D'eerste mocht met d'oorzake van uit poortgen te kruipen enichsins, maer de tweede geensins, myns oordeels, ontschuldicht werden. Ja, zij beschuldiget veel meer — dats wyt van ontschuldigen — mette gezochte veranderinge tot lust”.⁶⁾

¹⁾ *Brieven-boeck*, Brief 71 (blz. 220).

²⁾ *Ib.*

³⁾ *Ib.* (blz. 221).

⁴⁾ *Brieven-boeck*, Brief 62 (blz. 181). Verg. voor de betekenis van Gemoed, *Wellevenskonst*, Boek I, Hoofdst. 2.

⁵⁾ *Bronnen*, Brief 26, blz. 246. Er staat: „dat ic meer hope... te bekennen, dat ic dole.” Of dit Coornhert ernst is geweest weet ik niet. Verg. echter zijn eigen woorden: „My gedenct wel, dat ick door sulck u wedersprecken dickmael bequamer woorden om myn mening uyt te spreken gevonden, maer niet verandert hebbe” (*Bronnen*, Brief 27, blz. 248).

⁶⁾ *Bronnen*, Brief 26 (blz. 244).

Nog moeilijker viel het Coornhert om Spiegel van ongelijk te overtuigen waar het ging over de vraag of de ziel blijdschap kan voelen, terwijl het lichaam pijn lijdt. Spiegel heeft reeds moeten toegeven, dat alle uiterlijke zaken de zieleblijdschap niet kunnen verhinderen: „Hier ontvallen u een goet wijf, ryckdom met d'andere uwe verkieselycke dingen ende komt nu alleenlick voort met u al overal nagesleypte ende niet climmende plechtancker, namentlick: lyfs pijn”.¹⁾ Coornhert geeft toe, dat „niemandt lijflijcke lust mach hebben in 't gevoelen van pijn, noch van zelfs, noch om wat anders”, maar hij wijst er meteen op, dat Spiegel niet voldoende onderscheid maakt tusschen ziel en lichaam. „Gy mengt twee verscheijden zaken in een, dat heeft u werrich gemaect ende dat verwert u noch. Als iemandts ziele zwaerlyck droevich is, moet dan desselfs lyf nootlyck terstont smertige pyn ghevoelen? Het gemeen gevoel roept neen. Als iemandts lijf grote pyn gevoelt, zoude dan desselfs ziele nootlyck treurige droefheydt moeten hebben? Gy self hebt na lange wedersperteling bekent neen. Immers, dat men door ende in 't gevoelen van lyflicke pijn blyschap mach hebben in de ziele ende dat mitsdien pijn geen nootlycke oorsaecke is van droefheydt”. Spiegel heeft dus, zij het na veel tegenstreven, toegegeven, dat pijn de ziel geen droefheid behoeft te veroorzaken. Het geschil dat nu nog bestaat, wordt aldus geformuleerd: ²⁾ „Het toeversicht, dat den mensch de tegenheydt can dienen, ja zal dienen, can het gevoel van de bittere smert, die 't lijf doet wringen, ...zo niet dooden, dat hy zo blijhertelick zoude zingen, als hy doet, uijte smert in verlichting comende”. Coornhert meent, dat men zodoende wijzer wil wezen dan God. „Wie alleenlick verkiest 't geschieden van Godts wil als zyn hoochste goet alleen, dat hem van Gode opcomt, hem dient het sy pijn of lust etc. tot zijn opperste goetwordinge, welcke middelen, die Godt nodich weet, hem zo lief zijn als 't eynde, want hem is Godts wille zyn opperste liefst; dien is 't alleens”.³⁾

De gene die waarlijk weet, dat zo veel hem zowel kan schaden als ten voordeel zijn, kiest niets: „Die niet verkiest, heeft minder

¹⁾ Deze en de volgende aanhalingen zijn uit *Bronnen*, Brief 28 (blz. 252 vlg.).

²⁾ Deze woorden worden aan Coornhert toegeschreven. Zouden ze echter niet eerder door Spiegel zijn uitgesproken?

³⁾ Verg. *Bronnen*, Brief 27 (blz. 249/50).

noch meerder,... Want hy verstaet, dat hem altyt zyn alderbest geschiet, dus raect zyn gemoet pyn, droefheyt noch verdriet. Het vercrygen van 't begeerde goet is blyschaps oorzaeck, dees vercryght met zyn weten altyt zyn opperste goet, zo heeft hy altyt d'opperste blyschap. Wat minderinge mach daer zijn?" Dit laatste kan Spiegel nog niet dadelijk toestemmen: Hij vindt dat we zeker mogen kiezen, als het in onze macht staat, „doch die wy als geleent goet, zonder ons herte daeraen te hangen, horen te bezitten". Hier grijpt Coornhert direct de gelegenheid aan om Spiegel in zijn eigen woorden te vangen. „Hier zegdy recht, ziet mannen als boomen wandelen zonder claer onderscheijt. Want wat wy behoren te doen, dat mogen wy doen. Waer wy 't harte niet aen en hangen in 't hebben, noch om te hebben of behouden, dat quetst noch ontrust des herten vreuchde niet, in 't niet comen noch in 't wechgaen". Coornhert wil ook wel betere spijs in plaats van mindere kiezen, indien dat in zijn macht staat, zo hij ook dan het niet laat om „zyn genegentheys meester te worden, om temlust te krijgen ende volchlust te dooden".¹⁾ Aan 't eind van zijn brief zijn mening samenvattend, schrijft Coornhert: „Somma, 't verkiesen van 't jegenwoordich gebruycken des nootdrufts, gesontheys ende lusts — nootlicke gezellinne van gesonde nootdrufte gebruyck — als die in onzer macht is gestelt, houde ick natuijrllyc, behoirlick ende verkieselyck. Maer dit als verkieselyck zonder eygenschap van een uyr behoudens, latende rechtvaerdelick de macht na wille den eygenaer van zulcx, Godt, den keur om ons na believen weder te nemen, zonder uijr behoudens, maer alleen het nu hebben te verkiesen, want dit, maer niet dat, in onzer macht is gestelt. Dat is geseijt: zulcx is verkieselick na de mate ons vermogens van vercrygen ende behouden, maer vorder niet, te weten: als mer nut in ziet ende geen schade of meerder nuts dan schadelicheyts".

Dat Spiegel zich niet gemakkelijk liet overtuigen blijkt ook uit de geprikkelde toon in deze brief: Coornhert schrijft naar aanleiding van een der opmerkingen van Spiegel: „Eens mols poot is sacht, maer zyn 't dese hoonwoorden oock?", of elders, in antwoord op een vraag van zijn vriend, wat het helpt: „Soo 't nu schynt niet veel. Ick ben geen Godt". Deze uitlatingen getuigen niet van

¹⁾ *Bronnen*, Brief 27 (blz. 251). Verg. Brief 28 (blz. 260) en *Brieven-boeck*. Brief 63 (blz. 186).

een zachtzinnige gemoedsgesteldheid. En zo zijn er meer.¹⁾ De manier van schrijven wijst ook reeds op geprikkeldheid, daar waar de wóórden niet direct hatelijk zijn.

Dat Coornhert moeite had Spiegel tot zijn zienswijze te bekeren, blijkt ook uit de omstreeks die tijd verschenen *Wellevenskonst*. Hierin gaat hij wat dieper op de pijn in, omdat velen menen dat pijn noodzakelijk droefheid meebrengt, „ende onder de selve oock eene... van mijne alder jonstighste vrienden”.²⁾ Nieuws geeft deze beschouwing niet; de reeds in de brieven voorkomende argumenten worden hier in het kort nog eens nagegaan.

Spiegel toont in zijn werken, de zienswijze van zijn vriend te zijn gaan delen:

Oft avontuur u vrund-verlies, ziekte, armoe, smaad
Toevoeght, of vriendschap, wijf, en kind, eer, rijkdom, staat:
U wisse wetenschap dat al dees waalbaar dingen,
Na haren aard, noch heil noch onheil u anbringen,
Maakt, dat ghi ghelijckmoedigh t'een en t'ander draaght;
Dat ghijt voor t'allerbest aanneemt wat God behaaght.

(*Hertsp.*, VII, 371 vlg.).

Spiegel weet óók, dat men „loshertelijk” moet bezitten, en „willigh begheven”, want

Loshertigh, dientet u; hy dient dat, die verkiest.

(*Hertsp.*, VI, 124).

Ook Spiegel is later overtuigd dat men niet altijd zijn neigingen moet volgen:

Of komter ghoede spijs, en krijghdy wil om t'eten,
Zeit u ghedacht, t'is vastel-dagh, en u gheweten
De Kerk is onderdaan die wil ghaat flux te niet.
Zo neen: en dat u een, een duyzent kronen biet,
Of eer of staat, of zulx iet, dat ghi acht hóoghwaardigh
Na u verstand wert ghi of waighrigh of wilvaardigh.

(*Hertsp.*, V, 165 vlg.).

¹⁾ De voorbeelden zijn te vinden in *Bronnen*, blz. 256 en 258. Verder vergelijkbare men blz. 258 C 27; blz. 259 C 31.

²⁾ *Wellevenskonst*, VI, 4, 15.

Het welzijn van de ziel moet bevorderd worden, al zal daardoor het lichaam zijn wens ook niet verkrijgen, meent Spiegel:

Merkt: beterdy tgemoeed door temmen van u vleisch?
Doet arbeid, waakt, of vast, of zo iet na den eisch:
Maar zwacket u verstand? of kant de ziel niet vromen?
t'Schijnt zotheid dat u lijf zijn welvaart wert benomen,
Zal d'ezel overwegh, daar moet zijn op ghepast,
U draghen, of hy stort ter neder met zyn last.

(Hertsp. III, 479 vlg.).

In deze gevallen is Spiegel dus later wel geheel met Coornhert meegegaan. Spiegel weet echter ook, dat hij zelf nog niet gekomen is tot de „onverkieslijkheid”: bij de dood van zijn vrouw zucht hij:

Zo blijft doch in mijn hert, het vorigh misverstand
(Dat staeghe liefd an sterfelijk lief hecht) noch gheplant.

(Hertsp., VI, 11/12).

Wel schrijft Coornhert in 1586, dat hij zich in de zeldzame gelijkmoedigheid van zijn vriend verblijdt, wanneer deze zijn dochtertje heeft verloren¹⁾, maar in 1590 schijnt Spiegel bij de dood van zijn broer die gelijkmoedigheid niet bezeten te hebben. Coornhert schrijft hem dan tenminste: „Heijl, vrundt, metten levendigen, d'overleden broeder rust, die vergondij hem niet, zo ic vermoede”.²⁾ Had hij toen „achteruitgeleerd”?

Als een der oorzaken waardoor Spiegel meent dat pijn niet met vreugde kan geleden worden, noemt Coornhert zijn niet juist onderscheiden tussen neiging en wil; de eigenschappen van de eerste schrijft Spiegel, bewust of onbewust, ook aan de laatste toe. Daarom formuleert Coornhert het verschil voor zijn vriend met de volgende woorden: „Wil comt met, genegentheyt gaet zonder ons believein in ons. Wil is kuerlick, genegentheyt nootlick”.³⁾

In zijn Hertspiegel heeft Spiegel dit verschil wel in acht genomen:

¹⁾ *Brievenboeck*, Brief 17 (blz. 38).

²⁾ *Bronnen*, Brief 34 (blz. 272).

³⁾ *Bronnen*, Brief 28 (blz. 257).

Hier blijkt de wil te zijn een werk-vóóghd in u hert,
Door reën beraad, uyt neighing zy gheborn wert.

(Hertsp., V, 171/2).¹⁾

Ook over de vraag, wat de neiging (in het afgetrokken) is, bestaat tussen de beide vrienden later geen verschil. Evenmin, welke die van het lichaam zijn. Wel bestond dit bij de vraag aangaande de zieleneigingen. In de brieven rekent Spiegel er ook onder: de „Kinderliefde”, wat door Coornhert wordt bestreden: deze is evenmin als het medelijden met armen en ongelukkigen, natuur, maar waan of weten.²⁾ In de gedrukte werken staat Spiegel nog op dit zelfde standpunt. Volgens hem zijn er zes: neiging tot heil, tot wetenschap, tot schoonheid, tot dankbaarheid, tot kinderliefde, en tot barmhartigheid.³⁾ Of Coornhert deze laatste ook onder de natuur zou rekenen, is twijfelachtig: natuur immers bejaagt alleen eigen voordeel! Bij Coornhert vinden we geen bestrijding van Spiegels mening, dat begeerte naar heil, wetenschap en schoonheid tot de neigingen behoort, op grond waarvan we wel kunnen aannemen dat de beide vrienden het daarover eens zijn geweest.

Spiegel beweert verder in zijn brieven, dat het volgen der neigingen lust brengt, wat Coornhert verwerpt met een verwijzing naar de personen die door „wetens aenwas” een „onrustigh wroeghen” krijgen.⁴⁾ Dat Spiegel vast houdt aan het volgen der natuur, doet reeds vermoeden, dat hij deze mening heeft pogen te behouden. Hij heeft de bewijzen van Coornhert hiertegen pogen te ontzenuwen, door in al de gevallen, waarop Coornhert zou kunnen wijzen, te zeggen, dat niet natuur, maar verkeerd inzicht ons verleidt.

Is al ons neighingh ghoed? is zy alleen die roert?
waahn komt het quaad dan heer? de valsche schijn vervoert.
De vrek, die dief, de moorder achten t'geld-verkrijghen
voor heil voor schoon: dit doet haar lieghen, stelen, krijghen.

¹⁾ Vergelijk „*Van natuurlike gheneichtheid*” (Werken, 1723, blz. 246), waar Spiegel ook nog onderscheid maakt tussen de algemene neiging en de op bijzondere voorwerpen gerichte begeerlijkheid. De laatste spruit uit het inzicht van de mens voort, is daarnaar goed of slecht. Dezelfde mening vindt men bij Coornhert (*Bronnen*, blz. 260).

²⁾ *Brieven-boeck*, brief 72 (blz. 216).

³⁾ *Brief aan Paaw* (Werken, 1723, blz. 237/8). Verg. *Hertsp.*, IV, 267 vlg. en *Van nat. ghen.* (ib., blz. 245).

⁴⁾ *Brieven-boeck*, brief 72 (blz. 220).

Natuurlik lieft de moer het kind, doch sterker misverstand,
Of waangodsdienst, mach thaar doen werpen inde brand.
Dien wellust, staat, of eer, schoon schijnen en hóóchwaardigh
Hy moets' uyt neighing lieven en wort dies on aardigh.

.....
Is u beraad bedachtzaam, langzaam, recht en slecht,
Gheneghentheden heilzaam leiden u terecht.
Maar zo onandacht u, of eighen wil beheren?
Licht zal u willekuer van heil tot onheil keren.

(Hertsp., V, 187 vlg.).

Maar — is logischerwijs dan een volgende vraag — wat verstaat Spiegel onder zonde, en heeft hij ook daarvoor in de leer kunnen gaan bij Coornhert? De briefwisseling geeft ons hier niet veel: slechts een tweetal brieven spreken er over, en dan nog niet eens als over een geschil. In de brief, die waarschijnlijk de oudste is, omschrijft Coornhert het kwaad als „niet anders te zyn dan een ontberinge van 't goede, dat elc na zynder aert ende op zynen tydt behoort te hebben”.¹⁾ Enige jaren later geeft hij ongeveer dezelfde omschrijving, en noemt die mening dan „niet seer erkaut, of verdouwet, ontydelijck uytgherespt zijnde, ende noch onrijp”.²⁾ Of slaat deze uitlating op een nauwkeuriger uiteenzetting, door hem voor zich zelf gemaakt?

Duidelijker spreekt Coornhert zich uit in zijn *Wellevenskonst*³⁾, waaruit slechts één aanhaling: „Dit willigh afkeeren van t'goede ten quaden, is een toestemming van des logens inbeelding. Sulck toestemmen spruyt uyt het vermetel verkiesen. Dit wert geboren uyt het begeren van 't onbekende. Van dit begheren is Moeder een lustige schijn. Hier af is oorsaack een ydele waan. Deses wortel is een weseloos nyet. Also komt de zonde voort uyt nyet. Dit nyet, daar wat had moghen ende behooren te zyn, ist quaadt inden mensche”.

Spiegel beaamt die mening in al zijn werken: voorbeelden hiervoor zouden in groten getale aangehaald kunnen worden. Ik wil

¹⁾ *Bronnen*, brief 25 (blz. 244).

²⁾ *Brieven-boeck*, brief 46 (blz. 134).

³⁾ *Wellevenskonst*, Boek III, hoofdst. 2. Het aangehaalde in § 56. Vergelijk hiervoor *Hertsp.*, I, 480, 489, 510.

me alleen bepalen tot een uitdrukking, die niet zo vaak voorkomt, en juist heel duidelijk de verwantschap tekent:

.....door waan zijn wy bedroghen:
Dat zy een *ydel niet*, het onheil, t'quellik quaad,
Zich achten t'hoogste ghoed. ¹⁾

Hier is wel een duidelijke overeenkomst tussen de beschouwing van de vrienden.

Omdat bij de lust-volging steeds weer van het goede gesproken wordt, wil ik nog even wijzen op de parallel lopende meningen van de beide vrienden in dit opzicht. Coornhert verdeelt dit in „natuurlijk”, dat de bezitter niet goed maakt, dat we wel kunnen kiezen, maar tegen welks verlies we niets kunnen doen, en in „zelfstandigh”, dat de bezitter steeds goed maakt, al heeft hij het natuurlijke niet. Dit laatste kunnen we, als we willen, altijd hebben en houden; dit „self-standigh goedt is Godt”. ²⁾ Dezelfde mening vinden we bij Spiegel, die het eerste kiesbaar, het tweede waar heil noemt, dit omschrijft als „zelfstandig goed”, of als „wijsheid, goedheid, macht”, een gewone karakterisering van God in de catechetische literatuur van de Middeleeuwen en de zestiende eeuw. ³⁾

i Onder de geschillen tussen de beide vrienden moet genoemd worden, dat aangaande het ketterdoden. Reeds vóór de beide brieven over Lipsius' werk had Coornhert zijn vriend verweten, in dat opzicht in het zog der papisten te varen; hij vreest dat de vriendschap begint te „ververden, want myn vermoeden is verde van der papisten bloetstraf-dolinge zonder quaetdoen”. ⁴⁾ In de bewuste brieven zelf ⁵⁾ schijnt Spiegel Lipsius verdedigd te hebben, door te zeggen dat deze het niet zo meende. Coornhert schijnt hij daarbij aangeraden te hebben, niet tegen Lipsius te schrijven, maar liever tegen Calvijn, wat hem een zuurzoete opmerking van zijn

¹⁾ *Hertsp.*, V, 198 vlg. Cursivering van mij.

²⁾ *Brieven-boeck*, brief 63 (blz. 189).

³⁾ Vergelijk *Hertsp.*, VI, 161 vlg.

Voor de uitdrukking „zelfstandig goed” zie men o.a. *Hertsp.*, II, 29. Voor de omschrijving „macht, wijsheid en goedheid” o.a. *Lieden op 't Vader ons*, lied 1 couplet 7, en *Hertsp.*, VI, 374.

⁴⁾ *Bronnen*, brief 28 (blz. 255).

⁵⁾ *Brieven-boeck*, brief 97, 98 en 99.

vriend bezorgt. ¹⁾ Lipsius wilde volgens Spiegel alleen oproerige kettters doden. ²⁾ Deze toevoeging wordt door Spiegel en Lipsius echter, volgens Coornhert, „onbescheydelyk misbruyckt”. ³⁾ Het grote bezwaar van Coornhert is, dat men geen bevoegde rechters zal vinden, om uit te maken wie de waarheid heeft, vooral omdat Spiegel erkend heeft, alleen volksverleiders te willen straffen.

De beide vrienden zijn het later niet eens geworden. In zijn *Jubel-Jaar-Liedt* ten minste verzoekt Spiegel de vorsten: „Eyscht slecht gheloof, als Christus doet, *Verbiedt daarom te vechten*”. ⁴⁾

De termen en beelden van Coornhert en zijn vriend zijn eveneens vaak treffend overeenkomstig. Het systematisch werk de *Wellevenskonste* geeft ons hierbij het best de nodige inlichtingen, Coornhert verdeelt de zielskrachten in tweeën: „D'eerste is hemelsch... Dese noemtmen het Gemoedt”. ⁵⁾ De andere zijn de „hertstochten, of stoornissen”, als voornamelijk hoop, vrees, vreugde, droefheid. ⁶⁾ Gemoed stelt Spiegel in zijn schema gelijk met het Griekse *νοῦς*, in de betekenis van oordeel, overleg; dus van een deel der rede, die door zijn vriend door gemoed wordt aangeduid. Meest gebruikt Spiegel voor deze term het woord „vernunft”, zoals heel duidelijk blijkt uit de volgende uitingen van Spiegel, die ik naast soortgelijke van Coornhert stel:

Coornhert:
Den ghemoede komt het ghebie-
den.... toe.
(*Wellevensk. I, 2, 6*)

Spiegel
tVernuft heeft het bestier.
(*Hertsp. III, 445*)

Het gemoedt is de verstande-
lijcke kracht der zielen.
(*Wellevensk. I, 2, 7*)

Het vernuft is de verstandelij-
ke, redelijke kracht, ende het oogh
des ziels.
(*Werken, 1723, blz. 302*)

Andere termen zijn volkomen gelijk in betekenis, als harts-
tocht, neiging, wil, begeerte, reden, en dergelijke. Duidelijker
spreken de volgende voorbeelden: erfzonde (het verkeerde dat we

¹⁾ *Ib.*, brief 98 (blz. 337).

²⁾ *Ib.*, brief 97 (blz. 333).

Vergelijk Lipsius' brief aan Spiegel. (*Lipsi Opera omnia*, 1675, Dl. IV, blz. 282). Deze brief zal Spiegel wel aangehaald hebben.

³⁾ *Brieven-boeck*, brief 98 (blz. 338).

⁴⁾ *Werken, 1723, blz. 219*. Cursivering van mij.

⁵⁾ *Wellevenskonste*, I, 2, 5.

⁶⁾ *Wellevenskonste*, I, 3, opschrift.

door opvoeding en voorbeeld van onze ouders en opvoeders hebben overgenomen), willeloos, temlust en volglust, of schriftgeleerde.

Op woorden als „onverstand”, „achteloosheid”, e.d. behoef ik, dunkt me, niet te wijzen, evenmin als op de onderscheidingen van Spiegel tussen on- en misverstand, kiezen en verkiesen: de voorbeelden daarvan liggen voor het grijpen.

Ook het verschil tussen een zeker weten, dat op ondervinding berust, en een onzeker wanen, dat door horen zeggen of anderszins van buiten af ingekomen is, neemt Spiegel, evenals Coornhert, in acht, al gebruikt hij deze omschrijvingen van Coornhert niet: hij spreekt meest van kennis en schoolgeleerdheid.

Evenzo is hun mening over de twijfel geheel gelijk:

„Wel twifelen is so behulpelijcken voorderinghe tot het seker weten” schrijft Coornhert in de *Wellevenskonst* (II, 5, 34). Spiegel zegt dit zelfde met andere woorden:

Wel twyflen, oorsaak is van ghoede redenering.

Het twyflen, kennis-proef is, van Grond-kunds ontbering.

(*Hertsp.*, I, 555/6).

Dan zijn nog enkele woorden bij de beide vrienden opvallend door hun overeenkomstige betekenis. Alle twee gebruiken b.v. „vijgeblad” in de betekenis van „verontschuldiging”. De „pijkens” (zenuw-pijpkens zegt Spiegel), die de indrukken der zinnen naar de hersenen voeren, vinden we bij Coornhert zowel als bij Spiegel.

De beelden zijn vaak gelijk. Verscheidene vinden we ook bij andere schrijvers, wat eveneens geldt voor de termen. Het grote aantal maakt in beide gevallen echter beïnvloeding hoogst waarschijnlijk. Zowel Coornhert als Spiegel spreken zo van „geschilderde spijs”, „der gedachten molen”, „de verzuimde ponds winst” en „het water der verkeerde opinie”. Typerend is zeker beider vergelijking van de gemoedsbewegingen met een wasem voor een spiegel. In een voorbeeld waarin gezegd wordt hoe nat, droog stro en buskruit alleen door vuur ontvlammen, maakt de combinatie en volgorde der woorden het vrijwel onmogelijk dat beiden zelfstandig tot zulk een gelijke woordkeus zijn gekomen.¹⁾

¹⁾ Zie voor een nauwkeuriger vergelijking van terminologie, woorden en beelden Bijlage II.

Het woord „brilwaardering” kan voorts ontleend zijn aan de *Wellevenskonst*, II, 3, 12, waar Coornhert spreekt over een zien door verschillende gekleurde brillen, die telkens een ander oordeel geven over het geziene.

Het beeld van het schaap, dat niet tot eigen behoefte melk en wol geeft, maar ten behoeve van anderen, hebben de vrienden ook gemeen. Coornhert gebruikt in één zijner brieven aan Spiegel¹⁾ dit beeld, dat we bij deze terug vinden in een der jeugdverzen.²⁾ Het is een vertaling naar Marot. Spiegel kende dit beeld dus tijdens de briefwisseling reeds, waarschijnlijk door zijn lectuur. Misschien is hij er door Coornhert opmerkzaam op gemaakt?

Coornhert heeft in de eerste plaats de richting aangegeven, waarin Spiegel later is doorgegaan. Hij heeft hem b.v. op Seneca gewezen.³⁾ Zou het te verwonderen zijn als hij hem ook andere klassieke auteurs ter lezing heeft aanbevolen? Sommige kon Spiegel bovendien bij Coornhert in vertaling lezen.

Coornhert heeft verder zijn invloed aangewend om Spiegel bij geschillen tot zijn zienswijze over te halen, wat hem in de meeste gevallen gelukt is. Zijn grondbeginsel „volg de natuur” heeft Spiegel wel niet losgelaten, maar hiermee bedoelt hij toch wel iets anders dan wat Coornhert er onder zou verstaan hebben: het inzicht behoort bij Spiegel tot de natuur, bij Coornhert tot het bovennatuurlijke, wat Spiegel niet kent. Ook Spiegel noemt later God het hoogste goed. Evenzo staat hij later dicht bij Coornhert in zijn opvatting van de vriendschap. In minder principiële verschillen sluit Spiegel zich later insgelijks nauwer aan bij Coornherts ideeën.

De persoonlijke invloed van Coornhert blijkt uit dit alles wel zeer groot te zijn geweest. Spiegel erkent dit zelf in een brief aan

¹⁾ *Brieven-boeck*, brief 17 (blz. 42).

²⁾ *Brabbeling* van R. Visscher (1614), blz. 210. Vertaald naar Marot, *Chansons*, 38). R. Visscher vertaalde het eveneens (*Quicken* IV, 51). Spiegel kan het dus ook heel licht door hem hebben leren kennen.

³⁾ *Brieven-boeck*, Brief 17 (blz. 39).

Dat Coornhert ook nog in andere, niet filosofische, opzichten invloed op Spiegel heeft uitgeoefend, kan o.a. blijken uit het feit dat beiden schrijven over het straffen der misdadigers, en er zelfs over corresponderen. Verg. *Bronnen*, brief 31 begin (blz. 265), waar de eerste alinea over de boevetucht gaat.

Boomgaert: „Onses verstorven vriendts naem scherm suldy bevinden my ernst te zijn: hy heeft het wel verdient, bysonder aen my, die de meeste weldaet ter wereldt van hem ghenoten hebbe, dats Waerheydts kennis: die had hy overvloedigh, die leefde hy ernstich: dit doet ende deed my hem hooch achten”.¹⁾

¹⁾ Zie *Het Leven van D. V. Coornhart* (Voor de Werken) blz. 7.

NEO-KLASSIEKE EN KLASSIEKE INVLOEDEN

Prof. Kalff bepleit in z'n *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* (III, 508) de wenselijkheid, een nader onderzoek in te stellen naar de invloed van Lipsius op Spiegel. Hij verwijst daarbij naar diens grote werken over de Stoa: de *Manuductio* en de *Physiologia*.¹⁾ Zulk een invloed kan bestaan hebben. Hoewel Spiegel Lipsius in zijn werken niet noemt, hebben beide mannen toch als vrienden met elkaar verkeerdt,²⁾ zelfs briefwisseling met elkaar gehouden. Veel is hiervan niet over; enkele schamele resten, die ons slechts des te meer doen verlangen naar de gehele correspondentie.

Het eerste schrijven dat we kennen, is een brieffragment van Lipsius, dato 1587.³⁾ Spiegel heeft hem, blijkbaar met vrees, gevraagd, of hij prijs zou stellen op een exemplaar van Coornherts Wellevenskunst. Het gunstige antwoord verheelt niet een zekere afkeer van diens meer theologische werken. Kort daarna breekt dan tussen Coornhert en Lipsius de pennestrijd uit over het ketterdoden, waarin Spiegel bemiddelend optreedt. Hieraan danken we één, in z'n geheel overgeleverde brief van Lipsius aan Spiegel,⁴⁾ en een kort fragment van een andere.⁵⁾ In de eerste poogt de schrijver zich te rechtvaardigen en Coornhert te beschuldigen van

¹⁾ Over Lipsius zie men o.a.: H. T. OBERMAN, *Van Leiden naar Leuven; De overgang van Justus Lipsius naar eene Roomsche Universiteit* (Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, dl. V (1907), blz. 68-111 en dl. VI, afl. 3). Dit artikel is voor het volgende van zeer veel belang.

Ik gebruikte zijn *Opera omnia, Veseliae* 1675. Van de *Politica* gebruikte ik ook de uitgave van 1589.

²⁾ Van Lipsius zelf hebben we nog een uitlating over zijn vriendschap met Spiegel in een brief aan Regnerus Ingelius te Amsterdam. Hierin schrijft hij: *Henricum Laurentium iamdiu amo & in pectore isto gesto* (BURMAN, *Sylloge*, I, 633).

³⁾ COORNHERT, *Werken*, I, 269.

⁴⁾ LIPSII, *Opera omnia*, IV, 282.

⁵⁾ COORNHERT, *Werken*, I, 269.

verkeerde interpretatie; in de tweede, van een jaar later, betreurt hij het, met Coornhert getwist te hebben¹⁾: „Dan den windt der Affectien verruckt ons altemet, ende ick sie hoe wanckel ick stae op den wegh van onse stantvastigheydt”.

Door een brief van 1606 weten we dat de beide vrienden ook dan nog met elkaar corresponderen.²⁾ Spiegel vraagt hem daar welke middelen de vorsten hier nog hebben om verzoenend en bemiddelend op te treden in de binnenlandse onrusten. Hij meent uit de opdracht van Lipsius' *Seneca* op te mogen maken, dat hij ze kent. Een antwoord is me niet bekend.

Hadden we een meer uitgebreide briefwisseling tot onze beschikking, desnoods van één zijde, hoeveel gemakkelijker zou 't zijn, ons een juist beeld te vormen van de verhouding tussen de beide mannen! We zouden lichter kunnen vaststellen of deze Lipsius, die voor leider zo geschikt was, hier ook werkelijk leiding had gegeven. Nu echter moeten we ons met andere, minder duidelijke gegevens tevreden stellen: hun werken.

Hiervoor komen vooral in aanmerking de filosofische werken: *De Constantia* (1585). Lipsius prijst hier de onverstoortbaarheid aan als het middel tot gemoedsrust, vooral in onrustige tijden. Het is grotendeels een theoretische uiteenzetting van de aard dier gelijkmoedigheid, en de oorzaken die ze verhinderen of bevorderen. Dit werk is één der belangrijkste voor ons onderzoek.

De *Politica* (1589) behandelt de eisen, aan een goed vorst te stellen. Hieruit kunnen we reeds besluiten dat we er weinig in aan zullen treffen, dat Spiegels ideeën kan hebben beïnvloed. De lezing van het werk bevestigt dit in hoofdzaak. Een uitzondering moet ik hierbij maken voor de hoofdstukken, die de plicht van de vorst ten opzichte van de godsdienst bespreken. De daarin geuite beschouwing heeft de schrijver in conflict gebracht met Coornhert en in een briefwisseling met Spiegel, die de verdediging van Lipsius tegenover Coornhert op zich nam. De kwestie der „Una religio” zal ons dus in de tweede plaats moeten bezig houden.

De *Manuductio* en de *Physiologia* verschenen pas in 1604. De werken zelf zullen dus weinig invloed gehad kunnen hebben op Spiegel's ideeën, daar deze toen reeds gevormd en zelfs in z'n Hertspiegel tot uiting gebracht waren. Ook is de aard van deze

¹⁾ Nl. in zijn werk *De una religione*.

²⁾ Afgedrukt in Spiegels Werken (1723), in het *Leven* door VLAMING.

boeken heel anders dan die van Spiegels werk: hier vindt men een wetenschappelijke uitlegging van de beginselen der Stoa, met bewijzen en bezwaren. Het blijft sterk abstract, en poogt in geen enkel opzicht een populaire leidraad voor het leven te zijn. Daar waar Lipsius ophoudt, begint Spiegel pas: bij de toepassing op het leven. In 't laatste hoofdstuk van de *Manuductio* wekt Lipsius op tot toepassing van het geleerde, waarvoor hij aanbeveelt: *Exempla*, *Conversatio*, *Examen*. De *Physiologia* behandelt zelfs onderwerpen, die door Spiegel nauwelijks of in 't geheel niet worden aangeroerd.

Enkele belangrijke onderwerpen, naast die van het ketterdoden, komen in de volgende bladzijden ter sprake.

Het probleem van het ketterdoden is voor ons van groot gewicht, omdat het drietal Coornhert-Spiegel-Lipsius hierbij is betrokken. Ogenblikkelijk na het uitkomen van Lipsius' werk *Politica* is Coornhert in de weer om mee te helpen, de brand te blussen, die hieruit ontstaan kon. De bezwaren van Coornhert zijn tot enkele terug te brengen, zoals heel duidelijk blijkt uit de briefwisseling met Spiegel. Hij betwist de opvatting van Lipsius dat de vorst mag veinzen, dat hij oogluikend een andere leer dan de ware mag toelaten, indien het niet anders kan; maar dat hij, als de tijden veranderen, daar weer met kracht tegen op moet treden.

Coornhert verdedigt verder dat ieder voor zich zelf verantwoordelijk is, dus niet gedwongen mag worden. Bovendien verdedigt de waarheid zichzelf wel.

Ten slotte ontkent hij dat men een bevoegd rechter kan aanwijzen, om in zaken van godsdienst te beslissen: hier oordeelt men altijd uit waan, al kan dit oordeel toevallig ook wel juist zijn.

Lipsius stelt in zijn *De una religione* hier tegenover:

Ook Plato zegt in zijn *De Republica* dat de vorst de zorg voor de godsdienst heeft.

De toestand bij Turken, Egyptenaren, Japanners, Polen en Duitsers pleit voor die mening.

Men mag de mensen toch ook niet hun eigen oordeel laten volgen bij moord, diefstal en roof?

Het nieuwe mag wel ingevoerd worden, maar door bevoegde instanties.

Het „*ure et seca*” moet men figuurlijk opvatten, zoals ook Seneca doet.

De landrust moet gehandhaafd, en daarom moeten de „turba-tores” gestraft.

Typerend is nu, dat Spiegel in zijn briefwisseling bijna dezelfde argumenten aanvoert, en ook Plato aanhaalt (*Brievenboek*, 357).

Hij spreekt eveneens over de Litauers en de Turken, in bewoordingen die aan Lipsius herinneren (*ib.* 353).

Hij stelt naast het onderdrukken van ketterij het straffen van diefstal en roof (*ib.* 341).

Ook Spiegel is niet afkerig van nieuwicheden, maar wil evenzo bevoegde instanties (godgeleerden en concilies) die doen invoeren (*ib.* 345). Hij wil wel dwang, maar geen doodstraf (*ib.*, 361).

De rust van het land moet gehandhaafd, en daarvoor moeten de verleiders gestraft worden, niet de verleiden (*ib.* 359).

Van belang is hier niet zo zeer de vraag, wat Coornhert tegen deze argumenten had in te brengen, als wel het feit dat we bij Spiegel dezelfde bewijsvoering terugvinden als bij Lipsius. Hij is een goed leerling van de Leidse hoogleeraar geweest, die zich niet snel laat overtuigen. Bovendien wil Spiegel niet horen van tegenbewijs uit de bijbel, evenmin als Lipsius, die zegt deze zaak niet als theoloog behandeld te hebben. En toch durven beiden wel argumenten aan de Heilige Schrift te ontleen! Het schijnt alsof Spiegel zich op dit terrein niet zo goed vertrouwt, omdat hij daarvoor de leiding had gemist. Ik kan in deze briefwisseling Spiegel dan ook niet anders zien dan als de spreektrumpet van Lipsius, die hem alle argumenten aan de hand doet. Al mag Coornhert ook z'n uiterste best gedaan hebben om z'n vriend van ongelijk te overtuigen, dit blijkt niet gelukt te zijn. In 1600 geeft hij in zijn *Jubeljaar Lied* aan de vorsten nog het recht, neen, legt hun de plicht op, in de godsdienstgeschillen tussenbeiden te komen. En ook 't volgend jaar eist hij in z'n *Kerk-twists Jaarlied* wel hervorming, maar evengoed een ingrijpen van de overheid. Hier blijkt dus wel dat Coornhert heeft moeten wijken voor Lipsius.

Wanneer er één onderwerp is, dat door de vrienden Coornhert en Spiegel veel is aangeroerd, dan is het wel dat van het „Naturam sequere”. De oudere vriend kan de gelijkstelling tussen God en de natuur niet aanvaarden, en wil niet geloven, dat zijn „alter ego” het zo zal bedoeld hebben. De onduidelijkheid bij Spiegel prikkelt hem. Ik heb er reeds op gewezen, dat we hier zeker niet met pantheïsme te doen hebben, maar met de opvat-

ting: wie de natuur volgt, volgt God. Die mening wordt gesteund door Lipsius' gedachtengang dienaangaande. Eerst zegt deze dat de deugd wel enigszins bevorderd wordt door de natuur, maar dat ze door de „Doctrina” moet vervolmaakt worden. Hierbij verstaat hij zeer zeker onder „natuur” onze ingeboren aard.¹⁾ Later echter verklaart hij dat het heilgoed van de mens gelegen is in: „Naturam sequi”²⁾. Dat Lipsius hier iets anders verstaat onder „natuur” wordt ons duidelijk, als we doorlezen. Dan verklaart hij, hoe men onder „Natura communis” God, onder „natura propria” de rede verstaat.³⁾ Zijn rede volgen, dat is dan ook het „naturam sequi” volgens Lipsius, zodat hij met instemming Seneca's woorden aanhaalt: „Secundum naturam suam vivere”.⁴⁾ Ten slotte komt hij dan ook tot de conclusie: „Virtus rationem sequitur, haec naturam, ista Deum”. Hier blijkt weinig van een gelijkstelling, waartegen hij zich dan ook verzet in z'n *Physiologia*.⁵⁾ In zijn betoog gaat Lipsius telkens gedeeltelijk met de opvatting der Stoïci mee, om later weer beperkingen te maken. Bewust heeft Lipsius dus zeker niet Natuur-Rede-God gelijkgesteld. Dit gevoelen nu moet ook Spiegel bezielde hebben. Zij redeneerden beiden: alle drie stellen dezelfde eisen, en dus volgt men Gods wil, indien men zijn natuur volgt. Dat deze gedachtengang echter Spiegel niet helder voor ogen stond, blijkt wel uit zijn briefwisseling met Coornhert.

Lipsius verdedigt ook de Stoïsche leer dat 's mensen hoogste goed in de deugd alleen is gelegen.⁶⁾ De mens die dit verkregen heeft, is onveranderlijk van wil, omdat zijn oordeel niet op een waan berust, maar op een zeker weten, op de „Ratio”.⁷⁾ Hij volgt steeds God, dat wil zeggen, hij gehoorzaamt Hem en volgt Hem na.⁸⁾ Dit alles ligt in de lijn van Spiegels ideeën, evenals het voortdurend de aandacht vestigen op het verschil tussen „opinio”, „id

¹⁾ *Manuductio*, II, 10.

²⁾ *Ib.*, II, 14.

³⁾ *Ib.*, II, 16 en 17.

⁴⁾ *Ib.*, II, 18.

⁵⁾ *Physiologia*, I, 4-12. Vergelijk echter de *Manuductio*, II, 19, waar hij met instemming de „natura communis” met God gelijkstelt, evenals de „natura propria”.

⁶⁾ *Manuductio*, II, 20.

⁷⁾ *Ib.*, II, 15. Vergelijk II, 18.

⁸⁾ *Ib.*, II, 19. Vergelijk III, 12, waar hij spreekt van een conformeren van de eigen wil aan die van God.

est errorum vitiorumque mater" ¹⁾ en „ratio", d.i. „de rebus humanis divinisque... verum iudicium ac sensus" ²⁾. Steeds weer legt Spiegel er de nadruk op dat deze alleen de mens op het rechte pad brengt. En evenzo noemt Spiegel de „waan", zoals hij „opinio" heeft verduist, de grootste vijand van een zeker weten, en dus van de deugd. Overeenkomstig hiermee is ook bij Lipsius aan de wetenschap slechts een dienende plaats aangewezen; ze moet leiden tot de wijsheid. ³⁾

De „Constantia", standvastigheid van gemoed, die door Lipsius voorgestaan werd en waaraan hij zelfs een heel werk wijdde, vinden we bij Spiegel terug in de „willeloosheid". Voor beiden is dit: z'n wil geheel richten naar die van God, niets kwaad rekenen wat de mens overkomt, niets als vast bezitten.

Die „Constantia" kan alleen door uiterlijkheden verstoord worden: door de „falsa bona" en de „falsa mala", d.w.z.: „quae non in nobis sed circa nos, quaeque interiorem hunc hominem, id est animum, propria non juvant aut laedunt". Door die gewaande goede of kwade zaken worden we in begeerte naar of vrees voor gebeurtenissen gebracht, in vreugde of smart. ⁴⁾ Rampen zijn in zich zelf niet verkeerd; ze komen van God, die geen kwaad beoogt. In óórsprong zijn ze dus goed, maar ook door hun dóel. Ze dienen immers om te zuiveren, te tuchtigen of te straffen. ⁵⁾ Ziet men dit in, dan zal men ze als zodanig ontvangen. Toch vinden we in de *Constantia*, het werk dat wel het meest Lipsius' ideeën weergeeft, meer een resignatie, een onderwerping aan het noodlot, dan een actief aanvaarden. „Necessitatis non aliud effugium est, quam velle quod ipsa cogat." ⁶⁾ Wel verkondigt Lipsius in de *Manuductio* de altijddurende vreugde van de wijze, ook in rampen, maar dit gebeurt schools, in een systematisch-wetenschappelijke verhandeling over de paradoxen der Stoici. ⁷⁾ M.i. is meer waarde te hechten aan de uitlatingen in de *Constantia*, die veel meer getuigen

¹⁾ *Manuductio*, III, 8. Vergelijk ook *Constantia*, I, 5.

²⁾ *Constantia*, I, 4.

³⁾ *Constantia*, II, 4. Ook hier verschil gemaakt tussen wetenschap en wijsheid.

⁴⁾ *Constantia*, I, 7.

⁵⁾ *Constantia*, II, 6, 7, 8.

⁶⁾ *Constantia*, I, 21.

⁷⁾ *Manuductio*, III, 5, 6, 7.

van een persoonlijke bewogenheid dan van een koele uiteenzetting.

De valse-waan brengt de hartstochten, de affecten, voort; ze zijn dus verkeerd en moeten uitgeroeid, niet gematigd worden. Ze zetelen in de rede, al is het een verkeerd gebruikte rede.¹⁾

Veel is er, dat Spiegels ideeën volkomen of grotendeels dekt, ook de liefde voor de tuinen en afkeer van hen, die buitenlandse planten en bloemen zeer hoog achten.²⁾ En toch betwijfel ik op de reeds genoemde gronden een sterke beïnvloeding door Lipsius. Twee meer ondergeschikte feiten versterken, meen ik, m'n veronderstelling:

Lipsius bestrijdt in z'n in 1604 uitgekomen *Manuductio* de mening der *Academici*, alsof het hoogste geluk bevorderd wordt door de „bona corporis aut externa”.³⁾ En juist dit idee hing Spiegel oorspronkelijk aan. Indien hij hiervan is teruggekomen, dan zeker *niet* door Lipsius, zeker *niet* door diens *Manuductio*, maar door Coornhert, zoals zeer duidelijk uit diens brieven blijkt. Nauw hiermee samen hangt ook de mening, dat de wijze altijd blij is. Dit heeft Spiegel eveneens oorspronkelijk bestreden, waarbij Coornhert weer gepoogd heeft door allerlei argumentatie z'n jongere vriend van gedachten te doen veranderen.

In één opzicht kan Spiegel nog door Lipsius zijn beïnvloed: zijn mening dat de volmaaktheid hier niet te verkrijgen is, werd reeds zeer krachtig verdedigd door Lipsius, al zeggen ook de Stoïci, dat zulk een „sapiens consummatus” wel kan bestaan.⁴⁾ Ook van deze mening heeft Coornhert zijn vriend pogen af te brengen. Hier zouden we dan een tegenwerkende invloed van de zijde van Lipsius kunnen aannemen. Zekerheid hebben we echter niet, want in dit opzicht zou Lipsius' invloed persoonlijk geweest moeten zijn, mondeling dan wel per brief: Spiegel hing de mening immers lang voor 1604 aan!

In de kwestie van het ketter-doden zie ik dan ook alleen een stellige invloed. Verder lijkt me het slechts mogelijk, hoogstens aannemelijk, dat de *Constantia* ideeën van Spiegel bevestigd heeft, door traditie, door eigen nadenken of door lectuur verworven.

¹⁾ *Ib.*, III, 7.

²⁾ *Constantia*, II, 3.

³⁾ *Manuductio*, II, 21. Vergelijk III, 6-8.

⁴⁾ *Ib.*, II, 8.

De persoonlijke invloed is mogelijk groter geweest, maar deze onttrekt zich aan ons onderzoek.

¶ Onder Coornherts werken vinden we ook vertalingen van klasieken. De filosofische werken, door hem overgezet, zijn Cicero's *Officia* (1561), Seneca's *Weldaden* (1562), Philo Judaeus' *Van Edelheydt* (1583) en Boethius' *Vertrouwinghe* (1585). Spiegels eerste kennismaking met deze werken zal mijns inziens wel door deze vertalingen plaats gevonden hebben, al heeft hij ze waarschijnlijk later ook in 't oorspronkelijk gelezen.

Bij het doorlezen van deze werken treft ons zeker overeenkomst met Spiegel's werk in verschillende termen en beelden, echter in veel geringer mate dan bij de catechetische en andere stichtelijke lectuur het geval was. Termen als achtneming, beraad, beraden, berading, eenvuldig, moed (gemoed), onbedacht oordeel, verbeelding, willekeur, vinden we ook hier terug. Van veel beelden en meningen kunnen we de parallellen hier aanwijzen: God wordt ook omschreven als het hoogste goed; het goede heeft de beloning in zich zelf; de natuur is met weinig tevreden. Zo zijn er nog wel meer overeenkomstige gedachten op te sommen. De meeste echter kunnen we ook elders aantreffen, zodat invloed van deze werken zeer problematisch wordt.

Enkele beelden maken hierop een uitzondering: In Seneca's *Weldaden* wordt afkeurend gesproken over Epicurus: „alsoe v dunct gheen weldaet van hem ghenoten te hebben, maer dat v ondeylbare stofkens der sonnen ende v glinsterende poederkens v sonder eenighe voordachticheyt by gheual tsamen ghehooft oft ghemaect hebben, waeromme eert ghy Gode dan ?" ¹⁾

Terstond denken we dan aan deze regels van de *Hertspiegel*:

De willigh-blinde, diet ontkennen, die tgeval-
ligh tsamen-kleven vant ondeelbaar stuyf-stofs horten
Grond-oorzaak zeggen van dit al te zijn: die storten
Haar zellefs loochening, dat nietigh' Avontuur
Dit wert zo God. (*Hertsp.*, V, 40 vlg.).

De vergelijking van het gemoed met een kristallen bol, bij Boethius voorkomend (*Boek V, 4, Rijm*), kan Spiegel geïnspireerd hebben tot de volgende beschrijving:

¹⁾ SENECA, *vanden Weldaden*, 1562, blz. N 5 v°.

tVernuft een Perrel scheen, of Luchtklóot krystallynigh
Een Teken-ring daarom heel spieghel-glad doorschijnigh,
Daar beelden menighfout, staegh werden heengestraalt,
Door schichten velerley, uyt d' Hersnen neerghedaalt.

(Hertsp., IV, 253 vlg.).

Hetzelfde kunnen we zeggen van Plutarchus' *Van de rust des Ghemoets*, dat Spiegel ook gekend heeft. Voor Boomgaerts vertaling heeft hij ten minste een lofdicht geschreven. Of hij eerder het werk kende? De *Numa* van Plutarchus heeft hij in elk geval reeds voordien zelf bewerkt.¹⁾ De vertaling van Boomgaert is echter te laat verschenen, om *daarvan* invloed op Spiegel te mogen verwachten. Gelijkluidende woorden zouden hier meer duiden op een invloed van deze op de vertaler. Enkele plaatsen in dit werk zouden Spiegel geïnspireerd kunnen hebben tot overeenkomstige verzen in de *Hertspiegel*. Zo schrijft Plutarchus (in de vertaling van Boomgaert): „Den menschen van ouden tijden was 't ghenoegh, datse van de wilde ende onbetemde dieren niet beschadight en wierden, ende dit was alleenlijck haer eynde daerom sy teghen de selve streden: maer de nakomers geleert hebbende de selve te besighen, weten daer oock voordeel van te trecken, als sy met haer vleesch gevoedt, met hen hayr ende wolle gekleedt, met haer reusel ende galle genesen, ende met haer huyden gewapent werden” (*Uitg. 1644, blz. 39/40*). Elders lezen we: „So gewende hem Socrates in huys sijnder huysvrouwen toorne ende quaethoofd te verdragen, om sulcks gewoon zijnde dies te lijdt samigher met andere menschen omme te gaen” (*ib., blz. 50*). De plaatsen bij Spiegel, die hiermee overeenkomen, zijn niet moeilijk te vinden. In *Hertsp. I, 239 vlg.* lezen we:

..... eerst vocht heel zonder nót
Met dieren wreed in lijfgevaar, uyt wreeklust zot
Elk: na door na-verstand men zonder haar te schennen
Heeft mak tot ons gemak ten deel die leeren wennen:
De rest strekt spijs en kleet.

¹⁾ Diens *De virtute morali* kende hij ook, waarschijnlijk in een Latijnse vertaling. Zie: *Van Socrates ende Aristotels verschil*, (Werken, blz. 257).

En in *Boek VI*, regel 25/26 staat:

Te nut bruikt Sokrates zo ydermans ghebreken:
Tot torendwangs behulp, zijn quade wijfs qua treken. ¹⁾

Duidelijke, rechtstreekse invloed hebben op Spiegels werk gehad: Plato, Cebes en Epictetus. Of Spiegel voldoende kennis bezat om de teksten in het oorspronkelijk te verstaan, betwijfel ik. We weten dat hij het Grieks slechts op later leeftijd heeft geleerd, juist om Cebes en Epictetus in het oorspronkelijk te lezen, daar de vertalingen zo veel indruk op hem gemaakt hadden. Van Cebes en Epictetus kennen we overzettingen in het Nederlands. ²⁾ Van Plato's Republiek hebben die, voor zover we weten, niet bestaan. Hiervoor was hij dus aangewezen of op de oorspronkelijke tekst, of, wat me meer waarschijnlijk lijkt, op een latijnse vertaling. Ook is het mogelijk dat hij in een of ander werk Plato's hol vond beschreven en zo voor 't eerst met deze voorstelling kennis maakte. Hoe Spiegel er ook mee in aanraking gekomen is, hij heeft deze gelijkenis gekend en gebruikt, maar *vrij* aangewend. Een kort overzicht van beider opvatting zal dit doen zien:

Plato stelt ons ³⁾ een hol voor, aan de achterkant geheel open voor het zonlicht. Diep in het hol zitten de mensen, met de rug naar de zon en zo geketend dat ze slechts voor zich kunnen zien. Een licht brandt boven hen achter hun rug. Daar is ook een muur, waarlangs beelden gedragen worden, wier schaduwen op de tegenoverliggende wand te zien zijn. De gevangenen denken dat er niets reëls bestaat dan die schaduwen, die ze naar hun mening ook horen spreken. Vrijgemaakt, zien ze eerst niets, en verlangen naar hun oude schaduwbeelden terug. Trekt men ze langs een moeilijke weg naar buiten, dan zijn ze eerst verblind, en zullen pas langzamerhand de schaduwen en spiegelbeelden der voorwerpen onderscheiden, daarna pas de voorwerpen zelf en eindelijk de zon. Dan zullen ze niet meer verlangen naar het hol, en mochten zij er

¹⁾ Vergelijk *Hertsp.*, VII, 286, 341, 386, *Brief aan Paaw* (1606), *Werken*, blz. 239. Is het toeval dat Spiegel juist in later tijd dit beeld gebruikt, of heeft hij het toen pas leren kennen, b.v. uit Plutarchus?

²⁾ Zie A. GEERBAERT, *Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers*, Gent 1924, en M. BOAS, *De Nederlandsche Cebes-literatuur*, *Het Boek*, VII (1918), blz. 11-28. Verg. van dezelfde, *Tijdschr. Ned. T. en L.*, XXXVII, (1918), blz. 279 vlg.

³⁾ PLATO, *Republiek*, VII, begin.

in komen, eerst zo weinig zien dat zij in een dispuut dwazen zouden schijnen en minder onderlegd dan de schaduw-minnaars.

Tot zover is de inhoud vrijwel parallel aan die van Spiegel, hoewel de laatste ze lang niet zo uitwerkt. Ook bij Spiegel vinden we een hol, dat hier, anders dan bij Plato, de vorm van een mensenhart heeft. De ingang is echter „afbruekigh-eng”.

Het volk zit ook met de rug naar het zonnelicht en de uitgang. Achter zich hebben ze eveneens een muur en een licht, vóór zich op de wand ook schaduwbeelden van voorwerpen, langs die muur gedragen. Zij zijn echter vrij in hun bewegingen, in tegenstelling met Plato's gevangenen, die vrijgemaakt moeten worden, en *gedwongen* het hol te verlaten.¹⁾ Weinigen echter worden door „zielbezinning” achter de muur gebracht, zodat ze „beeldminnaars” worden; een hoogst enkele bereikt langs een heel moeilijke weg, waar men zeer opletten moet, het zonnelicht.

Direct valt ons, naast de gelijkheid, bij Spiegel een veel individueler trek op dan bij Plato. De uitwendige dwang bij de tweede, wordt bij de eerste door een innerlijke drang vervangen. In de uitlegging komen nog groter verschillen tot uiting.

Het hol is bij Plato de wereld, bij Spiegel het mensenhart.

Het vuur, bij Plato het zonnelicht, is bij Spiegel „ijdel waen”.

De gevangene, bij Plato de ziel, is bij Spiegel de mens.

Spiegel sluit zich veel dichter aan bij de parallel, verderop door Plato getrokken: „De mens wordt eerst van zijn ketenen bevrijd, laat de schaduwen achter zich, en wendt zich tot de beelden en het vuur waardoor ze verlicht worden. Daarna verlaat hij 't hol om de wereld te zien en de zon die dit alles beheerst en doet leven. Zó, vervolgt Plato, is ook de uitwerking der studie: de ziel verheft zich daardoor tot de edelste van alle wezens, de oorsprong van alle goed. Reeds spoedig laat bovendien Spiegel de hele vergelijking los, om over de „ijdele waan” te spreken en de oorzaken waardoor de menschen hierin worden gevangen gehouden. Voor Spiegel lijkt me het hele beeld daardoor niet veel meer dan een aanloop, een inleiding, om tot z'n eigenlijk doel van boek III te komen. Typisch is ook, hoe Spiegel van de objectieve voorstelling een subjectieve beleving maakt. Plato zegt: „stel u voor”, Spiegel beleeft

¹⁾ Vergelijkt men de niet afgewerkte afbeelding in de *Andere Hieroglyphica*, IV, dan ziet men een plaat, veel nauwer aansluitend aan Plato's beschrijving. Deze echter dateert van later en is niet door Spiegel geïnspireerd.

het: hij treedt het hol binnen, ziet de mensen er zitten, hoort ze twisten, beschrijft de schaduwbeelden, en verwondert zich, waarom die mensen er vrijwillig blijven. Spiegel zelf vraagt aan een der omstanders (Esopus, de fabeldichter) uitlegging, die hem dan gewordt. Deze lijkt mij echter niet lang zo logisch als die bij Plato. De gevoelsmens Spiegel geeft echter ook geen systeem, maar grijpt een beeld aan, dat hem treft, om het naar eigen gevoelen te veranderen, en het los te laten als het hem niet meer kan dienen. Esopus houdt op te spreken en Spiegel neemt het woord over, zonder dat we kunnen aanwijzen waar dit precies gebeurt. ¹⁾

Spiegel haalt op vele plaatsen Epictetus aan, ²⁾ en steeds met instemming. Dat deze de „dingwaardering” vooropstelt, heeft vooral zijn bijval. „Derhalven Epikteet zijn Zedevorm wel begint, dat de dingh waarderingh (*Upolepsis*) heel in ons ghewoud is”. Het beeld van de pot die gebroken wordt, of van de zoon die sterft wordt met instemming aangehaald. Treft het een ander, we zeggen: „dat is 's wereldts beloop”, overkomt het ons zelf, dan is de zaak ineens geheel veranderd! Spiegel ziet overeenstemming tussen de Christelijke leer, dat de waarheid vrij maakt, en die van Socrates, Democritus, Cebes en Epictetus. Bij de laatste is er ongetwijfeld overeenkomst. ³⁾ Toch mogen we de verschillen niet uit het ook verliezen. Juist veel van die niet-christelijke elementen uit dit veel gelezen volksboekje vinden we bij Spiegel terug. ⁴⁾ De ellende

¹⁾ Van Plato haalt SPIEGEL in de *Hertsp.*, II, 185 nog uit de *νομοι* aan de wet, die aan ieder een bepaalde hoeveelheid toewijst, waarboven hij niet mag komen. Dit werk beschrijft een staatsregeling in de geest van de schrijver.

Minder met Plato ingenomen blijkt SPIEGEL in de *Brief aan Paaw*, waar hij hem gedachteloos napraten van Socrates verwijt.

²⁾ *Hertsp.*, VI, 557; *Brief aan Paaw* (Werken, blz. 236 en 242); *Van natuurlijke geneichtheid* (ib., blz. 247). Naschrift *Byspraax Almanack* (ib., blz. 304).

³⁾ Zie K. KUIPER, *Epictetus en de christelijke moraal* (Verslagen Koninkl. Ak., Letterk. IV, 7, 370 vlg.).

⁴⁾ KUIPER wijst er op dat het Handboekje eerst is geparafraseerd in christelijke taal en dan door inkorting en interpolatie in christelijke geest is omgewerkt. Ook de vertaling van GILLIS heeft dit karakter. Veel is weggelaten, terwijl het derde deel niet bij het handboekje hoort, maar uit de „onderwijzingen” door Stobaeus en anderen verzameld, is genomen. Zie verder bijlage III.

der zonde en de uitredding hieruit, beide zijn Epictetus zowel als Spiegel vreemd. De mens zélf kan zich verlossen, omdat hij de waarheid kan weten, en kan doen wat hij wil; zodoende is bekering bij beiden een vrijwillige daad van de mens. Wel wijst Spiegel er nadrukkelijk op, dat dit niet zonder Christus gebeurt, maar in de praktijk merken we er weinig van. Zo wordt het gebed ook geen vragen om hulp, maar een zich conformeren aan Gods wil. Beider ethiek is daardoor een levenskunst, een zoeken naar de deugd, die het loon in zich zelf heeft, en het vermijden van de zonde, die haar eigen straf meebrengt.

Deze overeenkomst in de algemene gang van beider gedachten wordt nog versterkt door allerlei kleinigheden.

De „willeloosheid” is voor beide schrijvers het hoogste. Voor Spiegel behoef ik geen voorbeelden hiervan aan te halen: ze zijn in zijn werken voor 't grijpen. Voor beiden is ook de ziel het voor-naamste: de aardse zaken moeten gebruikt worden, voor zover ze deze nuttig kunnen zijn. Beiden geven de rede de leiding in alle aangelegenheden. Alle twee verbieden, zich op bezit te verhoovardigen, of op kennis. 't Eerste is wankel en een schijn, het tweede slechts nuttig om tot een beter leven te geraken.

We mogen aannemen dat Spiegel reeds door Epictetus beïnvloed is in z'n jeugd, toen hij dit werkje nog slechts in de vertaling van Gillis kende. Op zijn latere kennismaking met de oorspronkelijke tekst wijst de aanhaling der Griekse terminologie, die hij vaak tussen haakjes in Latijnse transcriptie of Griekse tekens aan de vertalingen toevoegt.

Kebes' tafereel was ook reeds vroeg aan Spiegel bekend; later heeft hij Grieks geleerd, om dit door hem zo hoog geschatte boekje in het oorspronkelijk te kunnen lezen.¹⁾ Verder blijkt zijn grote voorkeur voor deze wijsgeer, doordat hij herhaaldelijk niet slechts zijn naam noemt, zoals ook veel andere in opsommingen, maar hem voortdurend met instemming aanhaalt en citeert. Zó zeer is hij ten slotte met de idee van Kebes ingenomen, dat hij diens allegorie in plaat laat brengen, en liefst drie maal een overzicht geeft van de inhoud. Een korte samenvatting vinden we in een der weinige prozawerkjes van Spiegel, *Van Socrates ende Aristotels ver-*

¹⁾ *Hertsp.*, VI, 43 vlg.

schil.¹⁾ Zelfs wordt er nauwkeurig artikelsgewijs aangeduid, waar we de samenvattingen kunnen vinden. Eénmaal haalt hij Kebes woordelijk aan, maar in 't Latijn. Moeten we hieruit besluiten dat het werkje uit de tijd afkomstig is, waarin Spiegel nog geen Grieks kende, of heeft hij zich nooit zó de taal van Hellas kunnen eigen maken dat hij dit zinnetje in 't oorspronkelijk aan kon halen?

De tweede maal ontmoeten we Kebes' tafereel in Spiegel's werken in een korte dichterlijke paraphrase: *Kebes Tafereels Kort Begrip*²⁾. De uiteenzetting volgt het oorspronkelijk niet op de voet. Niet dat hij 't een of ander verandert. De volgorde is echter volkomen ongelijk. Spiegel bespreekt hier achtereenvolgens drie soorten mensen. Eerst beschrijft hij 't leven van hen, die „natuur-god", de ongeschonden neiging der natuur volgen, zonder in enig opzicht verleid te worden. Daarna komen zij aan de beurt, die wel door bezinning tot inkeer komen, maar in schijngeleerdheid menen te vinden wat ze nodig hebben. Eindelijk laat hij ook zien hoe sommige mensen eveneens deze moeilijkheid overwinnen en tot ware kennis, tot heil-geleerdheid komen. Juister en overzichtelijker samenvatting van Kebes' ideeën zal men moeilijk kunnen vinden. Al het overbodige is weggelaten, zodat de hoofdlijnen duidelijk zichtbaar worden. Spiegel moet de ideeën van Kebes wel buitengewoon goed gekend en zich eigen gemaakt hebben, om zo de kern van 't betoog samen te kunnen vatten!

Ook van de *Hertspiegel* is een groot deel aan deze wijsgeer gewijd. In het zesde en zevende boek vinden we een uitgebreide bewerking met allerlei toelichtingen en uitweidingen: in boek VI de neergaande lijn in het menselijk leven, door Erato uitgelegd, in boek VII de opgaande door Euterpe.

Het eerste perk behandelt Spiegel in vers Boek VI, vs. 47-489. D' oude man, zoals Gillis het Griekse *δαίμων* vertaalde, vinden we bij Spiegel als „natuur-god" terug, maar eerst als „d'oude", de „ongheschende neigving der naturen".³⁾ Gillis' „Bedroch", „die alle

¹⁾ *Werken*, blz. 257-259. Op blz. 258 komt dit excerpt voor.

²⁾ In de editie van de *Hertspiegel* 1614 na de *Hertspiegel* zelf. In de volgende uitgaven is het op dezelfde plaats opgenomen.

³⁾ De oude: *Hertsp.*, VI, 49.

Natuur-god: *Hertsp.*, VI, 58.

De proza-aanhalingen der volgende bladzijden zijn alle uit de vertaling van GILLIS.

menschen verleidt," is bij Spiegel „valsche schijns bedroch" (VI,67), die elk verlokt. Daarna ontmoet de mens „Opinien, Begheerten, wellusten", „eenen hoop wijven ende hoeren van diverschen fatsoene", of, zoals Spiegel het zegt, hij wordt „dezer snoder hoeren ghevanghen" (VI, 461) door het „onberadene haken na de ghaven der Fortuynen" (Gillis). Spiegel zegt „op zulken voet ontfanght men der Fortuynen gaven" (VI, 113), al spreekt hij later (*Hertsp.*, VI, 214) meer puristisch van „het Avontuur haar gaven".

Bij de beschrijving van dit eerste perk breidt Spiegel de stof sterk uit, geeft uitvoerig de redenen van het misverstand aan, en wijzigt, zo nodig, de volgorde van zijn voorbeeld.

„Bezinning" ¹⁾ voert de mens het tweede perk in. Een deel van boek VI en boek VII wordt hiermee gevuld. ²⁾ Nu komt hij tot de schijngeleerdheid. Ook hier vinden we weer de vrouwen (ondeugden) die we reeds in het eerste perk ontmoet hebben, al is het niet in zo groot aantal. „D'een van desen heet Onbedwingelijcheyt". Deze worden niet nogmaals door Spiegel behandeld; wel spreekt hij van de schoolgeleerden:

Die meest doch blijven lijkewel int hert verkeert,
Vol misverstand, vol zond, trots, ghulzich, en puttierigh,
Vol faam, staat, eerghezoek, luy, toornigh, nidigh gierich,
Maar boven al, ghoad-dunkend' en vol hovaardy
Kleinachtenz' alle menschen, die niet zo als zy
In Horezeggens school zijn bue van boekwey koeken.

(*Hertsp.*, VI, 492 vlg.).

Elders echter beschrijft Spiegel deze „onbedwinklicheid", zoals hij ze noemt, wel, nl. in zijn strijd tegen Aristoteles, die „zielbestierens macht in onbedwinklicheid" stelt. ³⁾ De schijngeleerdheid, die er heftig bestreden wordt, moet evenmin alleen hier het ontgelden. Wel komen de woorden schijngeleerd(heid), schoolgeleerd(heid) en schoolwijs hier het meest voor ⁴⁾, maar vooral in het vijfde boek vindt Spiegel telkens nog gelegenheid om een steek te geven aan de door hem zo gehate schijngeleerdheid.

¹⁾ „Bezinning", zoals SPIEGEL het steeds noemt, „berouw", zoals GILLIS het altijd vertaalt.

²⁾ *Hertsp.*, VI, 489-570 en VII, 103-310.

³⁾ *Hertsp.*, IV, 329 vlg. Dit hele tweede deel van Boek IV is er aan gewijd.

⁴⁾ Elf maal in nog geen honderd regels, tegen evenveel malen in het

Kebes somt dan de „misnoemde geleerde” op, als „Poëten, andere Oratoren, andere Dialectici, andere Musici, andere Arithmetici, andere Geometræ, andere Astrologi, andere Epicurei, andere Peripatetici, andere Critici, ende noch meer andere desen niet onghelijck”. Enigszins anders zegt Spiegel het, al komt het op 't zelfde neer:

..... in artseny, int recht,
In Taalkund, rekenkunst, in schoolwijs reenghevecht
In rijm, in woordghepronk, in redenrijkheid aardigh
Leit schijnghelcerdheids dueghd.

(Hertsp. VI, 499-502)

„De misnoemde geleertheyt en verlost van gheen dwalingen, gebreken, oft quaden. Want noch d'Opinien, noch dandere ghebreken en sullen van hun niet scheidten, veur datse versmaet” hebben „de valsche Gheleertheyt, ende den rechten wech inghetorden” zijn. Dit zegt Spiegel insgelijk, die er zelfs bijvoegt, dat bezinning hier zelden iemand redt. ¹⁾

Na een inleiding hervat hij in boek VII de geschiedenis. Had Erato verhaald hoe „de valsche schijn, en misverstand, doen dwalen”, Euterpe zal vertellen „Hoe ghy daar uyt tot heil moeght raken”. ²⁾ Dit kan alleen door een drank „die hun van desen dinghen purgere”, of, zoals Spiegel zegt „die... doet uytbreken valsche-schijns verkeerdheid”. ³⁾ Het „cleyn deurken”, en de „wech veur die deure, seer luttel ende van weynighe betreden, als die steyl, hert ende afbrekich schijnt te syne” missen we hier bij Spiegel. Toch ontbreekt de laatste in zijn hoofdwerk niet. We vinden die terug... als ingang van Plato's hol, evenals deze toegang

overige van de *Hertsp.* Twee maal vinden we buiten de *Hertsp.* deze woorden.

Voor wie van staatjes houdt, volgt hier een:

Schijngeleerd: *Hertsp.*, VI, 547; V, 263, 402, 485.

Schijngeleerdheid: *Ib.*, VI, 488, 502, 524; V, 113, 115, 259; IV, 329.

Schoolgeleerd: *Ib.*, VI, 491, 519, 556.

Schoolgeleerdheid: *Ib.*, VI, 541, 560, 565; II, 64; *Werken* 245.

Schoolwijs: *Ib.*, VI, 500; V, 365.

Schoolwijsheid: IV, 345, *Werken*, blz. 260.

Schriftgeleerde: III, 318.

¹⁾ *Hertsp.*, VI, 548.

²⁾ *Hertsp.*, VII, 101/2.

³⁾ *Hertsp.*, VII, 310.

„van alle syen afbreuckich”. Bij Plato beslaat deze de hele breedte van 't hol, bij Spiegel is „Afbreuekigh-eng den ingangh”, zoals de plaat die hij er bij heeft laten tekenen, óók heel duidelijk aangeeft. Een krachtiger voorbeeld van invloed is niet best mogelijk: Spiegel kon zich blijkbaar de weg naar de ware wijsheid alleen maar als moeilijk voorstellen.¹⁾

Op deze weg treft de mens een steilte, waartegen Bedwingelijkheid en Lijdzaamheid de deugdminnaar optrekken. Spiegel noemt ze meest Témelust en Torendwang. Wanneer hij in *Van Socrates ende Aristotels verschil* echter het korte resumé geeft, gebruikt hij dezelfde namen als Gillis. Hierna wordt de weg „lustich, effen, ende ghereet”, zoals ook Spiegel zegt: „den effen wegh... na t' darde park”.²⁾ Nu laat Spiegel pas deze derde afdeling beginnen, een kleine en onbetekenende afwijking van het oorspronkelijke. Aan de ingang wordt de mens de reeds eerder genoemde drank ingegeven „dat sy daer deure weten dat hun nymmermeer iet quaets in hunnen leven overcomen en sal” of, om met de dichter te spreken:

Zy gheeft u wetenschap dat u hier niet mach hindren,
De onverstuerlikheid die zy gheeft kan niet mindren
Door ghenereley gheval.

(Hertsp., VII, 313-315).

Daardoor raakt hij kwijt „Onwetenthey, ende Dwalinghe, ...ende Vermetelhey, ende Begheerlychey, ende Onbedwinghe-lychey, ende Tornichey, ende Ghierichey, ende alle dandere dinghen die hy int eerste perck ingheslict hadde”. Spiegel noemt ze korter op:

De dwaaling, t' misverstand, verkiezing, eigen zin,
De trotsheid, lustghezoek, me t'ghierigh gheldghewin.

(Hertsp., VII, 311|2).

Nu wordt de mens naar de deugden geleid, in de eerste plaats naar de wetenschap, erkent Spiegel met Kebes.³⁾ Beide schrijvers sommen dezelfde op, in bijna dezelfde volgorde, zij het met ver-

¹⁾ Een glad, glibberig pad vinden we ook *Hertsp.*, IV, 423 vlg. Ook invloed van **KEBES**?

²⁾ *Hertsp.*, VII, 307/8.

³⁾ *Hertsp.*, VII, 325.

schillende namen. Gillis geeft ze de volgende namen: Stercheyt, Rechtverdichey, Vromicheyt, Ghetempertheyt, Manierlycheyt, Miltheyt, Bedwingelycheyt, Goedertierenheyt".¹⁾ Spiegel noemt ze achtereenvolgens: Starckmoedicheid, Rechtvaardicheid, Reinhertigheid, Maticheid, Gheschiktheit, Barmhartigheid, Toren-dwang en Témelust". Wel opvallend is, dat geen van beide schrijvers de „vrijheid" noemt. Ze kunnen beide een druk gebruikt hebben, die de barmhartigheid daarvoor in de plaats stelde, maar eerder moeten we hier naar mijn mening aan een invloed van de vertaling denken.

Eindelijk laat Spiegel niet, als in *Kebes' tafereel*, de gezaligden teruggaan naar de plaats waar ze geweest zijn, om daar de ongelukkige mensen te aanschouwen. M.i. had hij hier een zeer goede reden voor: hij had dit „neergaande" leven reeds in alle toonaarden bezongen, terwijl bovendien in dit boek het „opgaande" moest behandeld worden. Een terugval was niet nodig en zelfs niet gewent. We behoeven waarlijk niet juist de plaatsen aan te wijzen waar Spiegel dezelfde ideeën verkondigt als in dit laatste deel van *Kebes' tafereel*: de dwaling doet het goede kwaad, en het kwade goed achten. Spiegels dingwaardering, valse waan enz. is op bijna iedere bladzij te vinden. De wijze wordt in zijn gerustheid door niets gestoord. Men denke aan Spiegels willeloosheid: de ware wetenschap leert dat alles de mens ten goede moet meewerken. Men moet aan de gaven van het lot niet hangen, en zich verblijden over het verkrijgen, of bedroeven over hun verlies, of zoals Spiegel zegt, niet „verkiezen". De schijngelerden zijn vol gebreken. Gaven als gezondheid e.d. zijn in zich zelf goed noch kwaad, of met Spiegel's woorden: 't is allemaal Gods gave! De oorzaak van alle kwaad wordt in 't eind van *Kebes' tafereel* ook zeker volgens Spiegels overtuiging verklaard, als daar geschreven wordt: „de verkeerde opinien van den dingen die men behoort te begeiren oft te schouwen sijn d'oorsake van alle quaden".²⁾

¹⁾ In het Grieks: ἐπίσημα, ἀνδρεία, δικαιοσύνη, καλοκάγαθά, σωφροσύνη, εὐταξία, ἐλευθερία, εγγρατεία, πραότης.

²⁾ Opzettelijk heb ik de vertaling van GILLIS gebruikt in mijn aanhalingen, in de hoop, dat de lezer ook verschillende keren getroffen is door gelijke of gelijksoortige woordkeus. 't Lijkt me zeer waarschijnlijk, dat SPIEGEL deze vertaling zo vaak heeft geraadpleegd, dat hij onwillekeurig veel van de terminologie en zinswendingen in zijn hoofd had, die hij daardoor overal in zijn werken, vaak onbewust, aanwendde.

In geen enkel ander opzicht hebben we bij Spiegel een zo rechtstreekse navolging gevonden als hier. Evenmin week hij elders zo weinig af van zijn voorbeeld. En geen wonder. Spiegel is geen verstandsmens, maar visionair. Hij kan niet in abstracto denken. Hij ziet in beelden. Niet alleen geeft hij in veel toelichtingen tafereeltjes, maar de meest abstracte voorstellingen ziet hij voor zich. De werking der rede: ze wordt voorgesteld als een bol met draaiende schijf er om heen. Men leze zelf de passage na en overtuige zich, hoe scherp concreet alles is voorgesteld. 's Mensen leven: 't is een pelgrimstocht, moeilijk, maar te volbrengen. De idee is oud, maar de concrete voorstelling van die oude ideeën die hem lief waren, veroorzaakt dat Kebes' werk, ook in de vertaling reeds, geweldige indruk op hem gemaakt heeft, hem zelfs nog op latere leeftijd er toe bracht een schilderij er naar te laten maken.

SPIEGEL EN MONTAIGNE

De verhouding tussen Spiegel en Montaigne¹⁾ is zeer verschillend beoordeeld. Sommigen, als Prinsen en Verwey²⁾, nemen invloed van de Fransman op Spiegel aan; anderen, als Zijderveld³⁾, verwerpen even verzekerd ieder verband. Te Winkel, met zijn voorzichtige formulering, schijnt tussen beiden te willen bemiddelen: „Eene zekere verwantschap van Spieghele met Montaigne kan niet worden ontkend, *al ware het ook alleen*, dat beiden de wijsheid begeerden, maar niet meenden te bezitten, dat beiden de waarheid zochten, maar er met Socrates van overtuigd waren, dat de ware wijze alleen dit weet, dat hij niets weet (*Ontwikkelingsgang*, tweede druk, III, 101). Vooral de geursiveerde woorden wijzen op een geven en nemen, waarmee men zich tot niets bindt.

Prinsen grondt zijn mening op het scepticisme van Spiegel en Montaigne: beider twijfel acht hij volkomen gelijk. Al was dit laatste echter waar, dan nog zou invloed van Montaigne niet noodzakelijk zijn: ook onafhankelijk van elkaar zouden beiden tot die ontkennde levenshouding kunnen zijn gekomen. Zijderveld ontkent zelfs die gelijkheid en weigert daarom tevens te geloven

¹⁾ Voor MONTAIGNE raadplege men:

P. VILLEY, *Les sources et l'évolution des Essais de Montaigne*, Paris, 1908.

G. LANSON, *Les Essais de Montaigne*, Paris, z.j.

H. J. J. JANSSEN, *Montaigne fidéiste*, Nijmegen-Utrecht, 1930.

Dr E. AUERBACH, *Der Schriftsteller Montaigne* (Germanisch-Romanische Monatschrift, 1932, blz. 39-53).

B. GROETHUYSEN, *Montaignes Weltanschauung* (Philologisch-Philosophische Studien. Festschrift für Eduard Wechssler, in: Berliner Beiträge zur Romanischen Philologie, Band I, Jena und Leipzig 1929, blz. 219-228).

HUGO FRIEDRICH, *Montaigne über Glauben und Wissen* (Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 10. Jahrg. (1932), III, 412-435).

B. J. H. M. TIMMERMANS, *Montaigne en onze tijd*, Groningen, 1933.

²⁾ PRINSEN, *Handboek*, 2e dr., blz. 182.

VERWEY, H. L. *Spiegel*, blz. 142.

³⁾ ZIJDERVELD, *Een en ander over Spieghele Hertspieghel* (Tdschr. Ned. Taal en Lett., 44 (1925), blz. 220-230).

aan een beïnvloeding van Spiegel door Montaigne. Ook dit evenwel lijkt me een gevaarlijke gevolgtrekking, daar het alleen bewijzen zou dat Spiegel *in dat opzicht* zich niet heeft laten leiden door de schrijver der Essais.

Over Montaigne's scepticisme bestaan afwijkende opvattingen: sommigen ¹⁾ zien in hem de man, wiens religieus gevoel gering ontwikkeld is, en die dus uit traditie maar Rooms-Katholiek blijft: hoe kan men weten of een ander geloof beter is? Anderen ²⁾ beschouwen hem als de fideïst, die een strenge scheiding maakt tussen geloof en wetenschap, en beweert dat we niets kunnen weten zonder dat dit ons door God is geopenbaard. M.i. zijn deze laatste dichters bij de waarheid dan de eersten, tenzij men Montaigne's uitingen niet als geloofwaardig beschouwt. Een diep religieus karakter schijnt hij mij echter niet te bezitten.

Ook moeten we niet vergeten dat de twijfel van Montaigne *niet* is de twijfel van de ouderdom, maar die der jeugd: hij ziet niet van verder zoeken af, keert zich niet van deze wereld, om in een andere zijn geluk te zoeken: hij ziet in de verscheidenheid en de wisseling der menselijke ideeën een weerspiegeling van de oneindige menigvuldigheden des levens: hij wenst wel niet alles zo maar te ontkennen of aan te nemen, maar wil ook niets voor onmogelijk houden. Volgens Groethuysen is dit Scepticisme een tussenrijk tussen weten en niet weten, tussen het geloven der Middeleeuwen en het weten van de nieuwe tijd. ³⁾

Een nieuwe moeilijkheid is dat men zich alle eeuwen door in alle landen „ten opzichte van Montaigne heeft vergist. En dat was onvermijdelijk. Niet vóór de twintigste eeuw heeft het nageslacht, door een nauwkeurige vergelijking van de stadia, waarin de Essais hebben verkeerd... ten slotte leeren onderscheiden, dat het voor Montaigne hoofdzaak was, een onafhankelijk leven te leiden, dat zijn stoïcisme, zijn scepticisme, zijn fideïsme, waardoor zijn navolgers zoo vaak zijn verblind, ten slotte niets waren dan vooroefeningen, dan veiligheidsmaatregelen om het einddoel zeker en ongehinderd te bereiken”. ⁴⁾

Spiegel heeft de werken van Montaigne zeker niet wetenschappelijk bestudeerd, niet die verschillende perioden, die tegenwoor-

¹⁾ LANSON, *a.w.* ²⁾ JANSSEN, *a.w.*

³⁾ GROETHUYSEN, *a.w.*

⁴⁾ TIMMERMANS, *a.w.*, blz. 5.

dig aangenomen worden, onderscheiden. Hij heeft de Essais gelezen, misschien gedeeltelijk vertaald, en voor zover hij zich er door heeft laten beïnvloeden, die uitingen aanvaard, die met de zijne het meest overeenstemden. We moeten dus trachten Montaigne te beschouwen zoals Spiegel hem gezien heeft, en niet onze visie op de Fransman „hinein interpreteren”. Montaigne zou zeker de eerste geweest zijn, die ons uit hoofde van z'n dynamische wereldbeschouwing gelijk zou geven.

Spiegel heeft bij Montaigne kunnen vinden een twijfel aan het menselijke weten, veel uitingen van een gematigd stoïcisme, en een niet fanatieke verdediging van het Rooms-Katholicisme. Dat dit alles in de lijn van Spiegel ligt zal niemand ontkennen. Of hij echter invloed van Montaigne heeft ondervonden, is een andere vraag. Wel heeft hij de werken van hem gekend, en hij is er zeker niet onverschillig voor geweest:

Een Frans man van den bergh, zet schools verstand ter zijden
En ziet door zellefs kund, des menschen ijl vernuft:
Dat meest, door schoolgheleerdheid, min weet, en meer suft.
(Hertsp. VI, 558-560).

Ook op andere plaatsen in zijn werken spreekt hij vol waardering van die man „die alom natuurlijk praat”¹⁾. Wel spreekt hij elders²⁾ met minder instemming over hem, maar hier noemt hij juist verschillende onderwerpen, waarover hij aanvankelijk met Coornhert van mening verschilde, als de lustzoeking en lustvolging, en de vriendschap. Coornhert is dan ook bang geweest voor de invloed van de Fransman op zijn vriend, die hij in zijn briefwisseling daartegen waarschuwt. Dat die vrees niet ongegrond was, blijkt wel uit de vertaling der Essais, die Spiegel in elk geval ondernomen heeft.³⁾

Over de vraag wat 's mensen opperste goed is, wordt veel getwist, maar voor Montaigne is 't overduidelijk: „Quoy qu'ils dient, en la vertu meme, le dernier bu de nostre visee, c'est la volupté. Il me plaist de battre leurs aureilles de ce mot, qui leur est si fort à contrecœur: et s'il signifie quelque supreme plaisir et excessif contentement, il est mieulx deu à l'assistance de la vertu qu'à nulle aultre assistance. Cette volupté, pour estre plus gaillarde, ner-

¹⁾ SPIEGEL, *Werken* (1723), blz. 240 in de brief aan Dr P. PAAW.

²⁾ In de brief aan P. K. HOOFT (*Werken* 1723, blz. 260 vlg.).

³⁾ *Bronnen*, blz. 246 (brief 26).

veuse, robuste, virile, n'en est que plus serieusement voluptueuse: et luy debvions donner le nom du plaisir, plus favorable, plus doux et naturel, non celuy de la vigueur, duquel nous l'avons denommee" (*Essais I, 19*). Hierna heeft Montaigne het dan nog over „cette aultre volupté plus basse, si elle meritoit ce beau nom". Hierin kon Spiegel zeker meegaan: ook hij verbond aan het beoefenen der deugd een lustgevoel, dat de mens terecht leidde, al mag men dan niet ter wille daarvan het goede volgen. Sterker nog treft ons die overeenkomst, als we er op letten dat in de briefwisseling met Coornhert Spiegel de lust als het hoogste goed verdedigt.¹⁾ Bovendien geeft een der werken van Coornhert een gesprek over dit onderwerp weer, waarin Coornhert Spiegel de mening laat bestrijden dat wellust 's mensen levensdoel is.²⁾ Daar schrijft Spiegel zelfs: „Het was my een lust, des lijfs misbruyckte Wellust, so hatelijc en verwatelijck, als waarachtelijck ende krachtelijck voor ooghen te stellen: dat sy haar kenners niet meer, als voor, verlustigen noch aanlocken en sal moghen: om door 't blinde verkiesen eyghen, boven Godes wille, te volgen: ende als wijse Tem-lusten niet haar lusten, maar Deughde na te volghen: den welcken alle goede lusten van selfs, als schaduwen heur wesen altijd navorghen". Coornhert heeft zijn jongere vriend dus met alle kracht terug pogen te brengen van dit, door hem verkeerd geacht, maar door Montaigne ingenomen standpunt.

Montaigne twijfelt aan de menselijke kennis: „Nous avons formé une verité par la consultation et concurrence de nos cinq sens; mais à l'avanture falloit-il l'accord de huict ou de dix sens et leur contribution pour l'appercevoir certainement et en son essence" (*Essais II, 12*). „Finalement, il n'y a aucune constante existence, ny de nostre estre, ni de celuy des objets. Et nous, et nostre iugement, et toutes choses mortelles, vont coulant et roulant sans cesse. Ainsin il ne se peult establir rien de certain de l'un à l'autre, et le iugeant et le iugé estans en continuelle mutation et branle" (*Essais II, 12*). Hier zitten we wel midden in de dynamische wereldbeschouwing van Montaigne. Deze is echter Spiegel ook niet vreemd³⁾:

¹⁾ Zie het hoofdstuk over COORNHERT en SPIEGEL, blz. 77 vlg.

²⁾ *Oppeste Goedts Nasporinghe* (Werken, I, 337-353). De aanhaling komt voor op blz. 351c.

³⁾ Men vergelijk ook de wordingsgeschiedenis in de *Hertspieghel* (Boek

..... Al uur ons kund, ja wezen, waalt.
.....
Wy sluyten huyden aars vaak dan wy ghistren deden
(Hertsp., I, 168 en 170).

Wy weten by de gis
(Lieden op 't Vader Ons, 5).

Zo grote plaats heeft zelfs dat wankele van 's mensen weten in Spiegels ideeën ingenomen, dat „walen” een kenmerkend woord voor hem geworden is. Zelfs het „reenberaden” is „waalbaar” (Hertsp., V, 150). Hij weet dan ook heel goed dat hij zelf evenmin onfeilbaar is als andere mensen:

Ziet iemand mijn faalgrijping, onmacht, waalbaarheid?
Die ziet niet dan ik zelf wel zach en heb ghezeyd.
(Hertsp., I, 23/24).

Twijfel is voor Spiegel aanbevelenswaard:

Zo twyfelt meestentijd, op dat gh'uw min vergist.
Wel twyflen, oorsaak is van goede redenering.
Het twyflen, kennis-proef is, van Grond-kunds ontbering.
Dit ziet de wyze meest: d'onwyze twyfelt minst.
Die niet weet, twyfelt niet, z'ist weten twijffel-winst.
(Hertsp., I, 554 vlg.).

Evenmin als bij Montaigne leidt dit echter bij Spiegel tot stilzitten en berusten, maar wel tot een pogen om het zeker-weten zo dicht mogelijk te benaderen.

In het godsdienstige staat het iets anders: „ie dirois volontiers que c'est bien assez qu'un homme, quelque recommandation qu'il aye, soit creu de ce qui est humain: de ce qui est hors de sa conception, et d'un effect supernaturel, il en doibt estre creu lors seulement qu'une approbation supernaturelle l'a auctorisé” (*Essais*, III, 11). Met deze uitlating zal Spiegel het zeker eens geweest zijn. Evenzo zal hij met instemming gelezen hebben: „mais à peine me feroit on accroire que la veue de nos crucifix et peinture de ce piteux supplice, que les ornements et mouvements cerimonieux

II, 21 vlg.). Dit dynamisme is echter m.i. niet invloed van Montaigne, maar een geesteshouding van velen uit die tijd. Daarom ga ik er hier ook verder niet op in. Voor een verdere beschouwing vergelijkte men TIMMERMANS, a.w. bl. 9.

de nos eglises, que les voix accommodees à la devotion de nostre pensee, et cette esmotion des sens, n'eschauffent l'ame des peuples d'une passion religieuse de tresutile effect" (*Essai II, 12*). Zelf zegt hij immers ook van de ceremoniën:

Ter God-vrucht zijse nut. haar stuensel-bruik beswaart

(*Hertsp., I, 288*).

Bij beiden treedt in hun werken echter het „geloof" op de achtergrond: Spiegel verzocht zijn vriend Coornhert geen bijbelteksten als bewijs aan te halen, en lang kan men in Montaigne's werken lezen, voor men er een aanhaling uit de Heilige Schrift in vindt. „Les utiles naturels et humains que Dieu nous a donnez" (*Essais II, 12*), die als hulpmiddelen voor het geloof mogen worden gebruikt, ze nemen als zodanig een wel wat te grote plaats in de werken der beide schrijvers in. Ze gaan wel uit van het beginsel: zonder God kan de mens niets, maar ze denken er niet aan, dit hun tijdgenoten in te hameren, zoals Spiegel in elk geval met andere principes wèl doet. Een enkele maal slechts, en dan terloops, spreken ze er over. Zo Montaigne, waar hij zegt: de mens „s'eslevera si Dieu lui preste extraordinairement la main; il s'eslevera, abandonnant et renonçant à ses propres moyens, et se laissant hausser et soubselever par les moyens purement celestes. C'est à nostre foy Chrestiene, non à sa vertu Stoïque, de pretandre à cette divine et miraculeuse metamorfose" (*Essais II, 12 einde*).

Montaigne heeft een zekere minachting voor de wetenschap: men weet niet of de waarnemingen juist zijn, terwijl hartstochten bovendien nog het oordeel verleiden. „Quelles differences de sens et de raison, quelle contrariété d'imaginations nous presente la diversité de nos passions?" (*Essais II, 12*) Velen willen bovendien over de hemelse zaken oordelen, vóór ze de aardse kennen: „il seroit temps d'amuser son pensement aux choses qui estoient dans les nues, quand il auroit prouveu à celles qui estoient à ses pieds". Montaigne acht het gewenst „de regarder plustost à soy qu'au ciel. Car, come dict Democritus, par la bouche de Cicero, quod est ante pedes, nemo spectat: cœli scrutantur plagas" (*ib.*). Wij mensen behoeven op al die kennis bovendien waarlijk zo trots niet te zijn. We weten „que la pluspart des arts, les bestes nous les ont apprinses, comme l'araignee à tistre et à coudre, l'arondelle à bastir, le cygne et le rossignol la musique et plusieurs animaux,

par leur imitations, à faire la medecine'' (*Essais II, 12*).¹⁾

Dwaasheid is 't, hier niet van wetenschap en wijsheid te spreken: „Car d'alleguer, pour les desprimer, que c'est par la seule instruction et maistrise de nature qu'elles le sçavent, ce n'est pas leur oster le tiltre de science et de prudence, c'est la leur attribuer à plus forte raison qu'à nous, pour l'honneur d'une si certaine maistrisse d'eschole'' (*ib.*).

Ook Spiegel kan het niet vinden met de „schijngelerdheid'' en hen die al vroeg willen „meestren'' grote zaken (*Hertsp., I, 415*), of „hemelghang thien hemels hóogh'' kunnen narekenen (*Hertsp., III, 58*). Evenzo wijst Spiegel, tot verootmoediging van de mens, op de dieren:

Ghemak, en slaafse pracht, brengt ons het weven inne.
Of heeftmen dit gheleerd, óók tspinnen, vande spinne?
Het huisselijk ghebouw, scheen wenschelijk bedocht.
Doch heeft de Zwaluw dit (min dertel) oit bewrocht.
De Bijen wijselijk haar Koningh-rijk bestieren.
Voorzichtigh en bezorgt is tburgherrecht der Mieren.
Dees kleine dierkens ghauw, voortreffen ons, tis schand
in kunst: te meer, gemerkt t'behulp van tong en hand.
Nueswijs noch zal de mensch (door eighen liefs beroemen
Vernuftich zich alleen, hen onvernuftich, noemen.

(*Hertsp., II, 77 vlg.*)

Laat de mens niet zo hoogmoedig zijn:

Wes draaghdy hoghemoed? op schoonheid? snelheid?
[krachten?

By lely, voghel, stier, is u bóogh ring te achten.
En t'is noch al gheleent, en niet u eighen ghoed.

(*Hertsp., II, 285 vlg.*)

Spiegel spreekt minachtend van:

menschen weerlóós die met leengheweer krijggh voeren.

(*Hertsp., II, 102*)

Dit is dezelfde geest die in de volgende uitlating van Montaigne uitkomt; „Assez d'avantages gagnons nous sur nos ennemis,

¹⁾ Vergelijk de voorbeelden in hetzelfde hoofdstuk vóór het aangehaalde citaat.

qui sont avantages empruntez, non pas nostres" (*Essais I, 30*).

Waanwijsheid houdt de mensen van de ware kennis af:

„La peste de l'homme, c'est l'opinion de sçavoir", zegt Montaigne, (*Essais, II, 12*) en Spiegel spreekt van de

Waan-kennis die belet, dat zy gheenssins ghezezen
(*Hertsp., V, 426*),

van „waankuns klerken", die „door vreemde zorgh, zich zelf verzuimen" (*Hertsp., III, 146*). Herhaaldelijk bestrijdt hij daarenboven de „waan" en schijn- of schoolgeleerdheid.

Het goedleven hangt niet van die kennis af: „Les moeurs et les propos des paisans, ie les treuve communement plus ordonnez selon la prescription de la vraye philosophie, que ne sont ceulx de nos philosophes: *plus sapit vulgus, quia tantum, quantum opus est, sapit*", zegt Montaigne (*Essais III, 7*), waarbij Spiegel zich aansluit met zijn

De kindse slechte luy ghemeenlik leven best
(*Hertsp., VI, 535*).

De enige kennis die beiden dan ook als zodanig aanvaarden, is de zelf beleefde, de ervaringskennis:

t'Beleven maar, doet dode kennis in ons leven.

T'is anders niet dan droom, verbeelding, ydel waan.

(*Hertsp., III, 150/151*).

Dit is ook zelfkennis. Montaigne en Spiegel nemen beiden zich zelf tot voorwerp van studie; Het Socratische „ken u zelf" kan men in hun werken herhaalde malen aantreffen.

„C'est assez vescu pour aultruy; vivons pour nous. ...Il fault desnouer ces obligations si fortes; et meshuy aymer cecy et cela, mais n'espouser rien que soy", oordeelt Montaigne ¹⁾ (*Essais I, 38*).

Met deze individualistische beschouwing is Spiegel het volkomen eens:

Wort elk vroom, blijf ik boos, wat baat my haar genueght?

Blijft elk boos, word ik vroom, wat schaat my haar ondueght?

(*Hertsp., IV, 231/2*).

Hij schrijft z'n *Hertspiegel* niet ten behoeve van anderen. Zelfonderzoek is het hoofddoel:

¹⁾ Vergelijk *Essais, II, 17*.

Dat ons dit onderzoek, een heil-trap magh verstreken.
T'is buyten-kans, kant and'ren óók tót dueghd verwekken.
(Hertsp., I, 105/6).

Deze zelfbeschouwing onderneemt Spiegel, evenals Montaigne liefst als ambteloos burger, zonder door de buitenwereld gestoord te worden. Gelijk Montaigne is hij echter evenmin uit principe tegen „bedieningen”.

Die zoekt meest eerst gheleerdheid: daar na zorgklik gheld:
Dan macht om heerschen, alle drie zijnt ghoede dinghen:
Maar omt ghevaar misprijs ik zich in staat te minghen:
Op datmen vry in Christi vryheid vailigh wandere:
De staatziek want verkóópt zich tot een slaaf van, andere.¹⁾
(Uyterste Wil).

Spiegel heeft dit in zijn leven ook getóond: Hij heeft het bevel gevoerd over de Amsterdamse schutters, maar ook het „gevaar” ondervonden, dat er in lag opgesloten.

Coornhert kon zich moeilijk met deze opvatting verenigen, en meende, zoals we gezien hebben, dat hieruit ook Spiegels egoïstische vriendschapsidee voortkwam. Uitdrukkelijk noemt hij daar Montaigne als de voorstander van deze verderfelijke mening. M.i. doet Coornhert hem daar onrecht. Montaigne zegt zelf: „Tout estant par effect commun entre eux, volonte, pensemens, iugemens, biens, femmes, enfans, honneur et vie, et leur convenance n'estant qu'un' ame en deus cors, selon la trespropre definition d'Aristote, ils ne se peuvent ny prester ny donner rien” (*Essais*, I, 28). Misschien heeft Coornhert zich laten misleiden door Montaigne's beschouwing over de vriendschap van Eudamidas met Charixenus en Areteus?²⁾

Voor Montaigne, zowel als Spiegel is het volgen van de natuur het veilige middel om tot het gewenste levensdoel, nl. de zaligheid, te geraken. „Nature mesme nous preste la main” (*Essais*, I, 20). We moeten ons voeden en „la terre en produit et luy en offre assez pour de necessité” (*Essais*, II, 12); „c'est merveille combien peu il fault à nature pour se contenter” (*ib.*).

¹⁾ Of zoals de latere uitgaven de laatste regels hebben:
't Is wenschelijkt wel bruyken vryheyds ghaaf,
De staatziek want verkóópt zich tot een anders slaaf.

²⁾ Zie het hoofdstuk over COORNHERT, blz. 81.

De zelfde klank (misschien de weerklank?) vinden we bij Spiegel:

Onmaat wijkt af van maat, buight neighing en natuur
In misverstand verrokt, door valsch schijns bestuur.
Natuur-tocht eischt het voetsel, kiezing t'lekker smaken:
Natuur natuurs behoeft, u waan t'gheldgherigh haken:
Natuur zoekt kiesbaar heil, door onmaat groeyt de wensch.
Natuurlik haatmen t'quaad, onmatichlick den mensch.

(*Hertsp.*, VI, 195 vlg.).

Het gehele hierop volgende fragment is een lofzang op de natuur, die slechts weinig nodig heeft: „Ach heilich ende veiligh maakt door klein behoeft Natuur” (*Hertsp.*, VI, 392). De „eeklen” en de „Brun” zijn voldoende voor eten en drinken. Kleren hebben we niet of bijna niet nodig en evenmin huizen, zoals wij ze tegenwoordig bewonen, meent Spiegel,¹⁾ en Montaigne is het volkomen met hem eens. „Nostre peau est pourveue, aussi suffisamment que la leur (der dieren), de fermeté contre les iniures du temps: tesmoing plusieurs nations qui n'ont encores gousté aulcun usage de vestements” (*Essais*, II, 12).

Veel dingen verhinderen, de juiste levenswijze te volgen: harts-tochten verleiden het oordeel: „Quelles differences de sens et de raison, quelle contrariété d'imaginations, nous presente la diversité de nos passions?” (*Essais*, II, 12) of volgens Spiegel „Hertstochten terghlik-wuft, meest horten tegen reden” (*Hertsp.*, III, 446). Montaigne spreekt van: „Ces cupiditez estrangieres, que l'ignorance du bien et une faulse opinion ont coulees en nous” (*Essais*, II, 12), terwijl Spiegel steeds weer toort tegen het on- en misverstand, dat ons misleidt. Ook de gewoonte kan ons vasthouden in onze verkeerde levenswijze: „car c'est, à la verité, une violente et traistresse maistresse d'escole, que la coustume” (*Essais*, I, 22). Geen wonder dat voedsters zeer veel invloed hebben op het wel of kwalijk leven van de mens, immers: „nostre principal gouvernement est entre les mains des nourrices” (*Essais*, I, 22). Spiegel spreekt evenzo over onze „erfzonde” en „wennis”. Op de grote invloed der voedster legt ook hij de nadruk:

¹⁾ Vergelijk *Hertsp.*, II, 200-208.

Treft ghy een Boze am off voester-voogden zondigh?
Haar quaad-zok, voorghangh, leer, vergift u heilzucht
(grondigh.)

Zijns ook godvruchtigh wijs? u ziel krijght zulken vouw.
Die u ghenieten doet meer heil, en minder rouw.
(Hertsp., I, 365 vlg.).

Samenvattend zegt Spiegel even verder:

Landswijs, huiswennis, am (voor redens recht gebruyk)
Dus leyden by gheval, in heil óf onheils fuyk.
(Hertsp., I, 403/4).

Het doel van de mens in dit leven is *niet*, zich alle genoegens te ontzeggen: „Il se fault servir de ces commoditez accidentales et hors de nous, en tant qu'elles nous sont plaisantes, mais sans en faire nostre principal fondement; ce ne l'est pas: ny la raison ny la nature ne le veulent. Pourquoi, contre ses loix, asservirons nous nostre contentement à la puissance d'aultruy? D'anticiper aussi les accidents de fortune; se priver des commoditez qui nous sont en mains, comme plusieurs ont fait par devotion, et quelques philosophes par discours; se servir soy mesme, coucher sur la dure, se crever les yeulx, iecter ses richesses emmy la riviere, rechercher la douleur; ceulx là pour, par le torment de cette vie, en acquerir la beatitude d'une aultre; ceulx ci pour, s'estant logez en la plus basse marche, se mettre en seureté de nouvelle cheute, c'est l'action d'une vertu excessive” (*Essais*, II, 37). Deze houding komt geheel overeen met die van Spiegel, die ook wel het tijdelijke wil beminnen, maar er niet het gehele hart aan hangen.¹⁾

Ook Spiegel vraagt:

Zouwdy voor tarwen-brood, rauw ekelen begheren?
Slaapt ghi beter in stro, als op ghedrooghde veren?
Woondy int dampigh duister hol, met meerder lust
Dan dat ghi warm en droogh int woonhuys voechlik rust?
(Hertsp., II, 253 vlg.).

Voor beiden is ten slotte dan ook het hoogste de „willeloosheid”, om een term van Spiegel te gebruiken. Montaigne kent dit woord wel niet, maar met de zaak is hij zeker op de hoogte: „Socrates ne requeroit les dieux sinon de luy donner ce qu'ils savoient lui estre

¹⁾ Hertsp., VI, 161 vlg.

salutaire; et la priere des Lacedemoniens, publique et privee, portoit simplement, Les choses bonnes et belles leur estre octroyees; remettant à la discretion de la puissance supresme le triage et choisis d'icelles... et le chrestien supplie Dieu „Que sa volenté soit faicte”, pour ne tumber en l'inconvenient que les poëtes feignent du roy Midas... Dieu pourroit nous octroyer les richesses, les honneurs, la vie et la santé mesme, quelquesfois à nostre domage; car tout ce qui nous est plaisant ne nous est pas tousiours salutaire” (*Essais, II, 12*).¹⁾

Tot hier toe is er een onmiskenbare overeenkomst tussen Montaigne en Spiegel. Maar dit verandert, zodra er sprake is van de „rede”, de „raison”. Bij Montaigne zelf vinden we dan uitdrukkingen die elkaar niet slechts schijnbaar, maar ook inderdaad tegen spreken. Dit moet verwondering en verwarring veroorzaken bij hen die zich geen rekenschap geven van het ontstaan en de bouw der *Essais*. In de stukken uit de periode van z'n stoïcisme („Le stoïcisme d'un voluptueux”, zoals Lanson zegt) en in die van de laatste tijd heeft de rede een alleszins belangrijke plaats ingenomen; in die tijdens z'n scepticisme ontstaan, wordt ze echter zelfs als gevaarlijk voorgesteld. Leest men de *Apologie de Raymond Sebond*, dan behoeft men geen ogenblik in twijfel te verkeren wat toen Montaigne's beschouwing van de „rede” was, waaronder hij verstaat: „cette apparence de discours que chascun forge en soy: cette raison, de la condition de laquelle il y en peult avoir cent contraires autour d'un mesme subiect” (*Essais, II, 12*). Welk een verwarring, als we de rede zouden volgen: „car ce que nostre raison nous y conseille de plus vraysemblable²⁾, c'est generalement à chascun d'obeïr aux lois de son pais, ...et par là que veult elle dire, sinon que nostre debvoir n'a aultre regle que fortuite?” (*ib.*). Daardoor is de rede „un glaive double et dangereux” (*Essais, II, 17*)³⁾, zodat het een hersenschim is, te menen „que la raison humaine est contreroolleuse generale de tout ce qui est au dehors et au dedans de la voulte celeste” (*Essais, II, 12*).

¹⁾ Vergelijk *Hertsp.*, VI, 115 vlg. en 161 vlg.

²⁾ Men bedenke dat MONTAIGNE niets als zeker, hoogstens iets als waarschijnlijk aanvaardt.

³⁾ Deze aanhaling is wel niet uit de *Apologie*, maar kan hier toch wel gebruikt worden, omdat ze uit dezelfde tijd dateert, en dezelfde levenshouding uitdrukt.

Hoogstens mag de rede dan ook helpen (*Essais*, II, 12). Montaigne maakt de gevolgtrekking „que i'aimois mieulx suyvre les effects que la raison” (*Essais*, II, 12).

In het algemeen zal Spiegel met deze uitingen niet ingestemd hebben, daar hij juist de rede een belangrijk aandeel geeft in de beslissing over een te volgen gedragslijn.¹⁾ Mogelijk hebben ze echter hem niet zozeer tot tegenspraak geprikkeld als de nog te noemen aanhalingen, omdat het hele verband, waarin ze voorkomen, bedoelt de trots en waanwijsheid van de mens te breken. En hierin stond Spiegel zeker aan de zijde van Montaigne.

Vooraf in de definitieve „ars vivendi” van Montaigne leeft echter een heel andere overtuiging dan die van Spiegel. „Socrate demeure „son régent”, mais comme le meilleur interprète de la simplicité naturelle, comme le commentateur de la vie populaire, réglée par la seule nature... Il ne s'agit pas pour lui, d'édifier sur le papier un beau système, mais de réaliser une bonne vie”.²⁾ „Il entend conduire la sienne (la vie) selon la raison”.³⁾ Non pas selon la raison spéculative qui déduit un système de morale d'un principe *à priori*, métaphysique ou mystique⁴⁾. Cela est bon pour les disputes de l'école. Il cherche, lui, un arrangement raisonnable qui suffise à régler la pratique”.⁵⁾

Ondeugd is volgens Montaigne elders vaak onwetendheid. De rede moet het geweten steeds raden en waarschuwen. Deze moet de leiding hebben. „Puisqu'il a pleu à Dieu nous douer de quelque capacité de discours⁶⁾, affin que, comme les bestes, nous ne fusions pas servilement assuictis aux loix communes, ains que nous nous y appliquassions par iugement et liberté volontaire, nous devons bien prester un peu à la simple autorité de nature, mais non pas nous laisser tyranniquement emporter à elle: *la seule raison doit avoir la conduite de nos inclinations... nous rendans*

¹⁾ De mening dat de menselijke rede alles kan begrijpen, wordt echter ook overal door SPIEGEL verworpen: voor die kennis is ons verstand immers te klein!

²⁾ LANSON, *a.w.*, blz. 192. ³⁾ Cursivering van mij.

⁴⁾ Zeker is het dit misbruik van de rede, dat MONTAIGNE vooral gispt in zijn sceptische periode: de te hoge mening die de mens van zijn verstand koestert. In de *Apologie* spreekt hij er ook elders over.

⁵⁾ LANSON, *a.w.*, blz. 196.

⁶⁾ Dit woord geeft het best SPIEGELS term „rede” weer, terwijl „raison” meer SPIEGELS „vernunft” is, de capaciteit om te redeneren.

tousiours à la raison, nonobstant la force naturelle",¹⁾ (*Essais*, II, 8). Het is zonder meer duidelijk dat Spiegel deze opvattingen van Montaigne kon delen; dat door de *Essais* zijn ideeën er over konden verdiept en versterkt worden. De uitlatingen waarmee hij het niet eens was, kunnen hem bovendien tot nauwkeuriger formulering van zijn eigen gedachten gediend hebben.

Het zou echter onjuist zijn, de boven beschreven overeenstemming alleen in het licht te stellen en de verschillen die er zeer zeker ook waren, geheel in het donker te laten wegschuilen. 'k Heb reeds gewezen op de uitlatingen ten aanzien van de rede, die uit de sceptische tijd dateren.

Diepgaander verschillen komen ook voor. Spiegel zelf wijst ons op enkele, wanneer hij in zijn werken over Montaigne spreekt: „anghaande des lustzoekings en lustvolghings strik” acht hij Montaigne's oren „al heel begroeyt en verstopt”²⁾. Al erkent Spiegel dat lust altijd uitvloeisel is van het volgen der natuur, toch ontkent hij dat men deze moet zoeken of volgen.³⁾ Dit moet men alleen de deugd doen. Ook meent hij „dat Montaigne de vriendschap al te eenzins of eyghenzinnigh maakt”.⁴⁾ Zijn bezwaren echter formuleert hij niet, waardoor we verder in den blinde blijven tasten. Z'n verloochening van Montaigne staat hier, zowel als bij de lustvolgving, duidelijk onder invloed van Coornhert, die zich in de briefwisseling alle moeite gegeven heeft om zijn jongere vriend te overtuigen.

Nog grotere verschillen komen naar voren: de mening door Montaigne gepropageerd „il n'est rien plus vray-semblable que la conformité et relation du corps à l'esprit”⁵⁾, is in lijnrechte tegenstelling met Spiegels mening. Hij erkent:

¹⁾ Cursivering van mij. Voor nadere uiteenzetting der perioden raadplege men het aangehaalde werk van LANSON.

²⁾ *Werken*, 1723, blz. 261 (Brief aan P. K. HOOFT).

³⁾ Verg. aldaar ook blz. 262, waar SPIEGEL nog nauwkeuriger zijn bezwaar formuleert, nl.: MONTAIGNE wil het leven genieten. Maar wat doet SPIEGEL anders, wanneer hij het „noodwisselambacht” prijst? M.i. staat hij hier dicht bij MONTAIGNE dan hij zelf wil erkennen. Zijn verdedigen van het „loshertig minnen” komt er, dunkt me, ten minste ook mee overeen. In theorie schijnt hij door COORNHERT bekeerd. Ook in de praktijk? (Vergelijk het hoofdstuk over COORNHERT).

⁴⁾ *Werken*, 1723, blz. 264 (Brief aan P. K. HOOFT).

⁵⁾ TIMMERMANS, a.w., blz. 7. Hier komt ook de aanhaling voor.

Ghewis terwijl de ziel en tlichaam hier zijn een
Moet smenschen hóógste goed die beiden zijn ghemeen. ¹⁾

Maar tevens vergelijkt hij (echt middeleeuws!) het lichaam bij een ezel, en de ziel bij de meester:

Zal d'ezel over wegh, daar moet zijn op ghepast,
U draghen, of hy stort terneder met zyn last.
Maar meer ontzinnicheid ist, d'ezel zo te mesten
Dat voor den drijver niet of weynigh blijft ten besten.

(Hertsp., III, 475 vlg.).

Voor al het verschil in waardering van Kebes moet opgemerkt worden. Spiegel bezit een schilderij naar diens werk, en een groot deel van zijn gedicht is daarvan een uitwerking. Moeilijk is de weg der deugd, die woont, hoog op een steile, bijna ongenaakbare rots. Montaigne kan zich met die mening moeilijk verenigen. Deugd is juist heel gemakkelijk te genaken: „La plus expresse marque de la sagesse, c'est une éjouissance constante: son état est comme des choses au-dessus de la lune: toujours serein. Elle a pour son but la vertu, qui n'est pas, comme dit l'école, plantée a la tête d'un mont coupé, raboteux et inaccessible. Ceux qui l'ont approchée, la tiennent, au rebours, logée dans une belle pleine fertile et fleurissante, d'où elle voit bien sous soi toutes choses; mais si peut-on y arriver, qui en sait l'adresse, par des routes ombrageuses, gazonnées et doux fleurantes, plaisamment, et d'une pente facile et polie, comme est celle des voûtes célestes. Pour n'avoir hanté cette vertu suprême, belle, triomphante, amoureuse, délicieuse pareillement et courageuse, ennemie professe et irréconciliable d'aigreur, de déplaisir, de crainte et de contrainte, ayant pour guide nature, fortune et volupté pour compagnes; ils sont allés, selon leur faiblesse, peindre cette sotte image, triste, querelleuse, dépité, menaceuse, mineuse, et la placer sur un rocher à l'écart, emmi des ronces, fantôme à étonner les gens”. ²⁾ Nergens heb ik bij Spiegel een rechtstreekse bestrijding van deze opvatting gevonden, of het moest zijn in de reeds aangehaalde passage, waar hij Montaigne's lustvolging gispt. En toch is dit m.i. een der meest kardinale verschillen tussen de twee mannen, die hen ver uiteen doet staan, hoe gelijk ze in vele opzichten ook zijn.

¹⁾ M.i. moet de klemtoon vallen op „hier”, = in dit leven.

²⁾ Zie LANSON, a.w., blz. 198/9.

Montaigne vereenzelvigd deugd en lust wel niet, maar beweert dat ze onafscheidelijk zijn; wie de een heeft, bezit ook de ander. Men mag dus de lust zoeken, indien ze geen grotere onlust meebrengt, omdat men dan tegelijk de deugd vindt.

Spiegel ontkent niet dat „deugd verheugt”, maar verwerpt toch lustvolging; hij aanvaardt ze hoogstens als een aanwijzing dat men op de goede weg is naar de deugd.

Men zal kunnen menen, dat ik in de vorige bladzijden wat te lang stil gestaan heb bij de overeenkomst tussen Montaigne's en Spiegels opvattingen en niet genoeg aandacht gewijd heb aan het verschil. Dit achtte ik nodig om veler mening te weerleggen, dat van Montaigne geen invloed op Spiegel kon uitgaan. Ik meen aangevoerd te hebben dat er wel voldoende overeenkomstige ideeën bestonden om deze te veronderstellen. Bovendien hoop ik waarschijnlijk te hebben gemaakt dat die invloed zeker bestond in de tijd van de briefwisseling tussen Coornhert en Spiegel.

Of in *alle* gevallen, waarin gelijkheid van gedachte te constateren was, Spiegel zich door Montaigne heeft laten leiden, meen ik te mogen betwijfelen. Heel veel hiervan had hij reeds van huis mee kunnen krijgen door het catechetisch jeugd-onderwijs, of door stichtelijke lectuur kunnen verwerven.

Ten slotte kan zelfstandig denken bij Spiegel tot uitkomsten hebben geleid, gelijk aan die van Montaigne. Wat de laatste schreef over zijn opvattingen, kunnen we ook toepassen op die van Spiegel: *bien qu'ils soient nayz chez moy et sans patron, je sçais qu'ils trouveront leur relation à quelque humeur ancienne, et ne fauldra quelqu'un de dire: „Voilà d'où il li print” (Essais, II, 12).*

SPIEGELS INVLOED

In de volgende bladzijden wil ik geen volledig overzicht ontwerpen van Spiegels invloed. Ik geef slechts enkele aantekeningen, om aan te tonen dat hij tijdens en kort na zijn leven gekend werd en geëerd, en tot op zekere hoogte school gemaakt heeft.

Buiten Amsterdam trekt Van Mander onze aandacht. Deze was zeer ingenomen met Spiegel en zijn kring. We kennen een sonnet van hem aan Spiegel, terwijl zelfs spiegeliaanse samenstellingen bij hem voorkomen, als; dwang-geloof, lijf-schoonheit, waenliefdigh, wolk-doorkliefsche toppen.¹⁾

In Amsterdam heeft Spiegel gewerkt, in de eerste tijd als volgeling, later als de algemeen erkende leider. Duidelijk komt dit laatste uit in de liedeboekjes, die aan deze kamer hun oorsprong te danken hebben. Telkens stuit men hier op gedachten, woorden en uitdrukkingen, die herinneren aan Spiegel. Reeds in de *Nieu-Jaarsdichten* zijn er voorbeelden van te vinden, maar ook *den Nieuwen Lust-hof* van 1602 bevat ze; woorden als: wanlust, schijn-deughdelick en schijnsoet komen er voor, evenals herinneringen aan Spiegels zinspreuk: „Maect u in deught altijd verheught”, of „Geen meerder vreught als zijn verheught lieflyck in deught”.²⁾

In de *Bloemhof van de Nederlantsche ieught* (1610) zal men veel minder dergelijke plaatsen vinden. Duidelijker is weer de invloed van Spiegel in *Apollo* (1615). Vooral de gedichten van Brederode, hier opgenomen, tonen ontegenzeggelijk een zekere afhankelijkheid van die van Spiegel. Woorden als: oon (zonder), eigen wil, gauw opmerck, aerden-kreyts, nuery-dillen, krijghs-bloedt-dor-

¹⁾ Achter de vertalingen van de *Bucolica en Georgica*. Het sonnet zou hier ook voorkomen. Vergelijk KALFF, *Gesch. der Ned. Letterk.* in de 16de eeuw, II, 268 en 323 noot. Prof. VERWEY spreekt van een dergelijk sonnet in de *Nederduytschen Helicon*. (Zie: *H. L. Spieghel*, blz. 27). In geen der beide genoemde boeken heb ik het kunnen vinden.

²⁾ Resp. in „Drucker tot den aenschouwer”, blz. 10, 48, 19, 63 van de uitgave van 1602.

stigh, vlamvierigh en om u aan te leyden, komen of juist zo bij Spiegel voor, of zijn op diens manier gevormd.¹⁾ Mag ieder woord op zichzelf al weinig bewijzen, dat ze in zulk een groot aantal voorkomen op zo betrekkelijk weinig bladzijden, zegt meer. Bovendien zijn er regels die ook op grond van de inhoud van Spiegel hadden kunnen zijn: mensen

Die al den ommeloop soo weten na te reecknen,
En stellen op sijn plaats des Hemels twalef teecknen

(blz. 4),

worden bij Spiegel juist zo voorgesteld, evenals 't

waanwijse volck en spitsinnighe Lien,
Die met de vreemde kunst van nieu-ghevonden brillen²⁾
Door Hemels driemaal drie doorsichtich kycken willen

(blz. 37).

Dat we in de latere werken van Brederode veel minder van die herinneringen vinden, versterkt de waarschijnlijkheid dat we hier met een directe invloed van Spiegel te doen hebben.

Waar Brederode Spiegel noemt, spreekt hij met zeer grote lof over hem, als een der „heerelijcke gront-legghers“ van de „Vaderlantsche Taal“. ³⁾

Ook Hooft is in aanraking geweest met Spiegel; zij hielden zelfs briefwisseling met elkaar, waarbij Spiegel zijn jongere vriend de rechte wellevenskunst poogde te leren door hem z'n gebreken onder het oog te brengen. ⁴⁾ Uit de brief van Hooft aan de Eglentier blijkt voorts duidelijk, hoe hij Spiegel waardeert:

In Hollandt klimt men ook tot lof langs deughdes trappen,
Ook tracht geleerdtheit hier oudt Room verby te stappen.
Men vindt tot Amsterdam, die met zijn hoogh gedicht
De duistre wegh tot lof en waere deught verlicht.

Hiervóór heb ik reeds gewezen op mogelijke navolging van Spiegel. ⁵⁾ Juist in de eerste periode van Hooft's leven vinden

¹⁾ Resp. op blz. 5, 9, 2, 10 en 34, 37, 45, 45, 5.

²⁾ Vergelijk SPIEGEL: *Hertsp.*, III, 58:

Zy konen hemelghang thien hemels hóogh na reeknen“.

³⁾ BREDERODE, *Gedichten* (Amsterdam, 1890), deel III, 148 in de brief aan de Eglentier.

⁴⁾ Zie SPIEGEL, *Werken*, blz. 260.

⁵⁾ Zie hiervoor blz. 47, noot 1.

we meer dat hierop zou kunnen wijzen. Typisch Spiegeliaanse woordvormingen zijn o.a. lichaemstierenskonst (*Rijmbrief 1600*, vs. 2), misdunckens steurnis wolcken (uit een vroeg sonnet, ed. *Leendertz-Stoett*, blz. 37), 's menschen onderwindal-geest (*Sonnet van 1606*, ib. blz. 50). Uit de *Granida* kunnen we hier o.a. aan toevoegen: schijn-wellust (vs. 408), deucht-vruchtbaer (vs. 591), schoonpratic (vs. 1450), ander-ick (vs. 1578) en schaduw-mildt (vs. 1589). En denken we bij de „aterlingsche bastert" in de voorrede op de Minnezinnebeelden niet onwillekeurig aan de „aterlingsche dwerg" bij Spiegel, daar beiden er immers Cupido mee bedoelen?

Hoofts voorliefde voor kernachtige zinsvorming en purisme kan bovendien door omgang met Spiegel en de lectuur van diens werk opgewekt zijn, al kiest hij hiervoor later Tacitus als leermeester.

De ideeën van Hooft vertonen ook veel overeenkomst met die van Spiegel. Een nader onderzoek zou moeten uitmaken, of het mogelijk is, invloed aan te tonen.

Vondel, Brabander van afkomst, is eerst omstreeks 1622 in de kring der Amsterdamse dichters opgenomen.¹⁾ Met Spiegel is hij dan ook waarschijnlijk niet in persoonlijk contact geweest. Rechtstreekse invloed van deze of diens kring is hierdoor reeds niet aan te nemen. Wel kan de lezing van de *Hertspiegel* die Vondel kende, hem beïnvloed hebben. Brand verhaalt ons dat Vondel Antonides van der Goes aanraadde dit gedicht te lezen. Zelf deed hij het twee maal en hij las het eveneens voor aan zijn dochter.²⁾ Ook aan Maria Spiegels houdt hij als „'s levens toom" de *Hertspiegel* voor,

Het zedeboek van Henrick, uwen oom,

om daardoor te leren:

wat wel, wat niet betaamt.³⁾

Veel invloed is echter niet op te merken. Misschien heeft Vondel aan Spiegel ontleend de benaming „'t Aterlinghse

¹⁾ H. C. DIFEREE, *Vondel's leven en kunstontwikkeling*, Amsterdam 1912, blz. 114 vlg.

²⁾ Dr P. LEENDERTS JR., *Het Leven van Vondel*, Amsterdam, 1910, blz. 57.

³⁾ VONDEL'S *Werken*, Amsterdam, 1927, vlg., III, 502. Deze uitgave wordt in het vervolg steeds aangehaald.

Dwerghjen loos'' voor Cupido. ¹⁾ Mogelijk zijn er ook in het *Zedigh Gedicht* van 1614 of '15 reminiscenties aan de lectuur van Spiegel. De regel:

Elck heeft gebiedens Lust, elck tracht naer hooge staten,
sluit zich ten minste nauw bij diens ideeën aan, evenals de lof
voor de mens die

willeloos in God niet anders wil als niet. ²⁾

Duidelijker lijken me in dit opzicht de volgende regels:

God is de Liefde zelf (de Liefde is t'hoogste loth:
Wie in de Liefde blijft, blijft eeuwich'lijck in God. ³⁾

Dit zijn echter te weinig overeenkomstige plaatsen, om op grond daarvan tot invloed van Spiegel te concluderen.

Evenmin lijkt me waarschijnlijk, dat de stoische opvattingen bij Vondel onder invloed van Spiegel zouden zijn ontstaan: er waren te veel wegen om er mee bekend te worden!

Noch Cats, noch Huyghens hebben enige invloed van Spiegel ondergaan. Nergens noemen ze, naar ik meen, zijn naam, en evenmin herinneren ze door het gebruik van woorden of beelden aan hem.

Spiegel heeft op zijn neef Theodore Rodenburgh wel de grootste invloed uitgeoefend. Op bijna elke bladzij van diens werken komen woorden voor, die geheel op Spiegels wijze zijn samengesteld. In *Anna Rodenburghs Trouwen Batavier*, een der oudste werken, treffen we ze reeds in groten getale aan: 'saerds ciercelkoesteresse (*E 2r*), Al-melster klap'-getong (*F 2r*), daeghs-kriek (*A 1r*), deugde-waerde-lofs name (*Voorrede*), eelheids-lust (*A 1r*),

¹⁾ In *Stryd of Kamp tusschen Kuyschheyd en Geylheyd* (*Werken*, II, 489, vlg., regel 83. Vergelijk hiermee SPIEGELS „Aterlingse dwerg" in *Hertsp.*, I, 65.

²⁾ *Werken*, I, 460. Vergelijk *Hertsp.*, VII, 92:

„Ghants beeld en willeloos, Christ volghen na".

³⁾ *Werken*, I, 310 (*Den Gulden Winckel*, XVIII). Vergelijk hiermee de volgende regels uit het *Jubel-Jaar-Liedt*:

God is de liefd. Dit is het slot.

Wie in de liefd blyft blyft in God:

Laat ons in liefde bloeyen.

Reeds ALLARD wees in zijn studie over SPIEGEL op deze overeenkomst (*Jaarboekje Alb. Thym*, 1901, blz. 69 noot).

qua-lust (*E 4v*), twijffel-schael (*Voorrede*), voor-beraden (*A 1r*) en vele andere. Ieder lezer kan de voorbeelden gemakkelijk vermeerderen.

Ook in latere werken als *Mays Treur-bly-eynde-Spel* van 1634 vindt men dergelijke woorden in menigte. Zeer kenmerkend zijn hier onder andere: deughds-wet (*C 4r*), geer-lust (*H 3r*), quaghewoont (*G 3r*), oordel-schael (*B 2r*), reuck-lov'ren (*A 3v*), reens bewijs (*K 3r*), en schijn-deughd (*G 3r*).

Het sterkst komt deze invloed uit in *Eglentiers Poëtens Borst-weringh*. In de eerste plaats treffen ons ook hier de Spiegeliiaanse woordvormingen als: aerdens kreys (*blz. 365*), deughde-liever (*blz. 271, 341*), deughdens-ernsts-beginningh (*blz. 133*), deughdgier'gaert (*blz. 343*), deuchd-ryck (*298*), deughd-volgher (*blz. 352*), eygen-baetzoekkingh (*blz. 137*), eyghen-wils verkies (*blz. 433*), erve-zondens-zogh (*blz. 276*), goe-blyvinghs ader (*blz. 261*), hoep-ronde-slanghe (*blz. 333*), mis-inzicht (*blz. 83*), mis-oordeel (*blz. 223*), misverstandigh (*blz. 248*), onre'enberadich (*blz. 354*), reenberaed (*passim*), reenberadich (*passim*), reenberadingh (*passim*), re'en-bewijs (*blz. 7, 18*), re'ens-schale (*blz. 267*), re'en-wick (*blz. 261*), rust-verkryginghs-luck (*blz. 422*), schijn-luck (*401*), sno-Cabouter-wulpse-minne God (Voor Cupido, *blz. 425*), voor-beraed (*blz. 28*), waen-weten (*blz. 258*) en waen-wyze-dwaezen (*blz. 438*).

Ook in uitdrukkingen herinnert Rodenburgh aan zijn oom. Herhaalde malen gebruikt hij diens zinspreuk, zij het enigszins gewijzigd: meest spreekt hij van: in (of: door) deugd verheugd.¹⁾ God en natuur stelt Rodenburgh eveneens verscheiden malen naast elkaar.²⁾ Ook hij spreekt van de waan, waardoor de mensen worden bedrogen.³⁾

Gehele fragmenten doen sterk aan de *Hertspiegel* denken, zoals het volgende:

Let wel op 't geen ick zegh, 'k spreecck Ionghe menschen an,
Die zelden zorghe dragen voor den ouden man,
Wy zien voor-beelden van de redelooze dieren,
Zo wie beooght de zorgh, en wercklijckheyd der Mieren,

¹⁾ In *Poëtens Borst-weringen*, *blz. 235, 236, 273, 286, 301 en 425*. De zinspreuk zelf gebruikt Rodenburgh aldaar op *blz. 347*.

²⁾ *Ib.* *blz. 74, 97 en 303*.

³⁾ *Ib.* *blz. 217 en 379*.

Die inde zomer-tijdt hun voordelen op-doen,
Waer op zy inde winter smakelijcke voen.
Ziet hoe de Bijen honich zoeken, en vergaren,
Merckt hoe zy afterdochtich winter-kost bewaren.
En wy zien menschen die verzuymen wijf, en kindt:
Ia treuren, laes! te laet als men de broodt-zack vindt.

(*Poëtens Borst-weringh, blz. 285/6*)¹⁾

Enkele malen ontziet Rodenburgh zich zelfs niet een aaneengesloten geheel uit de *Hertspiegel* nagenoeg onveranderd, in zijn werk in te lassen. Zo bestaat een gedeelte van een zijner tafelspelen uit een fragment van dit leerdicht, waarvan verschillende allegorische personen om beurten enige regels ten gehore brengen. Een kleine proeve moge volgen:

Nacht

Des schijn-heyl valsche waen ons onbedocht verleydt.
De faem en hooghe Ampten schynen heyl te gheven:
Maer zeer verdolen zy diez' onbedocht aenkleven.
De waen lockt heyl-begheert' door schyn-goedt in getreur,
Zy zien op staet door eer-zucht: maer helaes van veur!

Onbekommertheyt

Na vindtmen onrust, anghst, verdriet daer in ghelegen,
Bedaert men zich, hoe kan natuur daer toe beweghen?
Of oock tot nydicheyt? of haet? maer achteloos
Werdt elck door misverstant, en ickheydt zelven boos.
Wat's nydt? een herte-leedt in spoet van andere menschen:
Mach yemandts heyl-begeert' natuurlijck hert-zeer wenschen?
Wat's haet? verdilghens-lust van recht of schijnbaer quaet.

Ialousie

Zeght tot natuurlijck quaedt voeltmen natuurlijck haet.

Onbekommertheydt

't Is recht.

Ialousie

Die haet is goedt: Uyt-beeldt nu waere quaetheydt,
Goetheyt onberinghs schuldt, door zuymnis of versmaetheyt,
Haet die vry daerze is.

¹⁾ Vergelijk hiermee *Hertsp.* III. 423/4, 389 en 421/2.

Begheerte

Doch in u zelven meest,
Zelf-werden goedt, bezorgt meer als voor and'ren weest.
(*Poëtens Borst-weringh*, blz. 226/7).¹⁾

Zou dit plagiaat de Kameristen er toe gebracht hebben, het stuk niet op te voeren? Aan Rodenburgh is de reden der weigering blijkbaar niet meegedeeld; hij schrijft nl.: „Niet teghenstaende dat ick dit Taeffel-spiel bezondere malen overghelezen, en herlezen hebbe, kan ick niet bevinden datter yets in gehandelt werdt 't gheen in 't minsten onstichtelijck is: waer over ick niet en kan begrypen wat de oorzaeck zoude wezen, dat het zelfde bij de Kameristen niet en mocht verstoont worden, nochtans moeder noodtzaeckelijck een waerom wezen, oft 't is geschiet zonder reden: is 't zonder reden? zo mach Poësie rechtvaerdich bejammeren onze neus-wyze eeuw' oft' verdwaelde stijf-zinnicheyt. Zoudt wel zijn een ingenomen haet? oft een dom-zinnighe nydicheyt? 't kan anders niet wezen, zo is 't helaes noch meer te beklaghen, vermidts die loffelijckste oeffeninghen veracht, verstooten, en verdruckt werden, door de onwetende herzenen. Doch ick verwonder niet, want *kunst en heeft gheen grooter vyanden als de weetnieten*” (ib. bl. 237).

Wanneer Rodenburgh Spiegel noemt, spreekt hij vol lof over zijn oom, de „diep-zinnighe Hendrick Laurensz Spieghel” (*Poëtens Borstweringh*, blz. 45), wiens buitenplaats Meerhuizen verscheiden malen in *Bataviese Vryagie-spiel* genoemd wordt.

In de tweede helft van de 17de eeuw verschijnt een boekje, *Bloem-tuyntje* door J. C. Schaap²⁾, waarvan een der platen direct onze aandacht trekt als voorstelling van Cebes' tafereel. Deze her-

¹⁾ We vinden dit fragment terug in *Hertsp.* II. 283 vlg. Rodenburgh heeft enige delen weggelaten en kleine veranderingen aangebracht.

In een ander tafelspel (*Poëtens Borst-weringh* blz. 241) neemt Rodenburgh zonder blikken of blozen *Hertsp.* VI, 56 vlg. over om het voor eigen werk te laten doorgaan.

²⁾ Het *Bloem-tuyntje* van JAN CLAESZ SCHAAP kwam uit in 1660. Een tweede vermeerderde druk verscheen in 1671. Hierin staat de bewuste plaat. De derde en vierde druk hebben deze gravure niet; wel de druk van 1724, die alle platen der vorige uitgaven heeft. Het gedicht is voor het eerst in de tweede druk opgenomen. Het werkje is bibliografisch nauwkeurig beschreven in *De Nederlandsche Emblemata* door A. G. C. DE VRIES, no 204-208. Mijn verwijzingen zijn naar de druk van 1697.

innert nl. sterk aan de gravure van dezelfde allegorie in de *Hertspiegel* van 1694 en 1723. De linker helft ontbreekt (misschien om de vorm die de plaat moest hebben?); de tekening is veel eenvoudiger en minder mooi. Ook het bijbehorend gedicht vraagt onze belangstelling, vooral daar hier regels en uitdrukkingen voorkomen, die ons onwillekeurig aan Spiegel herinneren:

Een yder zoekt bykans eer, wellust, hooge staet (vs 36) doet b.v. aan de volgende gelijksoortige regels in de *Hertspiegel* denken:

Het geld begheert de wereld; ook eer, en hoghe staat,
De wellust, hate-nijd, en wraak-lusts overdaad.

(*Hertsp.*, IV, 375/6).

Deze regel doet zeker niet denken aan verzen van Cats, waaraan men overigens dadelijk herinnerd wordt bij het lezen van Schaap. Evenmin doet dit de volgende:

Ootmoedt en sachtmoedt zijn dees Pelgroms sachte rokken.

(vs. 133)

Diezelfde verbinding van ootmoed en zachte-moed treffen we ook herhaaldelijk bij Spiegel aan.

Vinden we vóór het gedicht over Cebes' tafereel weinig woorden of uitdrukkingen die aan Spiegel konden ontleend zijn, daarna zijn ze veel talrijker. Enkele door mij aangetekende zijn: schat-zucht, in het gedicht zelf, en verder: vleyslust (*blz.* 23), vleysbegeerte (*blz.* 206), pijns-oorsaek (*blz.* 177), en quaels-gevoel (*blz.* 178). Ook: schijn doet doolen (*blz.* 195), schijns bedrog (*blz.* 254), deugt plegen (*blz.* 179) en Opwecking ter Deugt (*blz.* 206) kunnen hier toe gerekend worden. Zelfs Spiegels zinspreuk: Deugt verheugt vinden we hier (*blz.* 191), en wel als titel van een gedichtje, volgend op Cebes' tafereel. Het lijkt me dan ook niet onwaarschijnlijk, dat we hier rechtstreekse invloed hebben van de *Hertspiegel*, vooral daar in 1650 een nieuwe druk van dit leerdicht was uitgekomen.

Buiten Holland trekt Gysbert Japicx nog onze aandacht. Halbertsma heeft in zijn *Hulde de Personele vertoninge der vier getijden des jaers* laten volgen door fragmenten uit de *Hertspiegel*, om de volgens hem frappante gelijkenis aan te tonen. ¹⁾ Dr Haantjes kan zich met deze opvatting niet verenigen, en schrijft daarom:

¹⁾ J. H. HALBERTSMA, *Hulde aan Gysbert Japiks*, II, 160 (Leeuwarden 1827).

„De enige gelijkenis die er zo tussen deze twee gedichten overblijft is, dat men in beide woordkoppelingen vindt als „slang-trek-hobbeldijk” (Spiegel) en „d’heel-rondom-oge-Son” (Gysbert Japicx). Nu wil ik gaarne aannemen, dat deze woordverbindingen uit de *Hertspiegel* Gysbert in het maken van zijn eigen combinaties gesterkt zal hebben. Het is zelfs heel goed mogelijk, dat Spiegel in dit opzicht meer invloed op onze dichter gehad zal hebben dan andere zeventiende-eeuwse schrijvers, als b.v. Huygens, wiens toespraak tot de zon uit het *Voorhout* door Gysbert in *Reamer in Sape* werd nagevolgd. Maar het is wel eens voorgesteld, alsof Gysbert Japicx deze gehele neiging tot woordkoppeling zo maar met huid en haar uit een paar Hollandsche schrijvers, en dan speciaal uit de *Hertspiegel*, zou hebben overgenomen. Dit is niet zo. Deze zelfde neiging moet ook zelfstandig bij Gysbert ontstaan zijn. Zijn hele poëzie vroeg er om. De woordkoppelingen die de dichter bij andere schrijvers vond, hebben enkel een aanwezige neiging versterkt en aangemoedigd. En het is wel waarschijnlijk dat de woordverbindingen uit de *Hertspiegel* hierin niet het minste aandeel hadden. Maar is dit nu een reden om te schrijven over „ene sprekende gelijkheid”?’’¹⁾

Niet alleen in de Nederlandse gedichten, ook in de Friese komen dergelijke woordvormingen voor²⁾; in de gewrongen vormen schijnt G. Japicx me zelfs verder te gaan dan Spiegel, die ook hier wel zijn voorbeeld geweest zal zijn. Ook tekende ik enkele plaatsen bij Gysbert Japicx aan, die niet door deze woordconstructies, maar door de gebruikte beelden aan Spiegel herinneren.

’t Hiete’ yerzen, uwt it smitte-fjoer,
 De Smid nimt, buwtte scea;
 Hij hanlet it mey goe bestjoer
 In ’t det him quælcck nogh quae.
 Mar koamer aerne’ in onbedreun’
 Dy ’t fette’ oon ’t erslinge’ eyn,
 Dat wier eyn schild, az hy oon ’t gleaun’
 Sijn gicke hannen scheyn’.

schrijft Gysbert Japicx³⁾. Herinnert dit niet sterk aan Spiegels:

¹⁾ Dr J. HAANTJES, *Gysbert Japicx*, blz. 176 (Amsterdam 1929).

²⁾ *A.w.*, blz. 52.

³⁾ *A.w.*, blz. 94; *Friesche Rijmlerye*, I, 14 (Ljeauwert, 1821).

des vaak-ghequetst' oud smits voordacht op letten,
Zich vailichlijk behoedt voor s'viers bekende hetten.
Maar doch zo onverhoeds zijn ruekelooze hand,
tHeet element ghenaakt, hem treft onlieve brand?

(Hertsp., III, 189 vlg.)

De wetgeleerde moet het, evenals bij Spiegel, bij Japicx ontgelden:

de Presterlijcke gall'
Dij fier de bitterste' iz boppe' al.

In dit zelfde gedicht legt hij er eveneens de nadruk op, dat men Gods slechts uit Zijn werken kent, en verder niet verstaat, maar slechts aanbidt:

O frjuenen! hier (op het land) 'z mijn hert in sin,
Dear me God, ijn sijn Wircken kin;
In dear wy, 't jing' wy naet begrijpje,
Oon-bidde: in ford uwz sinnen slijpje,
.....
Yn rest in free, op 't sonder-eyn.¹⁾

Of er meer dergelijke parallele plaatsen te vinden zijn, zou een nauwkeurige vergelijking moeten uitmaken. In elk geval kan de invloed van Spiegel op de Friese dichter licht groter zijn dan Dr Haantjes vermoedt.

Veel is Spiegel niet nagevolgd. Dit ligt voor de hand, als men bedenkt dat hij een zeer persoonlijk Nederlands schreef in een gedrongen stijl, die reeds spoedig daarna niet meer gewaardeerd werd, terwijl de woordvorming nu juist niet direct aanlokte. Abraham de Koningh tenminste schrijft, met een duidelijke zinspeling op Spiegel: „Gunstijge Leser, wy gheven U.L. gheen Rijmwerck 't welck duysterder te verstaen is, als de Raedtselen van de Sibillen zijn gheweest: Oft al te verweent opgepronct van *keur-lekkere-Blom-woorden*: Veel min een verwerde Dedalusche Dool-hofreden, met een vreemde manier van spreken voorgesteld”.²⁾ Ver-

¹⁾ HAANTJES, a.w., blz. 115; *Friesche Rijmlyrye*, I, 72/3. Verg. SPIEGEL, *Lieden op 't Vaders ons*, Coupl. 7 en *Hertsp.*, V, 66 en 67. In coupl. 3 van 't eerstgenoemde gedicht lezen we ook van het „slijpen” van ons vernuft.

²⁾ Zie KALFF, *Geschiedenis der Ned. Lett. in de 16de eeuw*, II, 341 noot. Cursivering is van mij.

scheiden lezers zal die eigenaardige vorming van nieuwe woorden hebben afgeschrikt, al zeiden ze het niet openlijk of zijdelings.

Buiten de letterkundigen zelf zingt vooral Pontanus de lof van Spiegel: „Daar is ook voor twee jaaren herwaarts overleden *Hen-drik Laurensz. Spieghel*, een aanzienelik ende achtbaar man, burgher ende ingheboren dezer stadt: dewelke neffens zijnen handel ende traffycken, als wesende van grote middelen, nochtans de vrye konsten ende de gheleertheyt altijt heeft gheeert en na getracht. Waardoor hy ook by *Justus Lipsius* ende *Josephus Scaliger*, in grooter waarde ende estime (daar by komende zijn eyghene ende singuliere wetenschap ende ervarenthey) geacht ende ook ghehouden is: gelijk ook dat in 't byzònder uitwijzen ende te kennen gheven de brieven ende missiven van *Lipsius* aan hem dikwils, zo van Leyden, als van Loven, overghezonden: van dewelke eenighe uitghegeven zijn, ende veele noch ook onder zijn brieven ende papieren berusten: waar van ik zelve tuyghen kan, als den welken hy, in zijn leven, eenighe der selver in vryheyd ende vriendschap te lesen ende ook op begeeren, gecopieert gegheven heeft...

Voorts wat zijne schriften selfs belanght, kan uyt deselve, wesende in 't Nederduytsch geschreven, gespeurt werden, dat hy, benefens zijn vriendt *Coornhert*, groote vlijt aangewent heeft, om onse Nederlantsche talen van uytheemsche woorden te ontladen, ende die met haar eyghene veren te vercierem”.

Met dit oordeel van een tijdgenoot, die persoonlijk met de dichter bekend was, opent P. Vlaming de *Getuigenissen van Hen-rik Laurensz. Spieghel en deszelfs Hertspiegel*.¹⁾

In het midden der 17e eeuw prijst J. v. Vollenhoven Spiegel als de Nederlandse Ennius of Pacuvius²⁾, terwijl later D. v. Hoogstraten hem nog bewondert.

Het beste bewijs echter dat Spiegel in deze eeuw niet alleen geprezen, maar ook gelezen werd, zijn de verschillende uitgaven van z'n werk: vier drukken in één eeuw wil wel wat zeggen voor een dichter die onmogelijk populair kon zijn!

In de achttiende eeuw raakt Spiegels naam op de achtergrond.

¹⁾ Voor in de uitgave van 1723. De aanhaling komt voor in de *Beschryvinge van Amsterdam*, blz. 285. Ze staat niet in de Latijnse uitgaven.

²⁾ VOLLENHOVEN, *Poëzy*, blz. 576.

Wel ziet in 1723 nog een nieuwe en vermeerderde uitgave van zijn werken het licht, maar het aantal kopers blijkt niet groot, zodat dezelfde druk in 1730 met nieuw titelblad nog eens op de markt gebracht wordt. Zelfs in 1764 blijkt de oplage nog niet uitverkocht, zodat dan een schijnbaar nieuwe druk, opnieuw een titeluitgave van de oude, ten verkoop wordt aangeboden. ¹⁾

Onder de weinigen die in deze tijd Spiegel nog lezen, blijkt ook H. K. Poot te zijn geweest; „De Hartspiegel van Henrik Laurenszoon Spiegel, schoon in vroeger tyden geschreven, en duister op veele plaetsen van diepzinnigheid; beviel hem echter, om andere hoedanigheden daerin begrepen, zodanigh, dat hy dat boek verscheide reizen las en herlas, zeggende, dat het een onvolprezen werk en onuitputbaere bron was van geleertheit, wysheit en ernst, niet zonder groote reden door Vondel en anderen aangeprezen”. ²⁾ Invloed op Poot is echter niet aan te tonen.

In 't laatst der 18de eeuw heeft Bilderdijk Spiegel gewaardeerd: „waarlijk, daar is Poëzy in dit zijn geschrift, en het is uit volle Poëtische ader gevloeid, hoe het dan ook met zijne verzen gesteld moge zijn, die toch voor het minst, in hunne stijfheid en stroefheid eene deftigheid ademen, een trap tot het stille verhevene”.

Zelfs heeft hij gepoogd ook anderen liefde voor de wijsgeerdichter in te boezemen door een omwerking van de *Hertspiegel*. Bij herdichten bleef het echter niet. Volgt Bilderdijk in de eerste zangen zijn voorbeeld nog vrijwel op de voet, na de vierde gaat hij bijna volledig zijn eigen gang, bekort en slaat over, of voegt in, waar hem dit nodig dunkt. Hierdoor merkt men steeds minder van Spiegel, en wordt het gedicht steeds meer een werk van Bilderdijk zelf. Er is echter ook reeds in de eerste zangen veel te vinden, dat Bilderdijk's werkwijze illustreert.

De aard van de meeste wijzigingen duidt Bilderdijk zelf aan: „maar de menigte van Spiegghels herhalingen en een hoog aanprijzen van Heidenen Filozofie, waar hy telkens mild mede is, zoo wel als beeltenissen, die men te plat of laag zou kunnen vinden, heb ik geoordeeld te moeten uitwerpen”. ³⁾ Hoe verder we in de *Hert-*

¹⁾ Zie de bibliografie in bijlage I.

²⁾ Poots *Werken* (1780), III, 279.

³⁾ Deze en de vorige aanhaling zijn uit de voorrede van BILDERDIJKS bewerking bl. 4 en 7.

spiegel komen, hoe meer *Bilderdijk* om deze reden overslaat: zo de vele voorbeelden uit de klassieken in boek V (vs. 316—395).

Dit christianiseren komt ook zeer sterk uit in de veranderingen en toevoegingen. Typerend zijn o.a. de wijzigingen in deze geest: Het offeren der kinderen mag niet op Abrams voorbeeld gebeuren, zoals *Spiegel* schrijft. Daarom spreekt *Bilderdijk* hier van een navolging der Carthagers!¹⁾ Elders moet „Natuur of s'werelds vooghd” vervangen worden door „Hy, die 't geen kwetsen kan, die eigenschap bedeelde”²⁾. Met afkeer spreekt *Bilderdijk* van de Grieken, „by hun wijsheid altijd dwaas”, al is *Spiegels* oordeel ook zeer waarderend.³⁾

Doch erger maakt hij het, wanneer hij de regels die over de Italiaanse, Franse en Duitse litteratuur handelen, vervangt door andere over... de invoering van het christendom en de hervorming.⁴⁾

Het bontst maakt *Bilderdijk* het wel, wanneer hij (die toch beweert alleen een herdichting te geven) persoonlijk *Spiegel* aanvalt:

Is 't vreemd, by 't onverdeeld gebruiken aller goederen,
Zoo niemand diefstal pleegde, en hebzucht onder broederen
Geen doodslag voortbracht? — Neen; doch ('t spijte u, Filozoof!)
De moord uit Nijd bestond, al was er geen uit roof. —
En wat is 't, d' Indiaan een lofspraak aan te stemmen
Die zich uit moedwil kwelt, zoo 't heet, om 't vleesch te temmen;
Met de armen uitgestrekt of plooiende om het hoofd,
Zich nader aan zijn God en heiliger gelooft;
Zich op de kale kruin een vuurvlam doet ontsteken
Tot boete of zuivring voor ondelgbre hartgebreken;
Of naakt, verstramd, zich braadt, en uitdroogt in de zon? —
Wat 's 't Hondsche Wijshoofd, elk aanblaffende uit zijn ton;
Die potsenmaker by een hoop van valsche Wijzen
Wie we op het bloot gezag van hun bewondraars prijzen,
Maar wie de hoogmoed dreef waarvan hun boezem zwol,
Die één verstandig toonde en honderd dwaas of dol?
Neen, roem my dien Profeet, die, zonder dak of woning,
In kemelshairen dosch by sprinkhaan leefde en honing,

¹⁾ *Hertsp.*, III, 260. Bij *BILDERDIJK*, III, 227.

²⁾ *Hertsp.*, I, 235. Bij *BILDERDIJK*, I, 237.

³⁾ Bij *BILDERDIJK*, IV, 72.

⁴⁾ *Hertsp.*, IV, 83. Bij *BILDERDIJK*, IV, 85 vlg.

En 't pad voor 's Heilands komst bereidde als Boetgezant.
Hem eere ik, maar geen schijn-, geen doolziek wanverstand. ¹⁾

Naast deze principiële wijzigingen zijn er veel andere, die het beeldend vermogen sterk verzwakken. Lees b.v. de volgende beschrijving van Spiegel:

Met dit ghepeins beghordt na d'hoghe Veluws kust
(Recht als den dagh kriek toond' haar ghoud-rood-marmer
(vlechten,

Het Gras met Uchtend-douw bezwaart begon te rechten
Zó tvlammigh rad des Zons diep uyter ze op steegh,
En door diens helder licht elk ding zijn verwe kreegh)
Hol-bollands uytkant schier ik Ghoijwerts was doorwandert,
By Hilfers beken Zoom.

(*Hertsp.*, III, 16 vlg.)

en leg daarnaast de bewerking van Bilderdijk:

Dus peinzend zocht mijn voet de hooge Veluwkust,
Terwijl het kriecken van den morgen aan de kimmen
Vooruit trad aan de Zon, gereed uit zee te klimmen.
'k Had Holland tot in 't Gooi doorstreefd als in een droom,
Waar Hilvers beek een dorp benoemd heeft naar heur zoom. ²⁾
(*Bilderdijs bewerking*, III, 12 vlg.).

Het romantische element is voorts zeer versterkt. Het fragment:

Die d' oceaen bevaart, maakt wind en stormgetijden
Te kennen, uithoek, klip, en ankergrond, en zand;
Neemt op de baken acht, hem uitgezet aan 't strand;
Heeft de oogen in de kaart, op roer, kompas, en streken,
Om de altijd wrakke kiel op geen en plaat te breken:
Maar wie op 's warelds zee toont zulk een staâge vlijt
Dat zijne onschatbre ziel geen wreede schipbreuk lijd',
Daar ons de zonden steeds met stormgeweld omstreven?
(*Bilderdijs bewerking*, I, 266).

¹⁾ Na *Hertsp.*, III, 275 door B. ingevoegd. Bij BILDERDIJK, III, 251 vlg.

²⁾ Dit is niet het enige voorbeeld! Ook de beschrijving van Plato's hol is veel minder direct. (*Hertsp.*, III, 70 vlg.). En dan de persoonlijke klacht van SPIEGEL in Boek VI, wat is er van geworden in de bewerking!

luidt bij Spiegel zelf:

In Ze-bezeilens hacht, uyt weeld, na ryker landen,
Tracht elk te kennen ghaw, kaap, klippen, gronden, zanden:
Op Hemel-bakens hoogh, neemtmen daar scherplik acht:
Landmerk, compas, noch roer, zyn nimmer uyt t'gedacht.
Wie heeft zulk' andacht zegt op schipbruek zijner zielen?
Daar ons de zond-plaegh dóch al staegh byt in de hielen.
(Hertsp., I, 269 vlg.)

Zelfs ziet Bilderdijk kans de tranen der romantiek in het leerdicht te doen vloeien. Hij wekt op tot medelijden, zelfs met die ons haten, en vervolgt dan:

ô Zalig is 't gevoel van die haar (sc.: de mensheid) 't schat-
(recht brengt;
Ja, ieder traantjen zelf, van uit het hart geplengd.
(Bilderdijks bewerking, II, 340/1)

't Is dan ook onmogelijk, Spiegels gedicht uit zulk een bewerking te leren kennen! Maar even onmogelijk is het, dat in deze romantische tijd Spiegel op zijn juiste waarde kón geschat worden.

In de negentiende eeuw is de belangstelling voor Spiegel en zijn werk zeer gering. Hoog acht hem nog in het begin J. de Vries, in zijn *Proeve eener Geschiedenis der Nederduitsche Dichtkunst*, waarin hij ook op andere plaatsen een goede litteraire smaak toont te bezitten.¹⁾ De latere schrijvers die Spiegel noemen, herhalen steeds luider de klacht, die altijd, ook onder alle lofuitingen, door-klonk: hij is duister, gewrongen; zijn versvorm is stotend, al maken ze dan ook een uitzondering voor zijn kleinere gedichten. Zelfs A. Drost, die toch een novelle aan Meerhuizen wijdde, spreekt van het „hortende, onwelluidende, somtijds zelfs kreupele van des Dichters Zangvreugd”.²⁾ Niemand echter ging in de veroordeling zo ver als Dr Moltzer, die in zijn studie over *Anna Roemers Visscher* van „litteraire ballast” spreekt³⁾.

¹⁾ Op blz. 64 vlg. van de 2e druk. Hier noemt hij ook schrijvers der vorige eeuw, die SPIEGEL waardeerden.

²⁾ *Schetsen en verhalen*, Amsterdam 1835, blz. 215.

³⁾ MOLTZER, A. R. *Visscher*, blz. 15.

Eerst de twintigste eeuw heeft het eerherstel van Spiegel als dichter gebracht. In de studie, die Prof. Verwey aan hem gewijd heeft, ziet deze juist in het hoofdwerk niet een léérdicht, maar een lierdicht. „Hij wilde een wijze zijn, maar hij was een harts-tochtelijke”. Van de versbouw zegt de schrijver elders: „Spieghele... was niet onbeholpen... Spieghele aanvaardde de metriek, langzaam, maar met vasthouding aan het accent, en dientengevolge met behoud niet alleen, maar met vernieuwing van het ritme. Hij was een dichter, tegenover wie de vrome vertaler Marnix een geleerde bleef”.¹⁾

¹⁾ VERWEY, H. L. *Spieghele*, blz. 98 en 168.

SPIEGELS PLAATS IN ZIJN TIJD

Mij rest nog de plaats aan te wijzen die Spiegel in het geestesleven van zijn tijd inneemt, waarbij vooral de vraag gesteld mag worden, wat bij hem overheerst: de oude, middeleeuwse levensbeschouwing, of de moderne, humanistische. ¹⁾

In verschillende passages zijner werken worden wij herinnerd aan middeleeuwse opvattingen: de mens is niets dan slijk, zijn ziel is het enige dat waarde heeft. Vooral de omschrijving van God als liefde, macht en wijsheid staat nog sterk onder invloed der vroegere Godsbeschouwing. Of de minachting der menselijke kennis hierbij moet gerekend worden, betwijfel ik. Juist de kritische houding tegenover de menselijke wetenschap leidt m.i. tot het besef, dat de mens slechts zeer weinig met zekerheid weet.

Mogen er al veel reminiscenties zijn aan middeleeuws geloof en middeleeuwse lectuur, in levenshouding is Spiegel modern. Voor hem ligt het zwaartepunt niet meer zo sterk in het hiernamaals, neemt het leven op deze aarde een veel belangrijker plaats in. Hij beschrijft niet, hoe men wèl sterven, maar hoe men wèl leven moet, God is voor hem niet meer zulk een realiteit, als hij voor de middeleeuwer was, zodat het religieuze element bij hem (in tegenstelling met Coornhert) zeer sterk op de achtergrond geraakt.

Scherp komt dit vooral uit, wanneer we Spiegels werk leggen naast een ander van Houwaert: *den Generalen loop der werelt*, uitgekomen in 1612, dat tot op zekere hoogte hetzelfde onderwerp behandelt. Niet alleen de allegorische vorm, maar ook de gehele inhoud toont dat dit werk doortrokken is van de oude, middeleeuwse levensbeschouwing. Hier is sprake van een rampzalig leven, waar-

¹⁾ Voor dit hoofdstuk heb ik vooral gebruik gemaakt van:

W. DILTHEY, *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation*. Leipzig-Berlin 1914. Hiervan vooral het eerste hoofdstuk: *Auffassung und Analyse des Menschen im 15. und 16. Jahrhundert*.

Dr H. A. ENNO VAN GELDER, *Is de zestiende eeuw modern?* (Tijdschr. voor Gesch., 1931, blz. 185 vlg.).

in men volharden moet tot het bittere einde, om dan in het hiernamaals de eeuwige zaligheid te verkrijgen!

Doordat het religieuze niet zulk een plaats meer inneemt in het leven van Spiegel, verliezen ook de sacramenten voor hem veel van hun waarde: als hulpmiddel wil hij ze nog wel gebruiken, maar niet als iets dat in zich zelf betekenis heeft. In dit opzicht vond Spiegel echter ook aanrakingspunten met sommige middeleeuwse mystici, die door de verinnerlijking van hun geloof tot hetzelfde resultaat kwamen.

Ook hel en vagevuur zijn niet meer uitsluitend een realiteit in het hiernamaals, evenmin als de hemel:

tweerstreven is u hel,
t'Verzuim u veghevier.

(*Hertsp.*, VI, 56, 57)

De rechtvaardige daarentegen

Gheniet alzo inwendigh
Den Hemel in zijn hert.

(*Lieden op 't Vader ons*, 38)

Zelfs de kerk neemt bij hem een tamelijk onbelangrijke plaats in, wat vooral blijkt wanneer hij spreekt van „de alghemeene kerke, de waarheid slecht en recht” (*Hertsp.*, V, 270/1). Ook voor het ontstaan van deze opvatting kan de lezing van mystici bevoorliefderlijk geweest zijn, met hun eis van een persoonlijk geloof.

Naarmate de afstand tussen God en mens voor het gevoel vergroot, en het leven meer de aandacht vergt, ziet de mens met groter belangstelling de natuur, en daarin zichzelf. Natuur en mens zijn niet slechts één, omdat God beide heeft geschapen, maar ook omdat Zijn geest in beide woont. Deze panentheïstische gedachte treedt eveneens in Spiegels werken telkens op de voorgrond. Daaruit vloeien die uitlatingen voort, waarin velen een pantheïsme hebben willen zien, een gelijkstelling van God en natuur.

Het persoonlijk element komt in de humanistische levensbeschouwing veel meer op de voorgrond: Spiegel voelt zich niet meer zo sterk één met de andere mensen. Zijn werk schrijft hij voor zich zelf, al ziet hij niet voorbij dat het wellicht ook nuttig kan zijn voor anderen. Is dit misschien één der redenen waarom de *Hertspiegel* niet tijdens het leven van de schrij-

ver is uitgekomen? Welk een tegenstelling met Coornhert, die in de eerste plaats ter onderrichting van anderen schreef, al moest hij daarvoor ook veelal ondank oogsten.

Telkens verrassen ons dientengevolge weer fragmenten waarin Spiegel over zich zelf en zijn omgeving schrijft. Hij voert ons zijn buitenplaats Meerhuizen binnen, laat ons de tuin bewonderen en brengt ons in de „Muzen-toren-hof”. Hij neemt ons mee op een zakenreis naar Haarlem, of dwaalt met ons rond in 't Gooi. Zelfs maakt hij ons deelgenoot van zijn smart bij het overlijden zijner vrouw. Welke middeleeuwer zou in een leerdicht met zoveel uitvoerigheid over al zulke persoonlijke aangelegenheden gesproken hebben?

Zijn innerlijk leven beschrijft Spiegel zelfs zeer nauwkeurig, want het gehele gedicht bevat wel het zieleleven van de mens in 't algemeen, maar van één mens in 't bijzonder: van Spiegel, die zichzelf tot voorwerp van onderzoek gemaakt heeft, om voor zich zelf een levensregel te kunnen opstellen.

Het zelfgevoel blijkt voorts uit de grote liefde voor eigen volk, de waardering van eigen taal. Vooral de laatste is bij Spiegel zeer groot. Hij ontkent dat het nodig zou zijn Grieks of Latijn te kennen om een groot dichter te zijn; hij stelt de eigen taal zo niet boven, dan toch naast die der klassieken. Daarom poogt hij dit Diets mee op te bouwen door theoretische werken, maar vooral door praktische toepassing: alle vreemde woorden poogt hij te vervangen door zuiver Nederlandse, en daarnaast nieuwe te vormen, zij het ook veelal naar Grieks model. Daarom wenst hij de landstaal als universiteits-taal: de bloei der wetenschap zou er slechts door bevorderd worden!

Tenslotte heeft het statisme der vroegere tijden ook bij Spiegel plaats moeten maken voor het dynamische van de nieuwe eeuw. Geen vaste, onwankelbare kennis, slechts een steeds veranderend inzicht bestaat. Diezelfde „grote wonderbaar verandering der dinghen” ziet Spiegel in de natuur, zelfs in de mens, wiens wezen evengoed „waalt” als zijn kennis.

Spiegel was een man van de nieuwe tijd, maar veel van de moderne denkbeelden waren reeds in kiem aanwezig door godsdienstige opvoeding en religieuze lectuur, zodat slechts een gunstige gelegenheid nodig was, om ze te doen groeien en rijpen.

BIJLAGEN

BIJLAGE I

A. HANDSCHRIFTEN VAN SPIEGELS WERKEN

1. Hertspiegel: De gedrukte titel luidt:

H. L. Spieghels. / Hert-spieghel / Hier by ghevoecht, / Zyn Uysterse wil,
Ofte / Vaderlijke Vermaning. (vignet als 1614). Int midden vande Ze,
en schrylings op een vis, / Daer t'naaste Schip te vyand, gheen lyfberging
is, / Gerust en heel vernoecht, vrolyck te zinghen meugen, / Die moet
vast van ghemoed, in God, in Deughd / Verheughen. / t'Amsterdam /
Voor Cornelis Dirckxz. Cooll, / Inde Kalverstraet 1614.

De band is van perkament. Het M.S. bevat uitsluitend de Hertspiegel, en is waarschijnlijk in het begin der 17e eeuw geschreven. Zie verder hiervoor A. C. de Jong: H. L. Spiegels Hertspiegel, blz. 7. Hierbij kan nog opgemerkt dat dit M.S. ongetwijfeld ook in het bezit is geweest van Dr G. D. J. Schotel, en in de veilingcatalogus van diens werken wordt vermeld onder no 3217. (Aanwezig op de Kon. Bibl. te Den Haag.)

2. Lieden op 't Vader Ons: De geschreven titel luidt:

Lieden / op t' / Vader Ons / Gherymt door / Hendririk Laurensz. Spiegel. /

Perkamenten band. Inhoud:

blz. 1^r. titel.

„ 1^v. een band met in druk-hoofd-letters: Dueghd Verhueght.

„ 2^r. Den voys op dees Lieden. Notenbalk (zonder noten) met de regels van het eerste couplet er onder.

„ 2^v. Portret van Spiegel met er onder geschreven het versje, dat ook in de uitgaven van 1614 en '15 voorkomt. Links boven: „Anno 1579”, rechts boven: „Aetatis 30” omlijsting ook met inkt.

„ 3^r. tot en met 22^r: Lieden opt' Vader Ons.

Ruimte voor lied 49 opengelaten.

„ 22^v. Getekend plaatje, voorstellend kind dat, op een boek, of steen, een veren pen snijdt. Getekend: K. v. Mander inv Hem fecit.

Op het schutblad staat naar aanleiding van dit plaatje met inkt: „de teekening is van K. v. Mander Haerlem (?)” en daarna met potlood: „cf & J. v. d. Velde Spiegel d Schrijfkonste 1605 fol. obl. Daar komt dezelfde teekening gegraveerd voor.”

blz. 23^r. tot en met 24^v. Ghebet, ofte uytlegging opt Vader Ons van St Francisc.
Band en schrift zijn waarschijnlijk van omstreeks 1600. Aanwezig op de Kon. Bibl. te Den Haag.

3. Numa ofte Ampts weygheringe.

Zie voor de beschrijving van het handschrift dat zich te Berlijn bevindt: Dr G. Kalf: *Tijdschrift N.T. en L.* XI (1892), blz. 261.
Later naar het H.S. uitgegeven door: Dr F. A. Stoett in *Tijdschr. v. Ned. T. en L.* XXI, 157 vlg.

4. Bedenking op de grontvesten vant Tuchthuys.

Prof. Becker wees me er op, dat dit een werk was van H. L. Spiegel, en niet van diens broer Jan. Duidelijk staat boven de copie in de hoek: „Was gesc by de hant van Hc Laurensz Spiegel”.
Voorkomend in het Leids archief dossier 774 in de legger „Tuchthuis 1598”, No 1.

5. Brief aan Justus Lipsius van 24 Febr. 1606.

Een facsimile hiervan bij G. Kalf: *Letterkunde en Tooneel te Amsterdam*, Den Haag, z.j., blz. 11.
Opgenomen in het *Leeven van H. L. Spiegel* door Vlaming voor uitgave van Spiegels werken, blz. 16.
Aanwezig op de Leidse Universiteits-bibliotheek.

6. Brief aan P. Paauw van 16 Oct. 1606.

Laatste deel van de brief in facsimile bij De Jong, blz. 6. Opgenomen in de werken van Spiegel, 1694, blz. 121 en 1723, blz. 235. Aanwezig op de Universiteits-bibliotheek te Amsterdam.

7. Zeegbaaks Lofzang.

In een M.S. der Kon. Bibl. te Brussel „Een Spel van Sinnen gespeelt t' Haarlem door de Jonge Kamer de Wijngaertrancken a^o 1560”. Later herdrukt in *Tdschr. N.T. en L.*, VI, 311 vlg.

8. Rekest aan de Staten van Holland, waarin Spiegel de weigering, een ambt te aanvaarden, motiveert (een afschrift van het origineel bevindt zich in het Amsterdams archief).

Herdrukt bij A. Verwey: *H. L. Spieghel*, blz. 63-65.

9. Volledigheidshalve vermeld ik nog enkele eigenhandig geschreven regels van Spiegel in een werk van Seneca: „J. Lipsius schankse my H. L. Spiegel: t'Amsterdam in zyn vertrek naar Eemden 23 herfstmaants t' jaar 1586”.

Ook dit dank ik aan een mededeling van Prof. Becker.

B. DRUKKEN VAN SPIEGELS WERKEN

1. Hertspiegel:

a. H. L. Spieghele. / Hart-spieghel / (vignet: Arion harpspelend op dolfijn) / Int midden vande Zee, en schrylings op een vis, / Daer t' naaste schip te vyand, gheen lyfberging is, / Gherust en heel vernoecht, vrolyck te zingen meugen / Die moet vast van ghemoed, in God, in deughd verheuge(n). / t'Amsterdam, / Voor Cornelis Dirckxz. Cooll, / Inde Kalverstraet. 1614.

Soms komt in deze uitgave geen portret voor, soms een kopergravure van J. Muller.

b. H. L. Spieghele / Hart-spieghel. / (Vignet 1614) ('t vierregelige versje als in 1614 met varianten) t'Amsterdam, / Voor Cornelis Dirckxz. Cooll, Boeck- / vercooper in Sint Ians-straet. 1615.

Deze uitgave komt voor met de kopergravure van J. Muller van de vorige uitgave, of met een houtgravure van E. v. Sichem. Meestal wordt opgegeven C. v. Sichem, maar ik kan met Prof. Verwey in de rechterbovenhoek der gravure niet anders lezen dan een E.

c. H. L. Spieghele. / Hart-spiegel. / Verciert met schoone koopere Platen. (vignet: Arion op dolfijn, ander vignet dan in 1614) ('t vierregelig versje als in 1614, met varianten) / t'Amsterdam, / By Iohannes Colom, Boeck-vercooper op den Dam / inde Vuyrige Colom. 1650.

d. H. L. Spieghele / Hertspieghele / en andere / Zede-schriften / Meest noyt voor dezen gedrukt. (vignet) / Tot Amsterdam. / By Hendrik Wetstein 1694.

e. H. L. Spieghele / Hertspieghele / En Andere / Zedeschriften, / Met verscheidene nooit gedrukte stukken / verrijkt, en door aenteekeningen / opgeheldert / Door P. Vlaming. / Met nieuwe figuren. / (vignet) / t'Amsterdam, / By Andries van Damme. / MDCCXXIII.

Hiervan verschenen titeluitgaven in 1730 bij I. Tirion en in 1764 bij G. Lequien.

Voor de uitgaven a—e zie men voor verdere bijzonderheden A. C. de Jong: H. L. Spieghele Hertspiegel I, blz. 14—16.

f. H. L. Spieghele Hertspiegel I, H. J. Paris. Amsterdam 1930.

Dit werk bevat de eerste drie boeken met inleiding, varianten en aantekeningen. Het geeft een herdruk van 1615.

De uitgave van Bilderdijk heeft tot titel: H. L. Spieghele / Hartspiegel, / In nieuwer Taal en Dichtmaat / overgebracht / door / Mr. Willem Bilderdijk. / Vignet / Te Amsterdam, by / Ten Brink & De Vries. / MDCCCXXVIII.

Ze is herdrukt in De volledige werken, Dl. VII, blz. 283. De Voorrede, Dl. XV, blz. 238. Deze kunnen we niet als een herdruk van Spieghele werk beschouwen.

2. Lieden op het Vader ons.

Naast het H.S. ken ik hiervan twee uitgaven, nl.:

- a. in de uitgave van de *Hertsp.*, 1694, blz. 188–210.
- b. in de uitgave van de *Hertsp.*, 1723, blz. 177–199.

3. Verderf-traps Beeld-schrift, ofte Heilighe Letteren; Dat is Hieroglifica.

- a. in de uitgave van de *Hertsp.*, 1694, blz. 111–120.
- b. in de uitgave van de *Hertsp.*, 1723, blz. 159–168.

Hierop volgen: andere Hieroglifica van H. L. Spiegel, blz. 169–172.

Gravures met de onderschriften bevinden zich in het Prentenkabinet te Amsterdam (Zie G. Kalff: *Ned. Lett. in de 16e eeuw*, II, 329 noot).

4. Bijspraax-Almanak.

- a. H. L. Spieghel, Byspraax-Almanak, Amsterdam. J. Theunissen. z.j. (c. 1606).

- b. Herdrukt in 't *Mergh Vande Nederlantsche Spreeck-woorden: Waer in H. L. Spiegels Byspraackx-Almanak: t'Amsterdam*. Voor Ioost Hartgers, 1644.

Gedrukt achter: *Handt-Boecxken van Epictetus. Cebes Tafereel...* Amsterdam 1644.

Een herdruk hiervan kwam in 1660 uit bij Jacobus van den Bergh te Amsterdam.

- c. Herdrukt achter de *Hert-spieghel* van 1650.
- d. Herdrukt achter de *Hert-spieghel* van 1694.
- e. Herdrukt achter de *Hert-spieghel* van 1723.

In deze uitgave volgt het *Ghebet ofte Uitlegging op 't Vader Ons van St. Franciscus*, dat ook in het M.S. van het *Vader Ons* voorkomt.

C. GEDICHTEN, DIE NIET ALLEEN VOORKOMEN
IN DE UITGAVEN VAN 1694 EN 1723

1. Uiterste Wil.

- a. In *Hertspiegel*, uitgave 1614, blz. 139 vlg. (ongepagineerd).
- b. In *Hertspiegel*, uitgave 1615, blz. 87 vlg. (ongepagineerd).
- c. In *Hertspiegel*, uitgave 1650, blz. 117 vlg.
- d. In *Hertspiegel*, uitgave 1694, blz. 101 vlg.
- e. In *Hertspiegel*, uitgave 1723, blz. 151 vlg.

2. A.B.C., kettinglied:

- a. In *Hertspiegel*, uitgave 1615, blz. 91 vlg. (ongepagineerd).
- b. In *Hertspiegel*, uitgave 1694, blz. 104 vlg.
- c. In *Hertspiegel*, uitgave 1723, blz. 155 vlg.

3. Kebes tafereels kort begrip.

- a. In uitgave 1615 van *Epictetus Handt-boexken*, gebonden achter de druk van 1615 van de *Hertspiegel*.
- b. In uitgave 1694 van de *Hertspiegel*, blz. 108 vlg.
- c. In uitgave 1723 van de *Hertspiegel*, blz. 149 vlg.

4. Nieuw Jaers lieden.

1582. Ook in *Nieu Jaar Liedekens uyt ghegheven by de Retorijck kamer t' Aemstelredam In lied (sic!) Bloeyende...*, Amsterdam, z.j. (1608).
1584. a. in *Dit is een suyerlijck Boecxken inden welcken staen veel schoone Leysen, in 't Latijn ende in 't Duytsch ende is nu van nieuws vermeerdert ende verbeteret met veel schoone nieuwe Gheestelijcke Jaer-Liedekens ende Gheestelijcke Liedekens*, zonder plaats, jaar en uitg. (\pm 1600), blz. G v^v-vj^f.
- b. in *Nieu Jaar Liedekens*, 1608.
1585. a. in *Dit is een suyerlijck Boecxken*, blz. G viij^r en v.
- b. in *Nieu Jaar Liedekens*, 1608.
1586. in *Nieu Jaar Liedekens*. In de uitgave van 1723 wordt het gedicht op 1580 gesteld.
1591. in *Nieu Jaar Liedekens*. Het jaar wordt in de uitgave van 1723 op 1583 gesteld.
In de uitgave der *Nieu Jaar Liedekens* luidt de ondertekening: *Invidia virtutis umbra*. Twee andere nieuwjaarsgedichten (1593 en 1602) zijn met dezelfde zinspreuk getekend. De inhoud van deze pleit echter niet voor Spiegels auteurschap. Maar is dit gedicht dan wel van Spiegel?
1600. In *Dit is een suyerlijck Boecxken*, blz. G vijf^r en v.

5. May-lied.

Komt ook voor in *Bellerophon* door D. P. Pers., 1614, blz. I 4^r onder de titel: *Chorus Senecæ in Thyeste*. In latere drukken van dit boek staat het niet meer.

6. Leerlyke Rymspreuken.

Na de *Byspraak Almanak*, 1644 (zie aldaar). Signatuur II onder no 16 der gedichtjes.
Eveneens in de druk van 1660. Signatuur M 5^v.

7. Lofgedicht ter eere van Amsterdam.

Komt ook voor in: Pontanus, *Rerum et Urbis Amstelodamensium historia*, Amsterdam, 1611, blz. 234/5.
Evenzo in de Nederlandse vertaling: *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam*, Amsterdam, 1614, blz. 275/6.

8. Aen C. A. Bogerd, Die Plutarchus van de Gherustheyd des ghemoeds overgeset heeft.

Ook in: Plutarchus, *Van de rust des Ghemoeds: Ende van 't nut datmen uyt sijne Vyanden mach hebben*. In 't Nederlandtsch... overgeset door C. A. B(oomgaert)..., Amsterdam 1644 (ook Dordrecht 1644), Bl. III (ongenummerd).

Een vroegere druk is niet bekend. Zie hierover: Dr M. Boas, C. A. *Boomgaert, een vriend van Coornhert en Spiegel* (Tijdschr. Ned. T. en L., XLIII, 1924, blz. 40 vlg.). A. Geerebaert, S. J.,

Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche schrijvers. Gent, 1924, blz. 68 no 5.

9. Op Coornherts Ghebruyk en Misbruyk van tydlyke have.
Ook vóór de uitgaven van dit werk van Coornhert.
10. Graf-schrift op Dirk Volkertsz. Coornhert.
In het *Leven van D. V. Coornhert* vóór de uitgave van diens werken, blz. 6a.
11. Vryers-sangh.
In *Minne-plicht ende Kuysheys-kamp*, Amsterdam, 1626, blz. 126.
Ook in *Verscheyde Nederduytsche Gedichten*, Amsterdam, 1652, blz. 6.
12. In de *Brabbeling* van Roemer Visscher, Schocken, I, 11, komt de retrograde voor van Spiegel, in diens *Leeven* door Vlaming herdrukt (blz. 8).

D. GEDICHTEN DIE NIET VOORKOMEN IN DE WERKEN VAN 1723

1. In de *Brabbeling* van Roemer Visscher, uitgave 1614, staan op blz. 195 vlg. verschillende jeugddichten van Spiegel, die in de uitgave van 1612 tussen die van R. Visscher zijn opgenomen.
Te zamen 43 en 17 kleine gedichten, waarna volgt Het lof van dansen.
Slechts één dezer versjes heb ik elders gevonden, nl. dat der eesste groep no 2, en wel in *Den Nieuwen Lusthof*, Amsterdam, 1602, blz. 15.
2. Aldaar, *Rommelsoo*, I, 55, komt voor:
H. Lourissz. aen Roemer.
3. Aldaar, *Rommelsoo*, I, 63, komt voor:
H. Lourissz. aen Roemer.
4. Aldaar, *Rommelsoo*, II, 35, komt voor:
Antwoord van H. L. Spieghel.
5. Zeegbaaks Lofzang (Tijdschr. N. T. en L., VI, 311 vlg.).
6. Bijschrift op de vertoning van 1594: Claudius Civilis, met Romeinse soldaten onder de voet. Komt voor in:
 - a. P. Nolpe, *Beschrijvinge van de blyde Inkoomste, Rechter van Zeegebogen en ander toestel op de welkoomste van Haare Majesteit van Grootbritaniën, Vrankryk en Ierland* (Amsterdam 1642), blz. 8.
 - b. *Gedenkboek der Reductie van Groningen in 1594* (Gron. 1894), blz. 243.
7. Gedichtje zonder opschrift in: Maria Heyns, *Bloemhof der doorluchtige voorbeelden*, Dordrecht, 1647, blz. 79. Het luidt:
God en niemant meer te vrezén,
Weldoén en staeg vrolijk wezen,
Eer aendoén zjén ovrigheyt,
Leven stil, in kleynigheyt,
Buyten dienst van hof en kerk,
Vlijtig in zjén eygen werk,
Goet tot nood-druft en niet meer;
Zulk een leven ik begeer.

8. Jaer-lied, 1595.

In *Nieu Jaar Liedekens*.

9. Numa ofte Amptsweygheringe (*Tdsch. N.T. en L.*, 21, blz. 157 vlg.)

E. PROZAWERKEN VAN SPIEGEL, NIET OPGENOMEN IN DE UITGAVE VAN 1723

1. Brief van Spiegel aan Boomgaert.

Coornherts Werken, Dl. I, f° 7^r.

2. Koops- ende Verkoops-recht-regelen.

a. *De Koopman*, Amsterdam, 1768, Dl. I, 424 vlg.

b. Herdrukt in *Tdschr. v. Ned. T. en L.*, XX (1901), blz. 201 vlg.

3. Memorie nopens 't besprek van 't Meyskenshuys.

Jaarboekje van A. Thym, 1901, blz. 120 vlg.

4. Rekest aan de Staten van Holland, waarin Spiegel motiveert z'n weigering om een ambt te aanvaarden.

A. Verwey: *H. L. Spieghel*, blz. 63-65.

F. TWEE-SPRAAK

1. Twee-spraak/ vande Nederduitsche // Letterkunst // ofte // Vant spellen ende eyghenscap des // Nederduitschen taals; // uytghegheven by de Kamer // In Liefd Bloeyende, // t'Amstelredam. // Vignet // Tót Leyden, // by Christoffel // Plantyn. // M.D.LXXXIV.

Hierin bevinden zich meestal ook de afzonderlijke uitgaven: Ruyghbewerp vande Redenkaveling/ ofte Nederduytsche Dialectike. 1585.

Kort begrip des Redenkavelings 1585.

Rederijck-kunst/ in Rym opt kortst vervat, 1587.

De eerste twee delen zijn gedrukt door Christoffel Plantyn, het laatste door diens schoonzoon Franchoy's Raphelinghen.

2. Twee-spraak // vande // Nederduitsche // Letterkunst // ofte // Vant spellen ende eyghenscap // des Nederduitschen taals // uytghegheven by de Kamer // In Liefd Bloeyende, // t'Amstelredam // vignet // Tot Amstelredam // By Hendrick Barentsz. Boeckvercoper // inde Warmoesstraat // int vergulde // Schrijf-boeck. 1614.

Hierachter bevinden zich dezelfde drie werkjes als onder 1 genoemd, met eigen titelbladen, maar met doorlopende paginering.

3. Kort Begrip // Leerende recht Duidts spreken. // Oock // Waarheit van Valsheit te scheyden. // Bestaande in 4. Deelen, // Ten // 1. Tweéspraak vande Nederduytsche letterkunst. // 2. Ruygh-bewerp, vande Redenkaveling. // 3. Kort Begrip des Redenkavelings, in slechten Rym. // 4. Rederijckkunst, in rym op 't kortst vervat. // Alles uytghegheven by de Kamer // IN LIEFD BLOEYENDE, // t' Amstelredam. // Den Drucker tot den Leser. // Ghy spelders, lesers, Schrybenten en Oratueren; // Siet,

doorleest, verstaat, ontknóopt, dit in u humueren: // Hier is wysheyts
hoope, welsprekentheyt by maten; // Ick ziende dit nut, hebb' drucken
niet kunnen laten. // U E. Vriend. Bóógaard. // vignet // Tot Wormer-
Veer, // By Willem Symonsz Bóógaard, Boeckverkoo-//per inde Beslagen
Bybel, 1649.

De vier werkjes hebben afzonderlijke titelbladen en paginering.
Dezelfde uitgave met een zelfde titel verscheen ook bij: G. Willemszn. te
Amsterdam en bij Hendrick Soetebóóm, tot Saander-Dam.

4. Twee-spraack vande Nederduitsche Letterkunst ófte Vant spellen ende
eyghenscap des Nederduitschen taals. Uitgegeven en toegelicht door K.
Kooiman. Groningen, 1913.

Hierin zijn niet herdrukt de drie werkjes, die in de andere uitgaven
achter de *Twee-spraak* voorkomen.

G. WERKEN, MISSCHIEN VAN SPIEGEL

1. Een tweetal geestige liederen, ondertekend H. S., voorkomend in *Minne-
licht ende Kuysheyts-kamp* (1626), resp. op blz. 116 en 117. Op blz.
126 staat een gedichtje van Spiegel, dat ook voorkomt in de uitgave van
1723, blz. 312. Bij alle drie is de ondertekening H. S. Hoewel niet een
voldoende bewijs voor Spiegels auteurschap, is hij wel waarschijnlijk de
dichter, of het gedicht, in de uitgave van 1723 opgenomen, moest ook
niet van Spiegel zijn (zie onder E 11).
2. De nieuwjaarsliederen 1593 en 1602 in *Nieu Jaar Liedekens* (1608). Deze
dragen de zinspreuk „Invidia Virtutis Umbra”, die daar ook staat onder
't gedicht van 1591, dat in de *Werken*, 1723 opgenomen is. De inhoud
doet echter krachtige twijfel opkomen, of de liederen aan Spiegel
kunnen worden toegeschreven. Maar hoe staat 't dan met Nieuw-
jaarslied 1591?
3. Opdrachtbrief van de Rijkmkroniek van Melis Stoke (uitgave 1591).
(Verg. Verwey, *H. L. Spieghel*, blz. 51).
4. De vertaling van Bloccius' *Claghe Jesu Christi*.
Dit zeer anti-Rooms werkje kan m.i. moeilijk door Spiegel vertaald
zijn.
5. Volledigheidshalve vermeld ik Dr Kalff's vraag of het *Tafelspel van een
krijgsman en een boer* ook van Spiegel is (*Ned. Lett. der 16e eeuw*, II, blz.
73 noot). Naar mijn mening is er in 't geheel geen reden, dat te denken.
Het werkje is gedeeltelijk uitgegeven in: Van Vloten, *Ned. kluchtspel*,
68 vlg.

H. WERKEN WAARVAN MIJ ALLEEN DE TITEL OF INHOUD BEKEND IS

1. In *Van natuurlicke gheneichtheid* (Werken, 1723, blz. 255) lezen we: „Ik heb langh voorghehad in een spel van zinnen alle menschen voor te draghen, hoe datze haar zelfs niet ghenoegh ende haar naasten te veel lief hebben ende God niet en lieven, alleen om datze hem niet kennen”.
Is dit Zinnespel geschreven en waar is het dan?
2. In *Van Socrates ende Aristotels verschil* (Werken, 1723, blz. 259) staat: „Dit mooghdy zien in 't by ghevoegde ontwerp”.
Dit handelde blijkbaar over: „Qui facit peccatum, servus est peccati Joan. 8” Of het ontwerp nog ergens schuilt, weet ik niet.
3. In de *Brief aan P. K. Hooft* (Werken, 1723, blz. 260) schrijft Spiegel over een minnezang, waarin hij „ook na de letterkunstwetten in (z)ijn lied verstandigh, voor recht verstandigh, niet oneyghentlijk of duyster ghestelt” heeft.
Ook dit lied heb ik niet terug kunnen vinden.
4. Moraale beroerende de ampts plicht des Christelijken Coopmans. Aan T.V.N.
Het bestaan van dit werkje weten we uit *De Koopman*, I, vertoog 54, blz. 424, waar het in de inleiding op de „Koops- ende Verkoopsrechtregelen” wordt aangehaald.
5. Placcaten:
 - a. van niet te mogen doen, dat wij mogen doen.
 - b. dat uijt den goeden Godt het quaet comt.
Hierover lezen we in een brief van Coornhert aan Spiegel (*Bronnen*, brief 33, blz. 271).
Ook deze zijn waarschijnlijk verloren gegaan.

BIJLAGE II

Vergelijking van woorden, termen en uitdrukkingen bij Spiegel en Coornhert,
met parallelplaatsen in de catechetische en mystieke lectuur

Spiegel

Coornhert

A. TERMEN

BERADING

„Dats Redenkavlings ampt die stiert beradings waghe”.
(*Hertsp.*, I, 567)
Verg. A.B.C. Ketting-Lied, L, O.
Meest gebruikt: reenberaad (*H.*, I, 560;
IV, 297, 303, 356; VII, 232, 387, 475, 488)
Soms ook: Reenberading (*H.*, I, 467, en
517)

„De Beradinghe... is het naaste eynde daar toe sich is streckende het werck vande Redene in 't ondersoecken wat goet ende waarachtigh is of quaat ende valsch: omme te komen tot kennisse, welcke van sodanighe dingen ghedaan of ghelaten behooren te worden”.
(*Wellevensk.*, II, 3, 1)

DANKBAARHEID

„Een welghenoeghen ist, an jonst ghenot:
(gheneghen
Tot ionst-verghelding', staegh met lust,
(waart valt gelegen”.
(*Hertsp.*, V, 377/8)

„Soo is dan Danckbaerheyt een rechtvaerdigheyt die alle weldaat tot des ghevers lof bekent ende na vermoghen vergheldet”.
(*Wellevensk.*, IV, 9, 3)

HAAT

„Spuert na desselfs grond, zoekt wat tot
(haat becoort:
T'is daar ghi ghoeedheid wenscht en hoopt,
(ghi quaad bespoort”.
(*Hertsp.*, II, 351/2)
„Laat die u haat, vant quaad opt schepsel
(ghoed niet sturen”.
(*Hertsp.*, II, 365)

„De Hate is een ghewortelde hertstocht, om t'gehate quaad te krencken, daar sy mach”.
(*Wellevensk.*, I, 10, 1)
„So haat dan dese goede hate nyet den zondaren ofte quaden menschen, maar de zonde ende quaatheyt zelve”.
(*Wellevensk.*, I, 10, 23)

HARTSTOCHT

„Hertstochten terghlik-wuft, meest
(horten tegen reden:
Als gramschap, min, en haat, vrees, droef-
(heid, hoop en vrueghd,
Ant goed bestier van dees, staat s' Menschen
(eerste dueghd”.
(*Hertsp.*, III, 446 vlg.)

„d' ander (nl. de hartstocht) is... aantreckelijc of afschouwelijc: d'aantreckelijcke heetmen een begeerlijcke ende d'ander een afkeerlijcke of afweerlijcke, ende daarom ooc (doch oneygentlijck) een toornige krachte”.
(*Wellevensk.*, I, 2, 5)

Spiegel gebruikt voor de bron der hartstochten meest het woord „moed”, (zie o.a. *Werken*, blz. 302).

„Dese twee brenghen vier andere voort, namentlijck hope ende vreuigde... met vrees ende droefheydt”.
(*Wellevensk.*, I, 3, 2)
„Wt welke vier fonteynen vlieten vele beecxkens elck na sijne aart...”
(*Wellevensk.*, I, 3, 23)

Alder eerst coemt hem tgepeyns oft voren-
leggen vander sonde. Ten tweeden coemter
zijn beraet op, met voordachticheit te we-
ten, te beuroeden oft te bedencken ende te
wegen, wat het is en hoedanich, dat hi
peynst oft dat hem te voren gheleyt wordt.
Ten iij coemter tverkiesen vanden wille,
datmen ghemeynlic naemt het consenteren.
Want als de wille hem beraden heeft, so
verkieset hi oft hi versteket. (*Herenthals*)
Zie Troelstra, *Stof*, blz. 9.

NEIGING EN BEGEERTE: Zie bij de aparte behandeling.

RECHTVAARDIGHEID

„Maar die rechtvaardigh gheeft Gód dank,
(zijn naasten ionst,
Zich onverkieslicheid, leeft wenschlijk na de
(konst”.
(Hertsp., VII, 439/40)

„De Rechtvaerdigheydt heeft haar oeffening in Godlijke ende in menschelijke saken. Gode geeft sy dat Gode, den menschen dat den menschen toekomt”.
(Wellevensk., IV, 1, 5)

REDEN

„Wat heerscht in u? zegt mensch wat isser
(aars als reden,
Of Reenberaads besluyt? dat recht zich na
(tverstand.
Want valter wat te doen, dit is terstond ter
(hand,
Stiert u besluyt, en heet u jet te doen of
(laten”.
(Hertsp., IV, 302 vlg.)

„(Reden) is een kracht des ghemoedts, vele saken onder een aanschouwende, ende t'een uyt het ander onderscheydende: soo dat sy toestemt alle de selve, gheen vande selve, of eenighe van deselve. T'ghene sy voor waarheynt kent stemt sy toe. Verwerpende het valsche”.
(Wellevensk., II, 2, 2)

„In de Redene bestaat het BERAADS-BESLUYT, het welke baart de WIL”.
(Schema uit de Hertsp., Lit. C)

SCHRIFTGELEERDE

„By Schriftgheleerden maar, ist maar te
(schijnen heiligh.
Daart doch veel lichter valt recht dueghde-
(lijk te zijn”.
(Hertsp., III, 318/9)

„De Schriftgeleerde bestaat met verdriet de Wet te onderhouden ende heeft sijn ooge opte straf of op 't loon, dats op sich selve, maar niet op Gode ende den Naasten”.
(Werken, I, 77c)

STERKHEID

„In spoed, verhoedtze ramp, sno dertelheids
(beiach.
In ramspoed, weertse druk, angst,
(moedeloos beclach”.
(Hertsp., II, 459/60)

„Sterckheynt is een dueghde die onvertsaaghdelijck doet ende lijdt na den wille Godes sware ende schrickelijke saken”.
(Wellevensk., V, 1, 6)

TEMLUST

„De temlust, lust betoomt, door bidden
(staegh en waken,
Door vasten, dorsten, lijden, koud en
(onghevoegh”.
(Hertsp., VII, 242/3)
„lustdwangh” komt voor in Schema B.

„De Tem-lust is een matigheynt daar door de lust by bestieringhe des redens wert betemt”.
(Wellevensk., VI, 5, 1)

„Lust-dwang of Tem-lust”.
(Wellevensk., VI, 5, 6)

Gherechticheit (is den mensche noetsakelic)
om te weten, hoe hi elcken tsine gheuen
sel... (*Wech van Salicheit*)

Zie Troelstra, stof, 102.

Stercheit (is den mensche noetsakelic) om
te weten, hoe hy beyeghentheit verdragen
sel. (*Wech van Salicheit*)

Zie Troelstra, stof, 102.

Temperancie (is den mensche noetsakelic)
om te weten hoe hy die dijnc, die hy ver-
kosen sel hebben, ghebruken sel. (*Wech van
Salicheit*)

Zie Troelstra, stof, 102)

By den Schrift-geleerden verstaetmen de
vernuftige menschen, die alle dingh trecken
in haer vernuft, oft in haer sinnelijckheydt,
die sy scheppen door haer sinnen, ende
trecken dan alsoo in haer vernuft, dat sy
daer door groote dinghen verstaen, ende
hebben daer in een gloriëren, ende spreken
daer van uyt schoone hooge woorden, ende
inden grondt, daer de waerheydt blootelijck
uyt springen soude, daer blijven sy ydel,
woest ende onvruchtbaer.

(Tauler, *Werken*, fol. 55b)

VOLGLUST

„U kunstrijk lust ghezoek, dient u maar ten
(bederve:
't Viel anderssins zo zwaar niet volgh-lust
(af te sterven".
(Hertsp., VII, 221/2)

„Tem-lust wint lust: na volgh-lust volght
meest rouwe".
(A.B.C. Kettinglied, onder T)

VRIENDSCHAP

Zie onder aparte behandeling.

WIL

„Uit die geneichtheid werd door 't ver-
stand... een begheerlickheid geteelt... Is de
begheerlickheid des ghelds groter (dan de
honger) ghy en zult lijkewel gheen wil krij-
gen om te eeten". (Werken, 246)

„Door reen beraad, uyt neighing zy ghe-
boren wert". (Hertsp., V, 172)

WILLEKEUR

„Hi stelt ons allegaar de dood en t'leven
(vuer:
En laat het relijk dier een vrye wille kuer".
(Hertsp., III, 175/6)

WILLELOOS

„...ghants beeld en willeloos, Christ volgen
na".
(Hertsp., VII, 92)

Ook wel: onverkieslicheid (H., VII, 440),
onverstuerlikheid. (H., VII, 314)

WIJSHEID

„Zo brengt ons de weetghericheyte tot
(wijsheid".
(Werken, blz. 304)

„D'onbedwinghelijckheyt ofte Volghlust is
een onmatige bewilliging vande onbe-
hoorlijcke lusten onbetemt zijnde vande
Redene".

(Wellevensk., VI, 5, 4)

„De Wille is een toeghestemde begheerte,
om yet te doen datmen laten, of om yet te
laten datmen doen hadde moghen".

(Wellevensk., II, 1, 2)

„De moeder vande wille is het verkiesen, de
vader het toestemmen van yet te doen of te
laten".

(Wellevensk., II, 1, 7)

„Alle zondelijcke of deughdelijcke wercken
geschieden uyt willekeur of uyt vrye wille".
(Wellevensk., III, 1, 57)

„Dyn wil gheschie op d'aardsche grond,
Als inden hemel t'aller stond:
Dats in ons aardsche vaatkens broos,
Als in dyn heylghen willeloos".

(Lied-Boeck, no 13; verg. no 54)

„De Wijsheyt is een ontwijfelijcke weten-
schap der dinghen, die te begheren ende te
vlieden staan". (Wellevensk., III, 5, 6)

Die voersienicheyt gods in desen en can v tot uwer salicheyt letten noch helpen, dan uwen wille alleen, dye v god vrij ende los heeft ghegheven...

(Profitelic boexken)

Zie Troelstra, stof, 38.

Hy begheret hoe hy alleen in hem selven tot nyet werde, ende willenloos.

Theologia Duytsch, blz. 115, (verg. aldaar blz. 13)

(Maria) was arm van Gheest, ende droegh haer op in Godt stedigh, met een grondelijcke ootmoedigheydt ende met een vernieten haers selfs, begheerenloos, werckeloos ende willeloos, als doen sy ongheschapen was.

(Tauler, *Werken*, blz. 167c)

Vroetscap is den mensche noetsakelic om te weten welc hy verkiesen sel.

(*Wech van Salicheyt*)

Zie: Troelstra, stof, blz. 102.

Spiegel

„Dit levens boek, den mensch diet (door
zijn weetzucht) gha slaat zo verlicht,
Dat hy zich zelf en heil kent me zijn ampt
(en plicht,
Tot God en tot zich zelf óók tot zijn even
(mensch.
En niet alleen verplicht, maar ook beweeght
(na wensche.
Door neighing-tocht om dat uyt liefd te
doen met lust”.
(Hertsp., V, 99 vlg.)

APENSPEL = zotte vertoning
Hertsp., III, 92.

PIJPKENS

„Begrip, ghedaanten al die u vijf zinnen
(mueghen
Voorvallen, haast ontfangt door Zenuw-
(*pijpkens* teer”.
(*Hertsp.*, I, 458/9)

Verg. *Lieden op het Vader Ons*, III, 8.

VIJGEBLAD = verontschuldiging.

Hertsp., II, 110 en *Werken*, blz. 305.

ANDER-IK = vriend:
Wenschlied van Spiegel, regel 6.

ONTWORDEN

Hertsp., IV, 395; V, 150; V, 420; *Vader
Ons*, IX, 7; *Werken*, blz. 243 en 246.

STAART-JUFFERS

Hertsp., VI, 470.

Coornhert

„Sy maackt dat in den wijsen werdt het gene,
ten welcken eynde sy hem doet naspeuren
wat Logen of Waarheyd, oock wat goet of
quaadt is”. (*Wellevensk.*, III, 5, 12)

Wellevensk., VI, 9, 17.

„Alle welcke verscheydenheyden van ghe-
daanten, door die ghevoelijcke sinnen (als
door *pijpkens*) gevoert werden inde hersse-
nen, schilderende also verbeeldingen”.
(*Wellevensk.*, I, 2, 14)

Narede op *Spiegel der Minnen* van Colijn
van Rijsele, uitg. 1913 blz. 219.

Werken, III, 405b.

Brievenboek, *Brief 17*, blz. 38 en *Bijvoegsel
Liedboek*, no 32.

Wellevensk., I, 13, 9.
Werken, I, 141c.

Wellevensk., I, 6, 14.
Werken, I, 141c.

Tauler, Werken, fol. 32c, 70a, 75a, 81b, passim.

B. UITDRUKKINGEN

Spiegel

VERMETEL ONVERSTAND

„Vermeetlik, onverstand sluyt, of uyt
(haasticheid“.
(*Hertsp.*, I, 480)

Verg. *Hertsp.*, I, 499.

GOD OF NATUUR

Hertsp., I, 217, 235; VI, 58.

MET LOSSER HERTEN BEZITTEN

Hertsp., VI, 13.
Verg.: loshertig; *Hertsp.*, I, 40; VI, 118,
124; VII, 86.

ICK EN MIJN

Hertsp., V, 304.
Nieuw-Jaarslied 1586. (In *Werken* 1723:
op 't *Nieuwe Jaer* 1580)

HOREN ZEGGEN

Hertsp., IV, 326; VI, 497; VII, 249, 253,
334, 347; *Werken* 242, 254, 258; *Almanak*
Naschrift. (*Werken*, bl. 304)

Niemand weet of 't einde van het een of ander droef of blij zal zijn.
Hertsp., VI, 161 vlg. *Wellevensk.*, I, 14, 28.

De natuur vergenoegt zich met slechts weinig.
Hertsp., V, 432 vlg.

Wellevensk., IV, 12, 9.
Werken, I, 528b (in de vertaling van Boë-
thius).

Men verdrijve kwade door goede gedachten.
Hertsp., I, 318.

Wellevensk., VI, 3, 28.

De waarheid is voor niets te verkrijgen.
Hertsp., I, 175; III, 147.

Bijvoegsel Lied-Boek, no 17.

Gods rijk is niet ver van ons, maar binnen in ons en bestaat in gerechtigheid.
Lieden op het Vader Ons, Vierde lied. *Werken*, III, fol. 398b.

Ceremoniën zijn alleen geschikt voor een handleiding.

Hertsp., I, 285 vlg. *Werken*, III, fol. 423b.

Coornhert

Dese overtreding des wets heeft inden menschen zijnen oorsprong uyt vermetel onverstant int toestemmen van onbekende dinghen.
(*Wellevensk.*, IV, 2, 18)

Wellevensk., IV, 12, 42.
Bronnen, Brief 27 (bl. 250).

Wellevensk., V, 5, 51.

Liedenboek, Lied 33.

Werken, I, fol. 81c.

Theologia Duytsch, blz. 65.

Theologia Duytsch, blz. 11, 12, 47, passim.

Tauler, Werken, fol. 66a.
Theologia Duytsch, blz. 39, 96.

Tauler, Werken, fol. 79d.

C. BEELDEN

Spiegel

Geschilderde spijs verzadigt de mens niet.
Hertsp., I, 532.

Der gedachten molen.
Hertsp., I, 303 vlg.

De onredelijke hond bijt in toorn een steen.
Hertsp., II, 367.

't Nieuw potje houdt lang de reuk van wat er in het eerst in zat. ¹⁾
Hertsp., I, 369.

Een honderdjarig kind moet men niet blijven (verg. *Jes.* 65 : 20).
Hertsp., I, 421.

Niemand zal willens zijn hand aan vuur branden.
Hertsp., I, 185.

Door achteloosheid brandt de smid zich.
Hertsp., III, 189/90; IV, 435.

Pijn na gevoelloosheid met vreugde gevoeld.
Hertsp., VII, 379 vlg.

Verzuimde ponds winst.
Hertsp., I, 439, 507; III, 409.

Op wegen moet men letten in 't gaan, anders kan men vallen.
Hertsp., III, 161; IV, 420.

Het inzwelgen van het water der verkeerde opinie.
Kebes tafereels kort begrip, vs. 30/31

„In zijn (Gods) graads ommetrek moet eelik blijven stip”.
(*Hertsp.*, V, 68):

Coornhert

Wellevensk., III, 5, 11.
Byvoeghsel Liedboeck, Lied 14.

Wellevensk., I, 6, 13; VI, 3, 30.
Byvoeghsel Lied-Boeck, no 13, 39.

Werken, I, 142d.

Wellevensk., III, 5, 60.

Werken, I, 124d.

Werken, I, 82a.

Werken, I, 126d.

Bronnen, Brief 27 (blz. 250).

Werken, I, 350c.

Werken, I, 143b.

Werken, III, 408c.

¹⁾ Deze uitdrukking is, evenmin als andere, oorspronkelijk, maar uit het Latijn overgenomen. Toch moet ze m.i. onder de gelijke uitdrukkingen gerekend worden.

Misschien heeft Spiegel hier de volgende uitlating van Tauler voor ogen gestaan: Hier is eenen eyndeloosen Circkel, daer in dat begriip wordt vervullende hungerigh, ende hungerigh vervult... Oock is Godt eenen waerachtigen ongemeten ende oneindelijcken Circkel, die den wijden gheest des menschen (die in sijnen begriip wijder is dan alle Hemelen ende Aerde) in hem besluyt, als een punct dat tegen der groote onghemetene onbegriipelijckheydt Gods soo kleyn geacht wordt, dat het nauwelijck yet genoemt mach worden...

(*Werken*, fol. 211d).

Socrates gebruikt de grillen van zijn vrouw tot eigen verbetering.
Hertsp., VII, 286, 341. *Bronnen, Brief 27. (blz. 250)*

Gemoedsbewegingen als de wasem voor een spiegel.
Hertsp., IV, 279. *Werken, I, 136c.*

Vuur alleen doet nat, droog stro of buskruit ontvlammen.
Hertsp., II, 390; IV, 391. *Wellevensk.*, I, 15, 3.

Bovenstaande gelijke woorden, termen en beelden behoeven niet alle door Spiegel van Coornhert te zijn overgenomen. Dat er zoveel gelijks is, wijst m.i. echter wel op invloed van de oudere vriend op de veel jongere.

WOORDEN EN UITDRUKKINGEN BIJ SPIEGEL, TAULER EN
 THEOLOGIA DUYTSCH NIET IN HET VORIGE DEEL DEZER
 BIJLAGE OPGENOMEN

Woord	Spiegel	Tauler	Theol. Duits.
Beeldeloos	<i>H.</i> , VII, 92	<i>fol. 222d</i>	
Eigen wil	<i>H.</i> , II, 182 <i>passim</i>	<i>fol. 69d,</i> <i>passim</i>	4, 60, <i>passim</i>
God is 't opperste goed	<i>Werken, 248</i>	<i>fol. 16a</i>	7
Ikheid	<i>H.</i> , II, 182, 328; <i>fol. 158b</i>		4, 34, 44, <i>passim</i>
Mijnheid	<i>H.</i> , V, 305		99
Zelfheid	<i>Lieden Vader Ons</i> <i>XX, 6</i>	<i>fol. 158b</i>	4, 9, 30, <i>passim</i>

In *Tdschr. v. Ned. Taal- en Lett.*, jrg. 40, 41, en 42 geeft A. A. Verdenius „Lexicologische aantekeningen bij stichtelijk proza uit de Middeleeuwen”. De woorden, hierin opgenomen, heb ik niet bij Spiegel terug gevonden. Wijst dit op een sterkere invloed van Tauler en de *Theologia Duytsch* dan van de andere stichtelijke lectuur?

BIJLAGE III

A. VERGELIJKING TUSSEN EPICETUS' OORSPRONKELIJK WERK EN DE VERTALING VAN GILLIS VAN 1564

Oorspronkelijk werk:	Vertaling Gillis:	Oorspronkelijk werk:	Vertaling Gillis:
Caput 1, 2, 3	Boek I Hoofdst. 1	Caput 37	Boek II Hoofdst. 19
4, 5	2	38	20
6, 7	3	39	21
8, 9	4	40 t/m. 45	22
10	5	46, 47, 48, 50	23
11, 12	6	51 t/m. 55	24
13, 14	7	56, 57	25
15, 16, 17	8	58 t/m. 61	26
18, 19, 20	9	62, 63, 64	27
21, 22	10	65, 66, 67	28
23, 24	11	68, 69, 70	29
25, 26	12	71, 72, 73	30
27, 28	13	74	31
29, 30	Boek II Hoofdst. 14	75	32
31	15	76	33
32	16	77, 78	34
33, 34	17	Onderwysingen	Boek III
35, 36	18	van Epicetus	

B. IDEEËN BIJ SPIEGEL EN EPICETUS (VERTALING GILLIS)

De pot houdt lang de reuk van 't eerste vocht	<i>Werken, 236</i>	4
Opinie verleidt	<i>H., II, 300, 323</i> <i>H., III, 211</i> <i>H., VI, 7 vlg.</i>	5
Dingwaardering	<i>Werken, 247</i> <i>Werken, 304/5 passim</i>	eerste capita passim
Wil, zoals alles gebeurt	<i>H., III, 465</i> <i>H., VI, 10, 115 vlg.</i>	7, 9, 12, 20, 34
Niemand schaadt u zonder uw wil	<i>H., IV, 403</i>	19
Wees niet hoogmoedig op uw bezit	<i>H., II, 285 vlg.</i>	6
Zorg voor uw ziel en gebruik de din- gen voor zo ver ze de ziel van nut zijn	<i>H., III, 479, IV, 183</i>	23, 27
Overweeg de beelden en handel daarnaar	<i>H., I, 383/4</i>	25
Volg de rede	<i>H., VII, 232</i>	32, 36

VII

POOT's *Akkerleven* is een berijming naar VONDEL's proza-vertaling van HORATIUS' *Toezangen*, gezang II.

VIII

Het is te betreuren dat de litteratuur der drie moderne talen geen deel meer uitmaakt van het eind-examenprogramma van de H.B.S. B.

IX

Bij de huidige stand der spellingkwestie behoren dagbladen en tijdschriften ter wille van de eenheid de zgn. spelling-Marchant te aanvaarden.

X

Prof. T. HOEKSTRA's oordeel over de *Theologia Duytsch* als „een weinig interessant boekje” (*Gesch. der Philosophie* II, blz. 182) is onbillijk.

XI

De opvatting als zou met de naam Geatas in de *Beowulf* de stam der Jutten worden aangeduid (o.a. nog bij WADSTEIN, *Norden og Västeuropa i gammal tid*, 1925), is onjuist.

XII

De juiste lezing van *Beowulf* vs 2220 is *bu folcbeorna*; het stafrijm verzet zich daartegen niet.

Analisis voor Psychopatienten
te Avereest.

